

1779.

MUINASAJATEADUS EESTLASTE MAALT

III

KOHALISED MUINASAJA KIRJELDUSED TALLINNAMAALT

KOGUNUD JA WÄLJA ANNUD **J. JUNG**

AUGUST BUSCHI RAAMATUKAUPLUSE KIRJASTUS TALLINNAS

B. 1779.

EESTI
KIRJANDUSE SELTSI
TOIMETUSED.

—
NELJAS OSA.
—

Tartu tsensuuri
OKT. 1912.

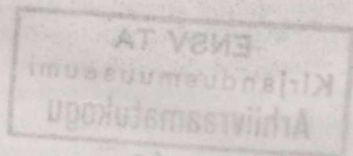

Jas. Lang.

Muinasajateadus eestlaste maalt.

Sisu. III.

Jaani Jungi pilt ja käekiri	Lehekülj.	IV
Jaani Jungi elulugu	IX-XXI	
Ees	Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt.	1-2
Seletuaks		3-4
Teadustajad		5-9
Järvamaa		11-46
Harjumaa	Kogunud ja wälja annud	47-116
Virumaa		117-179
Läänemaa	J. Jung.	180-230

August Busch'i raamatukaupluse kirjastus, Tallinnas.

Muinsusteadus eestlaste maa.

III

Kõrallise muinsuse kirjeldused Tallinnast.

Kõrallise muinsuse kirjeldused Tallinnast.

J. Jung

ENSV TA
Kirjandusmuuseumi
Arhiivraamatukogu

51762

„Postimehe“ trükikoja trükk, Tartus 1910.

Sisu.

Lehekülg.

Jaan Jungi pilt ja käekiri.	IV
Jaan Jungi elulugu	IX—XXI
Eessõna	1—2
Seletuseks	3—4
Teadustajad	5—9
Järwamaa	11—46
Harjumaal	47—116
Wirumaa	117—179
Läänemaa	180—230

Jaan Jungi elulugu.

Mõni aasta enne surma on kirjanik ise oma eluloo lühidalt kirja pannud ja hiljem teda täiendanud. Meie seame tema raamatu etteotsa ja lisame omalt poolt mõned tarvilikud teated juure. Nii on seegi raamatu osa suurelt jaolt Jungi oma töö ja kannab tema waimu märki otsa ees. Paiguti oleme siiski lühendusi ette wõtnud, kus kirjanik kitsalt määratud autobiografia raamist välja läheb ja usulisi küsimusi hakkab harutama.

Jung algab elulugu järgmiselt:

„Jaan Jung on 6. noowembril 1835 Liiwimaal Pillistwere kihelkonnas Imawere wallas sündinud, kuhu tema isa Jüri Jung 1832 Wiljandi kihelkonnast nimetatud walla Tammeküla koolmeistriks oli kutsutud.

Jaan Jungi poisikese- kui ka kaswupõli oli wäga kehw, nii hästi ihuliku, kui ka waimu-waranduse poolest. Ainult Piibliraamat oli esiti, mis ta omas taltsutamata lugemisehimus oma neljanda eluaasta wanadusest saadik nõnda luges, et ema sagedaste seda tema käest wägisi pidi ära kiskuma. Et siis nutt ja karjumine lahti läks, sellepärast pidi poiss ema käest mitu korda peksa saama. Pärast seda tuliwad mõned wäiksed waimulikud raamatud ja kalendrid. Need oliwad siis ainsad hallikad, kust ta oma waimunälga ja teadusehimu wähe wõis kustutada. Kehwuse pärast ei wõinud isa teda kuhugi kõrgemasse kooli panna, ega tohtinudki sakste pärast, sest kes sell ajal oma lapsi kõrgematesse koolidesse paniwad, neil oli kibe elu, nimelt, kes oma ameti poolest sakste küljes kinni oliwad. Kihelkonnakooli siis ka weel omas kihelkonnas ei olnud. Siis pidi ta kõwa põllutööd tegema, kunni oma leeriajani Tema poisikesepõlwes oli Kolga-Jaanis praeguse Põltsamaa köstri Wilbergi all kuulus kihelkonnakool, kus mõned nooremad Pillistwere kihelkonna wallakoolmeistrid ühe talwe koolis käisiwad. Need tõiwad sealt ilusaid neljahäälega laule ja ka wiulimängimist Pillistwere kihelkonda. Nende järele püüdis J. Jung siis ka laulu- ja mängutundmist enesele omandada, mis temal hästi korda läks ja kust ta ainult rõõmu leidis. Ommeti Kolga-Jaani kooli ei ulatanud ta minna. Aastal 1853 alustati alles Pillistweresse köstri J. Lorenzsonni juure kihelkonnakool, mis sell ajal waewalt seda pakkus, kui praegu (1889) meie-

aegne külakool. Sügise 1854, kui ta enne leeris ära oli käinud, läks ta alles Pillistwere kihelkonnakooli, kus ta esimese talwega enamaste kõik seda ära õppis, mis seal õppida oli. Saksa keelt ei saanud seal sõnagi õpetatud, sest see oli kirikuõpetaja ja mõisaherrade meelest uhkus. Wene keelest ei tunnud sell ajal keegi tähtegi. Ommeti pidi ta kolm talwet, see on ühtekokku 15 kuud, seal ära käima, sest muidu ei wõetud nõnda kergeste eksamile. Õnneks oliwad köstriemandal seal mõned käsitöölise lapsed õpetada, kelle juures J. Jung ka mõne tunni Saksa keele lugemist sai õppida, keeleõpetamisest ei wõinud seal juures juttu olla. Saksa keelt hakkas ta nüüd iseoma käe peal õppima, kunni selle kätte sai. Ka natukene orelimängimist sai seal kihelkonnakoolis õpetatud. Selle juure sai ta alles oma 18-da eluaasta sees esimest korda. Selle järel oli temal suur himu häid orelimängijaid kuulata, kui Põltsamaa köstrit M. Wilbergi, Suure-Jaani köstrit J. Kappi, Wiljandi muusikadirektorit C. Mummet j. t. Kewade 1856 tegi ta Põltsamaa õpetaja C. Maurachi ees wallakoolmeistrieksami, mis väga hea kiideti olewat. Koolmeistri-tunnistus anti temale 27. aprillil 1856 Pärnu kreismaakoolikohtu poolt välja. „Aasta pärast kutsuti ta Aliste kihelkonda Abja walla koolmeistriks, kuhu esimene päris koolikoht oli asutatud ja uus koolimaja ehitatud.“ Pillistwere õpetaja E. Mickwitz oli 13. aprillil 1857 teda sinna Abja parunile C. Stackelbergile kui „mõistlikku ja wiisakat (wohlgesittet) meest“ soovitanud.

Omast Abja elust kõneleb Jung edasi, mis tema mõtlemisewiisist selget märku annab: „Nüüd ärkas teaduste ja õppimise himu kahekordse jõuga uueste elama. Mehi, kelle käest ta midagi oleks õppida wõinud, lähikorras ei olnud. Siis oliwad ainult raamatud, mis ta Saksa keele abil ööd ja päewad uuris ja õppis. Kõige esiti tõmbasiwad usuteaduse kirjad tema tähelepanekut enese peale, kui ka need kirjad, mis Piiblit ja selle õpetust tühjaks katsuwad teha, nii kui Strauss, Renan, Wislicenus, Darwin j. m. t.“

„Usuteaduse kõrwal uurisin ma weel looduselugu, ajalugu, muusikat, pädagogikat, arhæoloogiat ja iseäranis Eesti ajalugu, niipalju kui seda kirjade järele wõimalik on. Üsna ainult üksi olen ma olnud ja ainult kirjade läbi olen ma kõrgemalt õpetatud meestega wõinud kokku puutuda, sest et ma sügawal maal elan. Et niisugune üksiõppimine ka waimu rohkeste waewab, on muidugi mõista. Tegelist muusikatundmist sain ma kuulsa Mumme käest Wiljandis, nõnda et 1867. aastast saadik Aliste kiriku orelimängija olen.“

Aastal 1869 tegi Jung kihelkonnakoolmeistri-eksami ära. Sellekohase tunnistuse andis Pärnu maakonna waimulik koolikatsuja, õp. E. W. Schneider, 15. aprillil 1869 välja. Sellsamal ajal kutsuti teda Adawere Eduardi kooli peale, mida parun B. Stackelberg oma kulul asutanud, aga ta ei läinud mitte sinna. Aasta hiljem pakuti temale Saarde kiriku juure köstrikohta, kus endine köster kirikutülide pärast lahti oli tehtud, aga seda pakkumist ei wõtnud Jung wastu.

Aastal 1879 kutsus C. R. Jakobson teda Wiljandisssse „Sakala“ kaastoiimetajaks, aga sinnagi ei läinud Jung. 1881 soovis Bormi trüikikoda Pärnus, et Jung „Perno Postimehe“ toimetuse oma hooleks võtaks, et aga palk väike oli ja Liiwimaa ülem-maakoolikohus ära keelas kooli kõrwal ka ajalehe toimetamise-ametis olla, jäi seegi asi katki. Niisama vähe tuli kirjawahetusest välja, mis H. Laakmannil 1881 Jungiga oli, kui Laakmann „Eesti Postimeest“ tahtis ära osta ja toimetajaks Jungi soovis. Nagu teada, läks „Eesti Postimees“ W. Justi kätte ja K. A. Hermann sai toimetajaks. Nii jäi Jung oma esimese koha peale, kust alles välised mõjud tema elulõpul 1896 ära ajasiwad.

Ka siin käime Jungi järelejäänud paberite järele.

„Juba aastal 1883 äratas Jungi raamat „Õntsa Dr. Martin Luteruse elu lugu“ mõnelpool paha meelt ja sünnitas waenlasi. Aga asi jäi soiku. 31. juulil 1894 pühitses Karksi karskuseselts „liwakiwi“ Eesti rahwa 75-aastast priiuse juubelit. Seltsi eestseisuse kutse peale pidas Jung ajalooliku kõne, kus ta pikemalt ära seletas, „kuida Eesti rahwas orjuse sisse sattus, wiimaks wabaks sai ja nüüd wabaduses jõudsalt edasi jõudis.“ Üks Jungi wastane tõstis selle peale Pärnu maakonna inspektori ees kaebust, et Jung Karksis riigiwastaseid kõnesid pidawat. Politsei nõudis kõne Wene keelses tõlkes „liwakiwi“ seltsi käest, kus ta alal hoiti, sisse ja waatas läbi. Nagu Jung erateel kuulda sai, jäi kaebtus kui põhjendamata tähelepanemata ja kaebaja wabandas ennast pärastpoole Jungi ees oma teo pärast. Aasta hiljem kutsus inspektor Jungi Pärnu ja andis temale nõuu, et ta omast koolikohast lahkuks, sest et tema wastu rasked kaebused olnud. Seda Jung ei teinud, waid kaebas Pärnu-Wiljandi kreismaa-koolikohtus inspektori peale, et see teda sundida ennast ametist lahti paluma, ehk küll kaebtus tühjaks tunnistatud ja Kaidi kool uuemate nõuete järele rahuloldawalt töötanud.

Kewade 1896 soovis Õpetatud Eesti Selts, et Jung Pärnu ja Wiljandi maakonna muinasteaduseliselt küljelt läbi katsuks ja selle kohta kaardi walmistaks. Sedasama pidi Jung Moskwa Keiserliku Arhæologia Seltsi käsul ka Tallinnamaal toime panema. Teekond kestis aprillikuust juulikuu lõpuni. Kuna Jung alles teel oli, hakkas Aliste pool üks tänu-kiri liikuma, kus Liiwimaa rüütelkonda nende sammude eest tänati, mis ta rahwakooli asjus wiimastel aastatel teinud. Pea kaebas üks Jungi wastane inspektorile, nagu kirjutaks ja laotaks Jung niisuguseid palwekirju välja, mis rahwast riigiwastaseid wastu mässule kihutab. Inspektor kutsus augustikuus 1896 Jungi Pärnu enese ette. Et aga just sell päewal Aliste õpetaja Kaidi kooli oli lubanud katsuma tulla ja Jungi põlw hobuselõhkumise läbi wiga oli saanud, ei wõinud Jung mitte minna, waid wabandas ennast inspektori ees ja palus uut tähtpäewa. 31. oktobril 1896 saatis aga inspektor № 1725 all kirja, et Jung 1. noowembrist saadik „kooliametist on ära lükatud, sest et tema minewal kewadel mõnda kooliõpetajat palu-

nud ühe palwekirja alla nimesid korjata, kus praegust kooliseadust arwustatakse.“ Selle wastu tõstis Jung 29. noow. 1896 Pärnu-Wiljandi kreismaakoolikohtus kaebtust. Ta tehtud ametist lahti ainult ühe laimduse pärast, ilma et temal wõimalik olnud enese eest kosta. Ta ei ole iial palwekirju kirjutanud, ei ka allkirju korjanud. Sell ajal, kus palwekiri Alistesse ilmunud, oli ta arhäologia kontroll-teekonnal Helmes, Tarwastus ja Paistus. Kreismaakoolikohtule pandagu palwekiri ehk selle ärakiri ette, mispärast ta lahti lastud. Ei ole tema wastu mitte süüdistawaid tunnistusi, siis jäetagu ta edasi ametisse. Mis otsusele kreismaakoolikohus jõudnud, selle üle ei leia meie Jungi paberitest vähematki teadet, küll aga selle kohta, et Jung uue kaebtuse ülem-maakoolikohtusse Riiga sisse andis. Ülem-maakoolikohus tunnistas Jungi süütaks, aga et koolide-direktor ja inspektor „oma mitterahulolemist (несогласие)“ awaldasiwad, läks asi edasi rahwahariduse ministeriumisse. Ühtlasi palus Jung 2. märtsil 1897 Riia õpekonna kuratorit, et ta asjaloo uue läbiwaatamise alla wõtaks, Pärnu maakonna uue inspektori läbi teda üle kuulata laseks ja endist inspektorit kohustaks, et ta teatawa palwekirja ärakirja õpekonna kooliwalitsusele sisse saadaks, tõeks teeks, et tema (Jung) iseoma käega palwekirjale alla kirjutanud, tähendaks, kes teda kui palwekirja kirjutajat kahtlustanud ja mis põhjal ta tema, kes 40 aastat otsa kooliülemate rahulolemiseks koolitööd teinud, ametist ära lükatud. 10. märtsil 1898 № 1712 all saadeti Riia õpekonna kuratori kantselseist wastus, et Jungi palwe, lahtilaskmise asja uueste läbi waadata, tagajärjeta (безъ послѣдствій) jäetud, ja et rahwahariduse minister 17. noowembril 1896 № 256 all palujale „kaswatusetöö (педагогическая дѣятельность) Riia õpekonna piirides ära keelanud.“

Esiotsa jäi Jung weel Aliste kiriku orelimängijaks, aga juba 1899 jättis ta wabatahtlikult sellegi koha maha, mis meest ei jõudnud toita, ja asus Pillistwere kihelkonda Imawere walda oma kodupaika elama, kus ta juba waremalt Tammekülas Soootsa talu päriseks oli otnud. Sellsamal aastal weel ehitas ta omale uued elamiseruumid, et seal wanadusepäiwi lahedamalt mööda saata. Aga pikemat rahu ei leidnud ta siitki mitte. 15. septembril 1899 kirjutab ta mulle: „„Muinasaja teadus“ on mull hirmus palju waewa ja kulu maksnud, nimelt I. jagu, mis nüüd trükist wälja tuli. Kui palju pidi selle peale tööd ja raha kulutama, enne kui see trükki läks!“ Suured trükikulud nõuutakse sisse. Jungil ei ole rohkem raha saata, kui 25 rubla. Juba kardab ta oksjoni: „See järsk maks on mulle seepärast raske, et sell aastal enesele elumaja pidin ehitama, pidin Abjast siia kolima, pidin raamatute trükkimist juhatama ja parandama. Et mull selle juures ka wäga palju sõitusid on olnud kõigesuguse paha ilmaga, siis on see suur koorem mind nõnda maha litsunud, et mu terwis praegu üsna waene on. Sellest suurest koormast oleks ainus pääsmine, kui seda raamatut wähegi ostetaks, et trükikulud tasa saaks ja koorem nõnda kerge-

maks läheks.“ Terwis kaob. Kuu hiljem täidawad tema südant juba surmamõtted ja mured, mis tema kirjalikust pärandusest saab. 16. oktobril kirjutab ta jälle: „Ma arwan, et mina mitte kaua sedasinast maailma tööd wist enam teha ei saa, sest mull on sala haigus, mis mind pikkamisi ja märkamata ära kurnab. Keegi koht mulle häda ega walu ei tee, aga ma tunnen, et ma mitte terve ei ole, sest mu ihu ja mu rammu lõpeb silma nähes ära ja olen näost kahwatanud. Mõni aeg ei tahtnud ma õieti süüa, nüüd aga süön jälle, aga mitte iga toitu. Siiski tunnen, et see mulle mitte rammu ei anna. Niisugune lugu wõib elu warsti lõpetada. Maa-tohtrid ei tea mulle muud nõuu anda, kui Tartu minna. Aeg on aga halb ja tee on pikk ja raha ei ole ka. Kes teab, kui hästi mind Tartuski aidata wõiakse. Pean wist kodu ära ootama, mis Jumal teeb.“ Siiski wõetakse teekond ette, aga ka prof. Dr. Dehio Tartus ei jõua aidata. Aegamööda põleb eluküünal madalamale. Ustaw abikaasa Helene, kellega ta 1863. aastast saadik õnnelikus abielus elas, teeb kõik, mis aga iial jõuab, et waewa vähendada. Ka waimu jõud nõrkeb. 13. juunil 1900 läks suur ja ustaw töömees Jaan Jung hingama. 17. juunil kogus salgukene sugulasi ja sõpru Pillistwere surnuaiale kokku, et wäsinud wenda wiimsele unerahule saata.

Töömees on Jung olnud, nagu wähe teisi. Pärastöö kõrwal kooliõpetaja ametis on ta lõpmata tööd teinud enese kallal edasiharimiseks ja oma rahwa kallal tema õpetamiseks. Ta on haruldane tunnistus, „kuida ka wäkeste kooliteadustega mees ennast pärast omal jõul wõib edasi harida ja oma aja tähtsamate tegelaste hulka saada, kui tall aga u s i n u s t , h o o l t ja a r m a s t u s t enese ja rahwa walgustamise töö kohta on.“ Jungi edasiõppimisest kuulsime ülewal. Nimetame ainult, et tema teaduseilma awamiseks peale Saksa ja Wene keele ka niipalju Ladina, Prantsuse ja Soome keelt ära õppis, et teaduslikkudest kirjatöödest jagu saada. Mis ta ise oli õppinud, seda jagas ta edasi; mis ta ise oli uurinud, sellega tutvustas ta teisi teadusehimulisi.

Rahwast püüdis ta seltsides ja kirjanduse kaudu õpetada. 1871 asutas ta ühes teistega Wiljandi Eesti Põllumeeste Seltsi, kus ta mõne aasta abipresident oli. 1876 a. heitis ta Eesti Kirjameeste Seltsi liikmeks. Selle seltsi Aastaraamatus 1882 ja 1883 awaldas ta kirjatöö „Kodumaa arhäologiast ehk inimeste elukorra edenemisest ja wanaaegsist tarwitusasjust“. 1882 waliti ta Põltsamaa Eesti Põllumeeste Seltsi liikmeks. Karksi karskuseseltsi „liiwakiwi“ püüetest wõttis ta elawalt osa ja pidas koosolekutel kõnesid. Aliste Põllumeeste Seltsi asutajate seas oli Jung esimeses reas ja täitis kunni 1898 aastani ustawalt kirjatoimetaja kohusid. Siis waliti ta ära. See walmistas Jungile palju meelehärma. Ülepea leidis ta seltside elust wähe rõõmu. Aastal 1889 kirjutab ta: „Ma oleksin palju

enam teinud, aga see õnnetu Eesti parteide olek on mull palju ära rikkunud, et ma mitte tööd edasi ei võinud teha. Kui C. R. Jakobson Wiljandis suure Põllumeeste maja ehitusega rahwale suurt kolki kaela hakkas kōitma, siis olin mina selle wastane, aga ma sain selle eest tema ja tema auustajate poolt . . . sõimata. Nüüd, kus kõikide tuiskajate kõrwad lonti jäänud, nüüd kutsutakse mind Kirjameeste Seltsi, nüüd soovitakse wiimase seltsi poolt, et ma peaks „wõidukirja“ neile sisse saatma, nüüd tunnistatakse igalpool, et minul õige seisupaik olla, kuna mina oma seisupaika küll iial nihutanud ei ole. Kust tuul, sealt meel!“

See on õigus. Jung ei ole oma seisupaika muutnud. See seisupaik oli temale juba noores põlwes kindlaks saanud. Ajad muutusiwad, Jungi seisupaik ei muutunud. Uus aeg ja Jungi wana seisupaik pidiwad kokku põrkama. Et Jung weel oma mõtted alati karmilt ja lausa wälja ütles, siis oliwad sädemed aga taga. „Maailm on ka mind hõõrunud, ehk mu seisukoht küll madalas on,“ kirjutas Jung 1889.

Kirjandusepõllul on Jung usin töötegija olnud. „Minu jänu teaduste järele oli wäga suur ja see ongi mind ajanud ka ise mõnda wäikest asja kirjutama ja oma wendadele jagama.“

Ajalehtedes on Jung palju kirjutanud. 1863. aastast saadik oli ta J. Jannseni „Eesti Postimehe“ kirjasaatja. Kaastööline oli ta pärastpoole pea kõigil Eesti lehtedel, niisama „Heimathil“, niikaua kui see leht elas, ja „Neue-Dörptsche Zeitungil“.

Ka „Uue Lauluraamatu“ parandamisest, mis 1900 ilmus, on Jung osa wõtnud. Jungi ümberpanekutest on uude Lauluraamatusse 5 laulu üles wõetud: Nr. 172, 333, 338, 372 ja 581. Et Jung mitte ise suur laulik ei olnud, on tuttaw.

Jungi laiem kirjandusetöö algas 1871. Sell aastal ilmus tema esimene raamat „Laulud kolme häälega“. 8° 104 lhk. Waewapalgaks sai kirjutaja 200 priieksemplari. See on „koolilaste laulmise-raamat, kus 57 wäikest arialaulu on, muist Saksa keelest ümber tõlgitud, ja 38 kolmehäälega kirikulaulu sees on. Kui ma oma esimese õpiku-töö wälja andsin, siis tõusis ajalehtedes hirmus pikaline teotus minu wastu, sest et mind pastorite jüngriks peeti ja nende tööd pidiwad alati kõlbmata olema“. Pealekäijad oliwad Palmse koolmeister J. R. Rezold „Eesti Postimehes“ 1871 a. nr. 46 ja 1872. a. nr. 4 ja nr. 13 ja pärastine Wõru kooli-õpetaja P. Abel „Eesti Postimehes“ 1872 nr. 20 ja nr. 30. Jung wastas kibedaste „Eesti Postimehe“ 1871 nr. 51, 1872 nr. 9, 17, 20 ja 30. — Raamatu teine anne „Laulud kolme ja nelja häälega ja kaanonid“ ilmusiwad 1876 jällegi Laakmanni kulul, kes kirjutajale waewapalgaks 120 kōidetud priieksemplari ja 5 rubla trükipoogna pealt maksis. Raamatust leiame 114 wäikest laulu koolilastele. Enamaste on nad Saksa keele tõlked, aga mõned laulud on ka ise luuletatud ja wiisid ise komponeritud. Pea kõik laulud on Jung mitmele häälele seadnud. Kui Rezold paarkümmend

aastat hiljem „kirjameheks“ hakkas ja 1886 „Üleüldise Eestlaste ajaloo“ välja andis, sarjas J. Jung teda väga palju tuulega „Sakala Lisas“ 1893 nr. 25—29.

Jutukirjanduses katsus Jung kolm korda õnne. Esmalt pani ta 1873 Marie Harreri jutukese ümber „Ära tee ülekohut, siis ei kaeba su südame-tunnistus su päale“, 1876 ilmus Wiljandis teine tõlge „Mehe truudus“ ja 1886 andis ta Laakmanni juures Wene jutustaja Lashetshnikowi romani „Liiwimaa ärawõitmine keisri Peter I. all“ neljas wihus välja. Waewa-palka sai Jung wiimse eest 8 rubla trükipoogna pealt ja 10 priieksemplari igast wihust. Ka Eesti näitemängu püüdis ta seega edendada, et ta 1875 Theodor Körneri naljamängu „Ööwaht“ Eesti näitelawa tarbeks Eesti keelde seadis. Lõbust, kerget jutuandit Jungil ei olnud. Tema ümberpanekute keel on kuiw ja kange.

Loodud anne ja edasiharimise käik juhtisid Jungi teise külge, a j a l o o w a l d a. Ka siin algas ta ümberpanekutega ja käis esmalt teiste karkudega. Alles aegamööda kaswas jõud ja tööd läksid eseseiswamaks. Kirjanik tarwitab küll veel wõõrast materjali, aga wabamalt, ja põimib juba oma korjanduste- ja uurimistelehti teiste tööde sisse. Siin nimetame kõige pealt kirjakogu „K o d u - m a a l t“. Raamat ilmus 9 andes ja tõi ajaloolisi teateid, jutustusi, wanausu kirjeldusi j. n. e.: „Rahwa suust ja oma nähtustest üles kirjutatud ja mõni tükk wanust kirjust välja tõlgitud.“

Üleüldist lugupidamist ei jõudnud seegi töö mitte wõita. „Kui ma oma „Kodu-maalt“ hakkasin välja andma, siis saadeti koguniste ilma-nimeta häbemata sõimukirju mulle kodu kätte, ikka „pastori jüngrile.““

Wene-Türgi sõda 1877 äratas soowi „Tallinna kodaniku“ wiisil sõjasõnumeid lendlehtedes rahwa kätte kanda. M. J. Eiseni ja J. Kõrwi kõrwal kirjutas ka Jung „Jutustused Türgi sõjaplatsilt 1877.“ I. ja II. anne. 1877. I. 38, II. 75 lhk. 80. Raamatukesed oliwad tõlked „St. Petersburger Heroldi“ sõjaplatsilt saadetud sõnumite järele. Wist ei läinud nad hästi, sest 3—8 anne, mis käsikirjas walmis, jäiwad trükkimata.

1883 peeti usupuhastaja Lutheruse mälestusepäha. Jällegi wõttis Jung sule kätte ja kirjutas „usuwendadele ja õdedele“ Saksa keelsete raamatute, iseäranis Baumi kirikuloo järele „Õntsa Dr. Martin Lutheruse elu lugu“, 211 lhk. 80. Piltidega. Raamat on a i n u s täielikum Lutheruse elulugu Eesti keeli ja Jungi ärksast ja osawõtjast waimust kaunis tunnistus.

Aasta hiljem mälestati mõnelpool jälle ajaloolikku sündmust: 700 a. eest oli Meinhard Wäina kaldal oma misjonitööd alanud. Selleks aastaks sai Jungi uus ajaloolik töö walmis: „Läti Hendriku Liiwimaa kroonika ehk Aja raamat.“ 4 wihku. 1881—1883. 255 lhk. 80. Lääne-maade kaardiga. Et wäliste takistuste pärast raamat otsekohe Ladina keelse alguskirja järele ümber tuli panna, tegi see töö Jungile palju waewa,

aga ta ajas tema siiski lõpule, et „raamatukene oma nõdra sõnaga Eesti rahwale tema wanemate kõige wanemat teadawat aega wõiks kuulutada.“ Suure waewa tasuks maksis H. Laakmann Jungile 160 rubla ja andis 20 priieksemplari. Tähendamata ei taha meie jätta, et Jung waheajal Eesti Kirjameeste Seltsiga ära oli leppinud ja 3. ja 4. wihu Kirjameeste Seltsi toimetuste nr. 57 all wälja andis. Seltsi esimees M. Weske rääkis koosolekutel kiitusega sellest Jungi tööst.

Wiimaks kirjutas Jung oma kodu ajaloo. Aliste uue kiriku 25-aastase jubileumi mälestuseks 29. okt. 1892 saatis ta wälja „Halliste ja Karksi kirikute ja kihelkondade ajalugu.“ 70 lhk. 80. Üks lause selles raamatus lhk. 38 andis kättemaksmiseks põhjust, kelle ohwriks Jung pärastpoole langes.

Koolide ümbermuutmine tõi uusi tarwidusi kooliraamatute poolest. Jung katsus siingi õnne ja andis 1892 „Geograhwi õpetuse walla koolidele“ wälja. Eesti keeli nimede taha oliwad ka Wene nimed seatud Jung püüdis kooliwalitsuse luba muretseda, et raamatut koolides wõiks tarwitada, aga luba jäi tulemata, sest et Wene keelsed maadeteaduse raamatud koolidele ette kirjutati. C. Mattieseni trükikoda tasus Jungile käsi-kirja eest 150 rubla ja andis 50 priieksemplari.

Kus wõimalik, oleme waewatasu juure lisanud, sest et see haridusloolikult tähtis on, mis hinna alla waimutööd wanaste meie pool arwati. Nagu näha, ei ole Jung iial waewanägemise-wäärilist palka saanud. Ja hiljem on lugu ennem weel halwemaks läinud. 1889 kaebas Jung: „Wiimasel ajal on Eesti rahwas nõnda kehwards jäänud, et enam raamatuid ei jõua osta, ja trükkijad ka oma kuluga neid enam ei trüki, siis ei maksagi neid enam kirjutada.“

Aga ähwardusest hoolimata algas Jungil alles suur töö, mis kopikat tasu ei toonud, waid ainult suuri kulusid peale pani.

Õpetatud Eesti Seltsis oli 1870 aastast saadik uue esimehe prof. Leo Meyeri juhatusel wärske elu alanud. Iseäranis muinasteaduse uurimine tõusis kõrgele järjele. Professor C. Grewingk oli hoolas kalmude kaewaja, Wõnnu krahw C. G. Sievers, keda tema seisuseosalised mõjusalt toetasiwad, heitis waimustusega wanaajaurijaks. Jungist, kes ennegi kaugema minewiku sisse püüdis tungida, kui kirjutatud hallikad ulatawad, hakkas wärske liikumine kõwaste kinni. Oma ümberkaudu, esmalt Alistes ja Karksis, katsus temagi muisteaja keeletumaid tunnistusemärka kõnelema sundida, kui ta hauad lahti kaewas, kus esiwanemad eluwaewast puhkawad, ja ohwrikohad läbi katsus, kus nad oma jumalatega lepitust otsisiwad. Omast tööst andis ta 1878. aastast saadik Õpetatud Eesti Seltsi koosolekute teadetes (Sitzungsberichte) aru. See tõmbas teiste uurijate tähelepanemist Jungi peale. Juba 1879 auustab Õpetatud Eesti Selts lihtsat külakooliõpetajat seega, et ta tema 8. weebruaril oma kirja-

wahetajaks liikmeks nimetab. Iseäranis tähendatud seltsi kirjatoimetajaga, prof. L. Stiedaga, saab Jung tuttawaks. Sellesama aasta suwel käiwad prof. Stieda ja krahw Sievers Abjas Jungi pool. Wiimase teadusemehega katsub Jung suured kiwilademed Wörtsjärwe ääres läbi. 1880 tulewad Soome wanaajaurijad prof. J. R. Aspelin ja Dr. H. Appelgreen Apja. Nende seltsis kaewab Jung nimelt Alistes ja Karksis. Sellest ajast peale jääb Jung Soome wanaajaurijatega järgeste kirjawahetusesse. Ka walis 6. weebruaril 1885 Soome Muinasteaduse Selts Jungi oma kirjawahetajaks liikmeks. Sellesama auu osaliseks sai Jung 30. märtsil 1897 Pärnu Wanaajaurimise Seltsis. Waheajal oli Jung oma tööpõldu weel laiendanud ja ka wanu linnamägesid hakanud tähele panema, kuhu esiwanemad waenlaste wastu oma wara warju wiisiwad. Esimene linnamägi, kus Jung kaewas, oli Lõhaweres. Sellest andis Jung esimest korda ka Eesti keeli pikemalt teada, nimelt „Meelejahutajas“ 1881 lhk. 364—371: „Lehowa kantsimäe leidmisest ja kaewamisest.“ Ka siin ei wõtnud „omaksed“ Jungi wastu, waid üks Eesti leht („Sakala“ 1881 nr. 50) torkis pärast esialgset teadet „Eesti Postimehes“ 1880 teda terawaste ja nimetas teda „Eesti wana auu-nime mahaküürjaks“. Paar aastat hiljem katsus Jung Wiljandi lähidal weel Sinihallika linnamäe läbi ja walmistas X. Arhæologia kongressiks 1896 kõikide temal tuttawate Eesti kantside plaanid ja Wene keelse kirjelduse.

Waheajal aga läksiwad Jungi teaduslikud aruanded ikka tihedamaks ja kuulutatiwad, missuguse terawa silmaga tema wanaaja mälestused ära tunneb, usina käega nad waremete ja warede alt wälja toob ja osawa sulega kaasuurijatele oma leidustest sõna saadab. „Muinasaja teadus Eestlaste maalt“ I lhk. 21—22 ja II lhk. VI—VII toob Jungi Saksa, Soome ja Wene keelsete tööde nimekirja, Eesti keeli kirjutused on ajalehtedes laiali. Selle tööpõllu peal on Jung kunni surmani kõike oma jõudu tarwitanud, mis ametikohustest iial üle jäi. Wiimastel eluaastatel käis ta laiema ehk kitsama ringi kodumaad mööda ära, et kodumaa endiste elanikkude elujälgi otsida, kaewata, joonistusi ja plaanisid walmistada, ära kirju teha ja wanu asju ja rahasid korjata. Hurti wanawara korjamise wiisi wõttis ta enesele eeskujuks. Ajalehtedes kutsus ta kaastööle üles ja andis wäsimata juhatust. Ja sedasama imet, mis wanawara korjamisel, näeme ka siin. Rahwa enese keskelt tõuseb sadande kaupa abimehi, kes oma ringkonna jõudu mööda läbi katsuwad ja kuulawad ja oma juhatajale ohwimeelse usinusega kõik soowitawad teated kätte muretsewad. Kõigest majandusepolitika ja materialismuse kiitlemisest hoolimata seisab Eesti rahwa hinges siiski weel suur aateline wara ja waimustusewõime peidus, kui aga õnnelaps leidub, kes imelillega salakambri ust oskab awada.

Selle pikaldase ja hoolsa ettewalmistamise küps töowili on „**Muinasajateadus Eestlaste maalt**“. Wäliste takistuste pärast ilmus II anne „Kohalised muinasaja kirjeldused Liiwimaalt

Pernuja Wiljandi maakonnast“ VIII+243 lhk. 8° warem, 1898, kuna I anne „Üleüldine muinasaja kirjeldus“ 243 lhk. 8° 1899 trükist välja tuli. „Muinasaja teaduses“, iseäranis II andes, ei räägi mitte mees, kes mõne wõõrakeelse raamatukese läbi on sorinud ja siis seda, mis teised waewaga uurinud, kui oma leidust mõne tunniga paberisse pistab. Ei, siin kõneleb tõsine uurija, kes kõigist takistustest hoolimata, mis haridusekääk, amet ja rahalik kehwa seisukord walmistasiwad, tulise armastusega ja raudse wisadusega, puudust tundes ja waewa nähes, kõik oma waba aja ja waraasukese teaduse kogumiseks ja siis teaduse edendamiseks tarwitas, ise rändas, ise kaewas, ise korjas, ise joonistas, ise kümnele ja sajale poole kirjutas ja kuulas, palus ja harutas. „Muinasaja teadus“ näitab hiilgawalt, mida juba wähene wäline jõud jaksab toime panna, kui elaw teadusearmastus selle wähese jõuu hingeks on, mis tema liikuma paneb ja alalises liikumises hoiab.

Jungi laialised muinasaja uurimised ja kaks jagu „Muinasaja teadust“ ongi tööd, mis temale elu lõpul üleüldist lugupidamist teenisiwad, tööd, mis ei kao ega tegija nime unustuse rüppe ei lase waoda, nii kaua kui Eestis esiwanemate mälestustest lugu peetakse. Eesti keeli paniwad nad pealegi uuele teaduseharule hoopis põhja. Puudustest, mis kirjaniku hariduse käiguga lähidas ühenduses seisawad, ei ole nad mitte wabad, aga tänumeelega wõiwad edaspidised uurijad tema juhatusi tarwitada ja tema pandud alusel edasi töötada. Kahjuks ei jõudnud see töö mitte lõpule. Käsikirjas sai III. anne, Tallinnamaa kihelkondade kirjeldused, trükiwalmis. Ka Tartu- ja Wõrumaa tarwis oli materjal koos, ainult Saaremaa kohta oli teateid alles wähke, aga enne, kui usin käsi neid korraldama hakkas, tuli pikaldane haigus takistama ja wali surm koristas 64-aastase töömehe hauda. Kihelkondade kirjeldused on töö hinnalisem osa, kestwa tähendusega, sadandest kindlatest teadetest kokkuseatud mosaik, kuna „Üleüldine muinasaja kirjeldus“ wananeb, sest et juba wananenud hallikaid tarwitatud on.

Kui meie J. Jungi elu weel kord silma alt mööda laseme minna, siis ei wõi meie Jungile enesele sügawat lugupidamist ja tema elutööle tõsist auustamist keelda. Aga hinge ajab täis, kui wiletsate olude peale mõtleme, kellega Jung elu otsa pidi heitlema. Wiletsemaid ei wõi neid küll terwest ilmast enam leida. Meest, kell tahtmist ja annet on teadustööd teha, hoiab 150-rublaline külakoolikoht pool aastat aabitsa taga kinni ja 50 rublaline organistiamet ei luba teda harilikult ka suwel kauem kodust lahkuda, kui 5—6 päewaks, ehk küll tema teaduseharu — wanade haudade ja linnamägede otsimine, mõõtmine, kaewamine — tingimata kodust kaugemal wiibimist nõuab. Abilised, keda Jung tööle mõistis kutsuda, wõisiwad mõnda eeltööd teha, aga eeltööd tarwitsesiwad asjatundlikku ülewaatamist. Alles wiimastel eluaastatel, kus kooliwalitsus teda 40-aastase hoolsa koolitöö tänuks ametist välja kangutas, sai ta kaugemale kontroll-

teekondi ette võtta, Mustlase wiisi, iseoma hobusega ja wankriga, rändas Jung siis kuude kaupa terwed maakonnad läbi, tuttawate ja lahkete inimeste juurest peawarju ja ülespidamist otsides. Kaewamistel juhtus harwa, et mõni arusaaja pealtwaataja käe labida külge pani ehk koguni töölisi appi saatis. Jung kaewas enamaste ise. Siiski tekkiwate kulude katmiseks pidi ta hinnalisemad leitud asjad siia ja sinna museumidele ära müüma. Kui sipelga püsiwusega korjatud teated osalt korraldatud said, tõusis Jungile uus mure: kuidas neid trükki saada? Eesti Kirjameeste Selts oli kinni pandud; Õpetatud Eesti Selts ei teinud Eesti raamatute kirjastamisega tegemist; maa-omawalitsuselt ei olnud palju kuulnud, et ta teaduse kasuks sõrme liigutab; Jung oli sunnitud „Muinasajateadust Eestlaste maalt“ I ja II o m a l kulul lasta trükkida. Kui raskeste see uus koorm teda rõhus, wõime elawalt kaasa tunda, kui pealegi meele tuletame, et just trüki ajal ka wäike koolikoht, tema ülespidaja, käest kisti ja ta uude elupaika pidi kolima. See mure andis tema terwisele walusa hoobi. Peaaegu kunagi ja kuskilt ei leidnud tema äratust ja tuge. Südamliku tänuga kõneleb tema Soome õpetatud meestest, iseäranis J. R. Aspelinist ja H. Appelgreenist, kes temaga ühes kaewamas käisiwad, temale juhatust andsiwad, Soome muinasteaduse-kirjandust muretsesiwad ja tema raamatutele maksuta klishesid lubasiwad tarwitada. Isegi tarwiliku kirjanduse poolest oli Jungil puudust kannatada, mis tema teadmisi oleksiwad täiendanud. Pärast surma ei leidnud ma tema raamatukogust mitte ühtainust uuemat teaduslikku kirjatööd, mis wäljamaal ilmunud. Kukkur ei kuulnud sõna. Mis temal oli, seda oli Õpetatud Eesti Seltsi sekretär prof. Ludwig Stieda temale kinkinud. Seegi hallik kuiwas waraselt, sest 1885 lahkus prof. L. Stieda Tartust ja asus Königsberki elama. Hiljem näitas prof. Leo Meyer tema wastu lahkust üles. Muidu aga sai ta ainult kibedust maitsta. Iseäranis 1896 X. Arhäologia kongressil Riias. Jung oli kongressiks suure töö walmis teinud, Wene keelde ümber panna lasknud ja ise kongressile sõitnud, mis uusi kulusid peale pani. Aga Jungi tööst ei niitsatudki kongressil. Niisama loeti Jungi nime nimetamistki ülearuseks. (Eesti Kirj. Seltsi protokollid 1908 lhk 73—76). See walutas Jungi hinges wäga. Sest tema oli wanamoodi ja wanameelne inimene, kes alati „ülematest“ kõige suurema auukartusega kõneles ja nende poolt kõike head ja abi lootis. Tema politikaline seisukoht ei wõinud siin keelda teda toetamast. Küll aga tema ühiseluline järg. See oli „ülemate“ meelet hirmus madal, sest Jung oli — Eesti külakoolmeister, nagu sell ajal öeldi. Ei olnud siis äratamisest, õhutamisest, aitamisest, toetusrahadest, pensionist kuskil juttu. Igal teisel maal oleks Jungi taolisele püüdjale teadusemehele teesid silutud, oleks koht antud, kus ta ilma leiwamureta aina teadusele oleks wõinud elada, oleks abirahasid pakutud, et teaduslikka teekondi tähtsate museumide tutwustamiseks ette võtta, oleksiwad raamatukogude uksed awatud, et alati uuemat kirjandust tarwi-

tada. Jung ei teadnud kõigest sellest midagi kõneleda, küll aga kiwigest, mis teele ette weeretati; raskustest, mis temale walmistati; põlgtusest, kellega tema tööd ignoreriti. Üks julgustus ja kinnitus temale ja meile ilmus elu lõpu poole siiski: rahwas tuli ja aitas, niipalju kui jõudis; rahwas tuli ja toetas rahaliselt, nii palju kui võimalik. Sadanded kaastöölised terwel maal paniwad käed külge, kuhu Jungi käsi ei ulatanud. Sadanded ettetellijad ja ostjad kergitasiwad wähegi Jungi wõlakoomat trükitööde eest. See jääb ka edaspidi meie ainsaks täheks, kelles meie wõidame: rahwas ei setegewus. Ajalugu annab J. Hurti kõrwal J. Jungile seda auu, et ta rahwast teaduse wastu soojendada, teaduseliste teadete korjamisele õhutada ja teadusliste tööde tutwustamisele oskas waimustada. Selle wähe ettewalmistatud, aga selge arusaamisega ja kõhelemata kaasakiskuwa abilise waral läks J. Jungil korda suurema jao kodumaa kohta ülewaatlikku, täielikku ja ustawat inventariraamatut walmistada, kuhu kõik üles on pandud, mis rahwale wanadest aegadest ja endise põlwe mälestustest meele on jäänud.

Pärast J. Jungi surma selgus, et „Muinasaja teadusest“ kolmas anne käsikirjas trükiwalmis oli seatud. Käsikirja kui ka oma muinasteaduselise raamatukogu ja sisurikka kirjawahetuse pärandas tema Eesti Üliõplaste Seltsile. „Ehk leidub nende seas wahest mõni mees, kes wanaaega uurima hakkab ja minu hakatud tööd edasi ajab. Missuguse plaani järele ta seda teeb, nii kaugele ei wõi ma ette juhatust anda. Olgu temale siis selleaegsed arwamised ja põhjendused juhtijaks!“ Kahjuks ei ole testamendi tegija lootused weel mitte täide läinud. Ka walmis käsikirja trükkimine wiibines. Alles augustikuus 1908, kui Jungi päranduse asi Eesti Kirjanduse Seltsi koosolekul kõne alla wõeti, leidis kirjastaja. A. Buschi raamatukauplus lubas trükikulud kanda, Eesti Kirjanduse Selts wäljaannet oma Toimetuste numbri alla panna. Käsikirja waatasin mina läbi. Asjaliselt ei muutnud ma midagi. Oleksin muutma ja täiendama hakanud, siis oleks Jungi töö oma iseloomu kaotanud. Seks ei olnud mull õigust. Küll aga muutsin ja õiendasin mõnda wormilisest küljest. Käsikiri oli rutuga kokku seatud. Sagedaste tuli kohte, mis endiseid ütlushiisõnalt kordasiwad. Kordused kustutasin maha. Seda oleks Jung ka ise teinud, kui ta oma käsikirja enne surma oleks saanud läbi waadata. Nii samuti muutsin kohte, kus asjata liialt wenitati. Jung on ka jutustamise wiisi poolest wanamoodi mees: pikaldane, laialine, aga ilma wanade jutupuhujate ladususest ja kerguseta. Jungi laused nagisewad ja ragisewad, nagu nahkrattad pöütsel teel. Ma silusin, kus ragin liig käre oli, ja lühendasin ilmaaegseid kõnekäänusid, näituseks: „Rahwas räägib, et wanad inimesed rääkinud, et seal olewat olnud,“ kus lihtne ebakohane kõnewiis juba

kõik, mis tarwis, ära ütleb. Jungi kirjutamise iseloom ei ole sellelābi mitte kaduma lāinud, küll aga on jutustuse elawus raasuke wõitnud ja raamat wõis mõni lehekūlg õhem saada. Ma loodan, et lugijad seda mulle lahkeste andeks annawad. Ma arwasin omale seda luba wõtta wõiwat sellamal põhjusel, nagu ülemal: Jung on käsikirja kiirega kokku seadnud ja ta oleks keelegi poolest ise silunud, kui temale elupāiwi oleks pikendatud. Pooliti walmis tööd natuke järele aidata ei ole wist mitte liig raske süü. Wiimaks tegin õigekirjutuse täieste Eesti Kirjanduse Seltsi wäljaannetes walitsewa kirjawiisi järele ümber. Jungi enese kirjawiisi oli meie aja kohta liig wananenud ja ilma järjekindluseta. Sell põhjusel sai isegi nimeleht muudetud kuju. „Muinasajateadus“ = arhāologia on üks mõiste ja rahwaliikmete nimed kirjutame meie peaaegu üleüldselt wāikse algtähega.

Raamatu etteotsa sean unustamata kirjaniku nāo pildi tema wiimastest eluaastatest, nõnda ajast, kus tema oma peatöö „Muinasaja teadus“, kirjutas. Nāopilt, mis Il. ande ette on pandud, on Jungi oma ütlemist mööda „päewapildi järele tehtud, mis minu 50. eluaasta sees oli üles wõetud. Mina aga olen nüüd 63 aastat wana ja ei wõi oma nooruse ja tublidusega mitte enam kaua kiidelda, ehk ma küll weel mitte wanaduse nõrkust ei tunne.“ Nõnda tõendas tema 1899. Aga juba aasta hiljem jõudsiwad temalegi päewad kätte, mis meile mitte ei meeldi. Sala haigus murdis eluwaewast tüdinenud töömehe. Aga tema elutöö, „Muinasaja teadus“ käib tema jarel ja hoiab tema mälestuse kestwalt alal.

Suuri Kolga-Jaanis, 15. juulil 1910.

W. Reiman.

Ma ei ta seal pidit tarwilisi teadmisi koguma ja tähtsaid kohad kaardi peale üles kirjutama. Harju- ja Wirumaa läbi, oli pikalt kui ulatasin. Et mulle juba enne palju ausasid suguwendi palju kohte olirwad teatanud, siis läksin ma nimelt neid kohte wastama ja nende reisukohtasid kaardi peale üles wõtma. Nõnda saiwad siis kōige need teated üles kirjutatud ja Wene keeli Muinasaja Üuriate Kongressile ära antud.

Et neid teateid, mida õpetatud mehed wāga lāga otsiwad ja neist lugu peawad, ka oma sugurahwale tutlawaiks teha, olin ma nad Eesti keeli kirjutanud ja astuwad nüüd raamatuna lugijate ette.

Et A. Suurkask selle kirjanduse juures palju wāsewa on näinud, sellega on ta minu, kui ka teiste suguwendade tēnu

Eessõna.

Praegune raamat on 1896. aastal Riia Muinasaja Uurimise Kongressi äratusel elule tõusnud. Moskwa Muinasaja Urijate Selts, kes kongressi juhataja oli, soovis, et ma ka Tallinnamaa wanaaja kohad pidin üles otsima ja läbi uurima, mis tarwis ma Tallinnamaa Kirjanduse Seltsi läbi, kus ka nimetatud kongressi ettevalmistuse jaoskond oli, üles sain kutsutud. Et aeg selle tarwis väga lühike oli, siis ei jõudnud ma üksi kõike maad läbi käia. Sellepärast saatsin ühe noore mehe, Anton Suurkase Wiljandist, Läänemaale, et ta seal pidi tarwilisi teateid koguma ja tähtsad kohad kaardi peale üles märkima. Ma ise käisin Järwa-, Harju- ja Wirumaa läbi, nii pikalt kui ulatasin. Et mulle juba enne palju auusaid suguwendi palju kohte oliwad teatanud, siis läksin ma nimelt neid kohte waatama ja nende seisukohtasid kaardi peale üles wõtma. Nõnda saiwad siis kõik need teated üles kirjutatud ja Wene keeli Muinasaja Urijate Kongressile ära antud.

Et neid teateid, mida õpetatud mehed väga taga otsiwad ja neist lugu peawad, ka oma sugurahwale tuttawaks teha, olen ma nad Eesti keeli kirjutanud ja astuwad nüüd raamatuna lugijate ette.

Et A. Suurkask selle kirjanduse juures palju waewa on näinud, sellega on ta minu, kui ka teiste suguwendade tänu

ära teeninud, — mille juures tema ka ühes Dr. J. Hurtile wana-
wara korjas. Ka kõik teised auusad teadustajad olgu süda-
mest oma waewa eest tänatud, iseäranis need, kelle nimede
taga mitmes kihelkonnas palju numbrid seisawad. Soowida
oleks küll olnud, et rohkem suguwendi sellest korjandusest
oleks osa wõtnud, siis oleks meie raamat mitu korda nii paks
saanud, ja ma loodan kindlaste, et pärast selle raamatu ilmu-
mist weel wäga palju leitakse, mis tarwis üles anda on, nii
kuida mull seda pärast II. jao ilmumist, niihästi Tallinna- kui
Liiwimaalt juba ette on tulnud. Iseäranis tänan õpetajat R.
von Winkleri, kes selle töö juures sõna ja teoga minu waimu
on toetanud, ja oma korjandustest mulle osa annud. Jüri
kihelkond on üks nendest, kust kõige rohkem teatusi sisse on
tulnud.

Raamatu kirjutaja.

Seletuseks.

Järeleseiswas raamatus tulewad väga palju muinasjutte ette, kõige esiti kirikuehituste juures, siis wanade kalmede, ohwrikohtade ja hallikate, wanade waremete ja lahinguasemete, rahaaukude ja mõnesuguste muude kohtade juures, mida keegi mitte tõsiseks sündinud looks ei pea pidama. Need on aga rahwa luuletus, — aga seda ei pea ka mitte tähelepanemata jätma. Mis seal juures luule on, seda leiab iga mõistlik lugija isegi. Siis on weel wanast sõja- ja katkuajast mitmed jutud, mida kõigel Liiwi- kui ka Tallinnamaal ühte wiisi räägitakse. Üks neist kõige tähtsamatest on see, et taludesse mõni 3—4 riisujat sisse tulnud, kus ahjud küdenud, aga inimesed kõik ära põgenenud. Üks olla ikka kas parsile ehk ahju peale suitsu sisse peitu jäänud. Kui riisujad endid üksi näinud olewat, wõtnud nad endid riidest lahti ja hakanud soojendada. Siis näinud peidus olew mees ehk naene, et need wõõrad meesterahwa riietes naesterahwas olnud. See pugenud siis peidust wälja ja tapnud riisujad ühel ehk teisel wiisil ära. — Teine jutt on niisama laialine, kus mõni külamees waenlaste eest ennast ümberkukkunud puu ladwa alla ära peitnud, aga õnnetuseks tulnud temast silmatud wiis kuus waenlast ehk riisujat otse tema poole ja istunud selle puu tüwe peale ritta, kus tema ladwa all olnud. Ladwa all peidus mees wõtnud

südame rindu ja lasknud püssiga kõige selle waenlaste rea maha ja tapnud ära jne. — Kas on see asi siis igalpool nõnda sündinud, kui seda räägitakse? See ei ole küll mitte võimalik. Aga see on võimalik, et need jutud maal selleläbi igalpool tuttawaks saiwad, et rahwas [sõdade- ja waenu ajal kindlate linnade sisse kokku pelgu läksiwad, ehk kaugemate maakondade sisse põgenesiwad, kus nemad kõik kuskil sündinud lood üksteisele ära jutustasiwad, mis nõnda igalepoole laiale kanti. Ka wõis see nende suurtel kabelipidudel sündida, ehk et pärisorjad ühest kohast teise põgenedes neid lugusid ümber kandsiwad. See on põhjus, miks mõnda sündmust mitmes paigas ühtewiisi räägitakse.

Teadustajad.

Järeleiswas raamatus on igas kihelkonnas kõik teatud numbritega ära tähendatud. Need numbrid tulewad iga teadustaja nime järele, millest keegi on teadustanud. Ka on sagedaste ühe asja ehk koha üle mitu meest teadustanud, siis tuleb see number ka iga teadustaja nime järele.

Järwamaalt.

Türi kihelkonnast:

Minu uurimised 1—5. 7. 11. 12. 40.
A. Suurkask Wiljandist 3. 5.
11—13. 19—27. 30. 31. 36. 37.
41. 42.
A. Muddist Paidest 9. 14—18.
29. 30. 34—36. 38. 43
A. Braunberg Rõalt 8. 9. 14. 15.
J. Kuldkep Kabalast, Wakina
noor peremees, 9. 10. 19. 41.
A. Kirschmann Wahastust 28
32. 38. 39. 44.
G. Allmann, Alliku wallakirju-
taja, 10.

Paide kihelkonnast:

Minu uurimised 1. 2. 12.
A. Muddist Paidest 2. 3. 4—11.
14—16.

Anna kihelkonnast:

Minu uurimised 1—4.
A. Muddist Paidest 2. 12. 14. 15.
A. Suurkask Wiljandist 2. 5—13.

Peetri kihelkonnast:

Minu uurimised 1. 3—5. 43. 44. 47.
J. Krass Wenemaalt 2. 3. 45.
A. Muddist Paidest 6—12. 18.
19. 22. 26—28. 32—34. 38. 41—48.
46—50. 51—53.
A. Suurkask Wiljandist 12—17.
20—25. 29—31. 35—37. 40—42.

Koeru kihelkonnast:

Minu uurimised 1—4.
O. Hinzenberg Tapalt 2. 14.
J. Krass Wenemaalt 2.
H. Lindenberg Kabalast, Pillist-
werest 5.
C. Mühlberg Rakwerest 11.
A. Suurkask Wiljandist 11—14.
W. Rosenstrauch Simunast
6—10.
M. Kalm Udewalt 15.

Ambla kihelkonnast:

Minu uurimised 1. 3—11.
O. Hinzenberg Tapalt 2. 39. 57.
A. Mühlbach Palmsist 2.

W. Kullerkupp, Ambla walla-
kirjutaja, 10. 12—20. 25. 27—29.
33. 35. 41. 44. 45. 47. 52. 55. 56.
Joh. Ney Amblast 18. 21—24. 26.
30. 31. 34—36. 40. 42. 43. 45.
46. 48—54.

Järwa-Jaani kihel-
konnast:

Minu uurimised 1—4. 8.

Friedr. Lorenzsonn, köster,
3. 6. 8. 13. 18.
F. von Gebhardt, praost, 3. 8.
G. Mühlbaum, kaupmees, 5. 7.
8—12. 14—17. 19—21.

Madise kihelkonnast:

Minu uurimised 1. 2. 4. 5. 9—12.
14—17.

Rauchardt, köster, 3.

A. Suurkask Wiljandist, 6. 8. 13.

Harjumaalt.

Jõeleftme kihelkonnast:

Minu uurimised 1—3. 6.

A. Suurkask 4.

J. Saalwerk Jüri kihelk. 3. 5.

Jüri kihelkonnast:

Minu uurimised 1. 3.

O. Hinzenberg Tapalt 2.

A. Suurkask Wiljandist 5. 6. 7.
16. 31.

J. Saalwerk Kurnalt 4. 8—30.
32—49. 58.

R. von Winkler, kirikuõpetaja
36. 38. 50—57.

Harju-Jaani kihel-
konnast:

Minu uurimised 1—3.

A. Suurkask Wiljandist 4—17.
19. 21. 22. 24—26. 29—34. 36—40.

R. O. Aniaist 18. 20. 23. 27. 28.
35. 41. 42.

Joh. Sõster Palmsist 43. 44. 45.

Kose kihelkonnast:

Minu uurimised 1—4. 32. 45.

A. Suurkask Wiljandist 2.
5—9. 12—18. 21—31. 33—36.
38—45.

J. Saalwerk Kurnalt 18. 20.

G. Amtmann Uuemõisast 18.
19. 20.

T. Wiidemann 4. 10. 11. 18.
24. 37. 41. 42.

Kuusalu kihelkonnast:

Minu uurimised 1. 2. 4—7. 24.
27. 28.

Karl Maltsikow Juminda pool-
saarelt 8. 16—19. 23. 26. 27.

R. O. Aniaist 9. 11. 13—15. 20.
22. 24. 25. 27. 29.

K. Schütz, köster, 24. 27. 29.

A. Mühlbach Palmsist 10. 21.
27. 29.

J. Sõster Palmsist 10. 30.

Juuru kihelkonnast:

Minu uurimised 1. 3. 4. 13—16.

J. Saalwerk Kurnalt 2.

A. Suurkask Wiljandist 5. 6.

T. Wiidemann 7. 8. 13.

J. Steinberg 9—11. 13.

A. Muddist Paidest 12.

Kirschmann Türist 13.

Keila kihelkonnast:

Minu uurimised 1—6. 44—48.

J. Masmann 8. 9. 12. 16. 43.

T. Wiidemann 15. 19. 37. 40.
42. 43.

A. Suurkask 2. 7. 10—18.
20—36. 38—42. 47.

J. Saalwerk Kurnalt 49.

Hageri kihelkonnast:

Minu uurimised 1—3.

J. Steinberg 24.

J. Masmann 12. 14. 21. 27.

J. Saalwerk 3. 9. 13—15. 17.
18. 24. 26. 27. 29.
A. Suurkask 4—8. 10. 11. 16.
19—25.
Hans Laipmann Wiga-
last 28.

Nissi kihelkonnast:

Minu uurimised 1. 2. 16—18.
20. 21.
A. Johanni 5. 10. 15.
J. M. Reinhardt 2. 6. 7. 9—11.
16—19. 21—23. 25.
J. Masmann 3—5. 7. 8. 10.
12—14. 24. 26.
Hans Laipmann 26. 27.

Rapla kihelkonnast:

Minu uurimised 1—4.
A. Suurkask 5—7. 13. 15.
J. Masmann 14—16.

J. Pajur 8—12. 16. 18. 19. 21—23.
J. Steinberg 20.
Hans Laipmann 17.

Harju-Madise kihel-
konnast:

Minu uurimised 1. 3. 23. 24.
A. Suurkask Wiljandist 2. 4—17.
20—23.
J. Masmann 13. 17—19.

Risti kihelkonnast:

Minu uurimised 1.
T. Asper Ristist 2. 8—10. 14.
A. Suurkask Wiljandist 3—7.
11—13. 15.

Paltiskist:

Minu uurimised 1. 3.
Hans Laipmann Wigalast 2.

Wirumaalt.

Wiru-Nigula kihel-
konnast.

Minu uurimised 1. 3. 5—7. 11. 12.
35. 36. 37.
Joh. Sõster, kooliõpetaja, 2. 4.
12. 15—30. 41—57.
Aug. Krikmann, Malla kooli-
õpetaja, 8—11. 31—34. 38—40.
58. 59.
Uhlberg, Pada kooliõpetaja,
36. 37.
R. Diener, Ranna kõrtsimees,
13. 14.

Jõhwi kihelkonnast:

Minu uurimised 1.
A. Karlep Pagarist 2—4. 5—9.
12—23. 24—26. 28—38.
A. Walter, kooliõpetaja Oonur-
mes, 10. 11. 27.

Waiwara kihelkonnast:

Minu uurimised 1. 2.
A. Karlep 3—10.
Joh. Sõster Wiru-Nigulas, kooli-
õpetaja, 11—17.

Lüganuse kihelkonnast:

Minu uurimised 1—3. 8—10.
Leufeldt, köster, 3.
Anna Ries, Sawala möldri abi-
kaasa, 4—6.
A. Karlep Pagarist 7—9. 11.
Neiu Uhlberg Padast 7.

Simuna kihelkonnast:

Minu uurimised 1—4. 6. 17—19.
Peterson, köster, 4. 10. 14. 17.
20. 21.
A. Suurkask Wiljandist 5. 6. 11.
A. Walter Oonurmest 9.
W. Rosenstrauch 7. 8. 12—15.

Kadrina kihelkonnast:

Minu uurimised 1. 2. 4. 8. 21.
56—58. 63. 64. 66.
A. Mühlbach Palmsist 12. 13.
22—27. 32—34. 40—42. 48. 51.
53. 54.
Joh. Sõster Palmsist 9—11. 14.
18. 19. 26. 29. 32. 35. 40—49.
51. 52. 55. 60—63. 66. 67.

A. Seemann Palmsist 5—7. 25.
29. 36—38. 62.
Krimm Udriki wallakirjutaja,
15—17. 30. 50. 59. 69.
Madis Lemnits Udriki walla-
wanem, 21. 31. 50. 68.
J. Weber Palmsist 20. 32. 39. 62.

Haljala kihelkonnast:

Minu uurimised 1. 2. 5. 14.
A. Mühlbach Palmsist 3. 15.
K. Amtmann 4. 6—12.

Rakvere kihelkonnast:

Minu uurimised 1—3. 6. 7. 10.
A. Mühlbach, kooliõpetaja
Mättapääl, 3. 15.
A. Krikmann, Malla kooliõpe-
taja, 6.
J. Grube Narwast 8. 9. 11—17.

Jaagupi kihelkonnast:

Minu uurimised 1. 3. 16. 17.
A. Suurkask Wiljandist 2. 4.
6—10. 12—16. 18. 19.
A. Walter, kooliõpetaja Oonur-
mes, 11. 20.
J. Ant, kooliõpetaja Roelas, 5. 11.
A. Mühlbach, kooliõpetaja Mät-
tapääl, 21.

Wäikse-Maarja kihel- konnast:

Minu uurimised 1—3. 9. 11. 12.
A. Suurkask 4. 6. 7. 10. 11. 13.
J. Hansen, kooliõpetaja Kilsis, 4.
6. 7. 10. 11. 13.
A. Suurkask 5. 9. 11.
C. Mühlberg Rakwerest 8.
15—19.
A. von Harpe, Põdrangu herra, 14.

Läänemaalt.

Märjamaa kihelkonnast:

Minu uurimised 1.
A. Suurkask 2—8. 12. 15. 16.
18. 19. 21. 23. 26. 27.
H. Laipmann Wigalast 9. 10.
17. 20. 22. 24. 29. 31. 32.
J. Masmann 11. 30.
J. M. Reinhardt Soinitset 28.

Wigala kihelkonnast:

Minu uurimised 1.
A. Reimann Wirtsust 2. 27. 28.
H. Laipmann Wigalast 3—46.

Mihkli kihelkonnast.

Minu uurimised 1. 2.
A. Suurkask 3—12.

Warbla kihelkonnast:

Minu uurimised 1.
A. Suurkask 3—8. 10—14.
16—22.
H. Laipmann Wigalast 2. 8. 9. 15.

Hanila kihelkonnast:

Minu uurimised 1. 4. 5. 56.
A. Suurkask 6. 38. 39. 42. 44. 46.
A. Reimann Wirtsust 2—5.
7—37. 40. 41. 40—55. 58—60.
H. Laipmann Wigalast 15. 16.
17. 21. 38. 58.
Einbluth Tallinnast 28. 55. 57.

Karuse kihelkonnast:

Minu uurimised 1.
A. Reimann Wirtsust 2. 9. 10. 17.
A. Suurkask 3. 4. 13—16.
H. Laipmann Wigalast 5—8.
11. 12.

Lihula kihelkonnast:

Minu uurimised 1.
A. Reimann Wirtsust 2. 7.
A. Suurkask 3. 4—11.
H. Laipmann Wigalast 12.

Kirewere kihelkonnast:

Minu uurimised 1. 2.
A. Suurkask 3—20.

Kullamaa kihelkonnast:

Minu uurimised 1. 2. 74.
H. Laipmann Wigalast 8. 30.
45, 47. 49—51. 61—64. 74. 79—87.
J. Masmann 14. 31—33. 71.
A. Suurkask 3—7. 9—29.
35—44. 46. 47. 49—56. 58—60.
66—70. 73—76. 78. 85.
J. Reinhardt 12. 51. 72—74.
77. 88—90.
Gustaw Gruus Soosalust 34.
57. 65.

Martna kihelkonnast:

Minu uurimised 1. 2. 31.
A Suurkask 3—30.

Ridala kihelkonnast:

Minu uurimised 1. 2. 26. 28.
A. Suurkask 2—27.

Nigula kihelkonnast:

Minu uurimised 1. 2. 29. 32. 33.
A. Suurkask 3—21. 24—28.
30—34.
H. Laipmann Wigalast 22. 23.

Noarootsi kihelkonnast:

Minu uurimised 1.
A. Suurkask 2—9.

1. Selle kihelkonna lõunapoolne nurg ulatab kitsalt ja pikalt Lühimaa sisse.

2. Türi kirik ise seisab väga liusa koha peal jõe ääres, on üks wana tore Gooti wiisi ehitus, kellele mõne aasta eest tagasi pikk torn külge ehitati, sest wana seda oli talli torni asemel muidu üks wäike tornilüpekena katuse otsa peal. Kirik on sammaste peale wõlvitud laega, nagu wanaid kirikuid kuskal seal ümberkaudu. Kirikdest ei leia ma aga tema hauatus ehist midagi, sest et ta muidugi katoliiku aja ehitus on. Kust selle kiriku nimi on tulnud, on eelotses umbne. Mida arwates on ta wist wana-põlmalastest maha jäänud Thori auustamisekoht olnud, sest seal ligidalt hommikupool jõe on ka Thori-Thori mõis, kuna kiriku nimi Tõriks näib wäänatud olema.

3. Kiriku sees on palju surnute mälestusi kranisidena ja piltsidena seinu peal. Isärahwa tore on üks suur raudrõdes rõõlikuju, mis paakiwi sisse raiutud, altari pahemal pool seinu sisse on pandud. Enne olla see kiwipiaat, mis 6 jalga pikk ja 4 jalga lai, põrmandu sees hauakoppa peal olnud. Aga et inimesed jaigadega sisse kuhu väga ära kulutanud, siis pandud ta seinu sisse. Rahwajutu järele olla see ühe Säreware parun Schillingi hauakiwi, kes ühel ajal terve Türi kihelkonnas mõlaniikkude peamees olnud. Tema kuhu ümber on nüüd teiste mõlaniikkude wapid sugukonnanimedega. Rõõtel on olewi raudrõdes, aga palja puuga, kuna raudkõber jaigade ees mae on, jaigade all on talli mitu pikka rida kirja, mis muist kuulunud, aga muist alles seiged on. Rahwajutu järele olnud ta üks väga wali mees. Sellepärast nüüd sugukonna wapp on ka pöördale poole altarit seinu sisse raiutud. Siis on veel pahemal

Järwamaa.

Türi kihelkond Wahastu kabeliga.

1. Selle kihelkonna lõunapoolne nurk ulatab kitsalt ja pikalt Liiwimaa sisse.

2. Türi kirik ise seisab väga ilusa koha peal jõe ääres, on üks wana tore Gooti wiisi ehitus, kellele mõne aasta eest tagasi pikk torn külge ehitati, sest enne seda oli tall torni asemel muidu üks wäike tornijupikene katuse otsa peal. Kirik on sammaste peale wõlwitud laega, nagu wanad kirikud kõik seal ümberkaudu. Kirjadest ei leia ma aga tema asutuse ajast midagi, sest et ta muidugi katoliku aja ehitus on. Kust selle kiriku nimi on tulnud, on esitsa umbne. Minu arwates on ta wist wana-norralastest maha jäänud Thori auustamisekoht olnud, sest seal ligidal hommikupool jõge on ka Tori-Thori mõis, kuna kiriku nimi Türiks näib wäänatud olema.

3. Kiriku sees on palju surnute mälestusi krantsidena ja piltidena seinä peal. Iseäranis tore on üks suur raudrijides rüütlikuju, mis paekiwi sisse raiutud, altari pahemal pool seinä sisse on pandud. Enne olla see kiwiplaat, mis 6 jalga pikk ja 4 jalga lai, põrmandu sees hauakooa peal olnud. Aga et inimesed jalgadega selle kuju väga ära kulutanud, siis pandud ta seinä sisse. Rahwajutu järele olla see ühe Särewere parun Schillingi hauakiwi, kes ühel ajal terwe Türi kihelkonna mõis-nikkude peamees olnud. Tema kuju ümber on nüüd teiste mõisnikkude wapid sugukonnanimedega. Rüütel on üleni raud-riides, aga palja peaga, kuna raudkübar jalgade ees maas on. Jalgade all on tall mitu pikka rida kirja, mis muist kulunud, aga muist alles selged on. Rahwajutu järele olnud ta üks väga wali mees. Sellesama rüütli sugukonna wapp on ka paremale poole altarit seinä sisse raiutud. Siis on weel pahemal

pool altarit seina peal üks wana ja suur parun Üxküllä wapp. — Käärkambri ukse kõrwast läheb kitsas keeruline trepp läbi kiriku seina ülesse lae peale, mis wana salatee arwatakse olewat. Wanem kirikukell kannab aasta numbrit: 1765. Reval; teine kell olla uus.

4. Kiriku all olla palju surnuhaudu, kelle wanadust teada ei wõi, aga wäljaspool kirikut on kolm kiwirsti, mis kõige wane-mad näiwad olema. Üks kiwi näitab Saksa keeli, et sinna „mõle-mad, Mart ja tema poeg Toomas (?) olla maetud, aastal 1568.“

Teine rist on ümmargune, rattanäoline, kellele rist sisse raiutud. Selle pealkiri on järgmine: WANA • EWA • IAHN YND • SEINE • ERBEN • HANS-M • • 12 ANNO 1653. Wististe: Wanaõue (kui niisugust kohta seal on) Jaan ja tema pärijad Hans. 12. märtsil, 1653. — Teine niisamasugune ümmargune rist on järgmise pealkirjaga: TVIRRE NICOLAS, TVIRRE KERT, TVIRRF LAVR, TVIRRE KATR. ANNO 1651. — Wististe: Türi Nigulas, Türi Kert, Türi Laur, Türi Kadri. Aastal 1651. — Seal kiriku ümber on ka palju kinnimüüritud hauakoopaid, kellel omad kiwitahwliid kirjadega peal on, aga need on uuemast ajast.

5. Kiriku pärisnimi on Püha-Martini, aga kuidas ta Türiks saanud, sellest räägib rahwajutt järgmist: Kirik kadunud sõja ja katkude järele metsa sisse ära, kust kaks meest ta üles leidnud. Nad waielnud igapäew sellepärast, mis kirikule nimeks panna, aga ei ole otsusele saanud. Ühel päewal lennanud üks hall lind üle kiriku ja kisendanud: Türiii, Türiii! (Wist kadakaräästas = pratincola rubetra). Mehed seda kuuldes pannud kohe kirikule Türi nimeks.

Teine jutt räägib, et üks walge härg selle kiriku metsast üles leidnud ja seal sees ammunud, mispeale ka inimesed kiriku kätte saanud. Ommeti ei tohtida mitte 7 wenda korraga kirikusse minna, siis waowat kirik ära. Kord olla 6 wenda korraga sisse läinud, mispärast kirik juba paar jalga sügawa-masse waonud.

6. Wanajutt räägib, et Türi kiriku all jões kaks kella ja üks rahakast olla. Need olla sõjaajal niisuguse töotusega sinna põhja lastud, et ainult 7 wenda kahe paari musta härgega ja willase kõiega neid sealt wälja wõida tõmmata. Korra olla keegi kõik tarwilikud abinõud leidnud: 7 wenda, härjad ja willase kõie, ja lubanud siis, et kui ta rahakasti ja kellad kätte saab, seda kõik teistega jagada. Seal tõusnud juba kellad ja rahakast kaldale, kui ta korraga öelnud: „Kõik wõtan omale, teistele ei anna midagi!“ kui kellad ja rahakast suure mürina ja kõlinaga tagasi kukkunud, kust neid tänini

weel keegi ei ole kätte saanud. Suurte pühade öödel kuul-dawat aga seal kellahauas kellalöömist, mida mõned ka päris päewaajal tahawad kuulnud olla.

7. Hiljermal ajal, s. o. pärast 1867. aastat, on sinna kihelkonda Wahastu maa peale abikirik ehk kabel asutatud.

Kiwiaeg.

8. Selle aja asjadest ja leiukohtadest ei ole mull tänini siit kihelkonnast teada. Leedu rahwa nime järele kohtade nimesid on siin küll mõned leida, kui: Leedi talukoht Wahastus, Leisu weski Tori wallas ja Laatsi talu Kärewere wallas, Leedumägi Säreweres.

Rauaaeg.

9. „Were“ lõpuga kohanimesid, mis wana-norralasi meele tuletawad, on: Kärewere mõis, Särewere mõis, Paliwere talud Rõa wallas, Wissuwere küla Kirna wallas, Wenewere talud Wäätsa wallas, Nasuwere küla Tori wallas, Torawere küla Kolu wallas, Wenewere mägi Wäätsa külas.

Kiwikalmed.

10. Kiwikalme Kärewere mõisa põllu sees, 29 sammu pikk hommikust õhtusse, ja 16 sammu lai, umbes 2 jalga põllupinnast kõrgem. Sealt on herra H. Kuldkep ja G. Allmann kaewanud, kust nad ühe raudkelti ehk kirwe on leidnud, nii kuidas ma ühe niisuguse Aliste kihelk. Kaarli wallas Taru talu maa seest kiwikalmest prof. Dr. Aspeliniga aastal 1880 wälja kaewasin, mis on ära joonistatud „Dr. Aspelin, Muinaisjäännöksiä Suomen suvun asumus-aloilta V. Vihko“¹⁾. Lehekülg 332 nr. 1755. See on teine niisugune riist, mis ma siit maalt olen leidnud, mis tõeste esimesest rauaaajast pärit on. Siis on nimetatud mehed sealt weel ühe pronksist käewõru leidnud, mis aga nii pudew on olnud, et katsudes puruks läinud. Siis on sealt weel wälja tulnud üks kiwiluisk, kellel auk keskelt läbi olnud. Ka olla mõned sealt raudnoolte otsasi leidnud, nii kui ka sarnaseid eespool nimetatud Taru kalmest olen leidnud.

11. Kiwikalme Oisu küla wäljal, Kõrtsi talu põllu sees, kõige kõrgema koha peal, mis enne palju suurem on

1) Näüd ka „Muinasaja teaduses“ II, 5.

olnud, sest et ta ajajooksul palju on ära lõhutud ja vähemaks tehtud. Praegu on pikkus 33 sammu ja laius 21 sammu. Lõhkudes olla sealt ka wanu asju wälja tulnud, aga jälle ära kaotatud. Sinna on wäga suured kiwid kokku weetud, sest et rahwajutu järele sinna kirikut tahetud ehitada. Ommeti olla õõsel müür ära lõhutud, mis päewal tehtud, ja nõnda jäänud need kiwid sinna maha. Jutt, mis enamaste igast niisugusest kiwikalmest räägitakse.

12. Kiwikalme Oisu külas Ware ehk Wanakooli talus, kus selle talu elumajad otse ühe suure kiwikalme peale on ehitatud. Kalme on umbes $\frac{1}{8}$ wakamaad suur. Majade ehituse ajal olla sealt mõnesuguseid raud- ja wask-asju wälja tulnud, mida inimesed kõik laiale kannud ja ära kaotanud. Nüüd tulla wiljapuid istutades mõnikord weel wanu asju wälja. Ka olla seal ümber terweid surnuid, ilma põletamata maetud, aga ilma kirstudeta. Ka neil olnud asju ligi.

13. Kiwikalme Säreweres Raukla külas, Sepa talu põllu sees. Seal põllu keskel on üks kaunis kõrge mäerinnak, kelle hommikupoolse otsa peal nimetatud kiwikalme seisab, 26 sammu hommikust õhtusse pikk ja 10 sammu lai. Seal olla hiljuti keegi herra keskelt kaewata lasknud, kust siis üks kiwist muna, üks raudnuga ja paar pronksist asja on wälja tulnud. Kuhu need jäänud, on teadmata. Kiwid olla seal aga hästi põlenud, kust arwata tohib, et see surnute põletamise-koht on.

14. Kiwikalme Rõa mõisa maa sees, kahe mäe wahel orus, 38 sammu lõunaõhtusse ja põhjahommikusse pikk ja 17 sammu lai, ja 2—3 jalga põllupinnast kõrgem. Praegu kaswab paks lepik peal. Seda kohta olla üks üliõplane mõne aasta eest kaewamas käinud, aga kas ta sealt midagi leidnud, ei ole teada.

15. Kiwikalme Rõa mõisa ja walla piiri peal, 32 sammu pikk, 17 sammu lai, ja 2—3 jalga põllupinnast kõrgem. Kiwid on suured. Mõni aasta tagasi olla õpetaja A. Mohrfeldt sealt mõnest kohast kaewanud, aga ta ei olla muud leidnud, kui palju põlenud kondipuru. Kord olla keegi sealt külamees kartulikoopa kiwikangrusse kaewanud, kus juures hulk luid wälja tulnud, aga ta pole wõinud seda nõnda jätta, waid läinud hilja õhtu ja ajanud augu kinni.

16. Kiwikalme Rõa ja Wäätsa walla piiri peal, pool on Rõa walla Uuetalu maa sees ja pool Wäätsa walla Mäeküla talu piiris, ühe 2—3 sülla kõrguse kingu peal, 35

sammu igapidi. Kink jookseb pikuti hommikust õhtusse. Kõik see künkas on paekiwitükkidega täidetud. Sealt tulewat põlenud ja põletamata luid välja. Ka olla karjalapsed sealt wanu pandlaid, rõngaid ja muid niisuguseid asju leidnud, mis muidugi ära kaotatud.

17. Kiwikalme Wäätsa mõisa maa peal, Paidest Wäätsale sõites paremat kätt teed. Pikkus hommikust õhtusse 40 samm, laius 20 samm; hommiku poolse otsa sees kaswab üks mänd. Seda kalmet olla mõne aasta eest läbi kaewatud ja leitud asjad Tartusse wiidud.

18. Kiwikangur Wäätsa mõisa maa peal, paremat kätt teed, mis Wäätsa mõisast Wäätsa külasse läheb, möldri elumaja taga. Suurus 25 samm igapidi. Hommikupoolt otsast näib ta enne pikem olewat olnud, kuhu mölder oma kartulikeldre sisse ehitanud.

Mulla- ja katkukalmed.

19. Kalme Kärewere wallas ja külas Kalmu talu põllu sees, kust alati kundes surnute luid ja mitmesuguseid wanu asju välja tulla. Kuhu need asjad jäänud, ei ole teada.

20. Kalme Alliku Retla külas Kalmu talu põllu sees. Kui sinna elumaja ehitatud, siis tulnud wundamenti kaewates õieti palju luid, mis wäga madalas olnud, ja wanu helmi välja. Muidugi on kõik ära kaotatud. Arwata katkukalme.

21. Kalme Alliku wallas Äiamaa külas Oja talu põllu sees, kust kundes alati surnute luid välja tulla. Kord olla sealt ilusaid pärleid leitud, mis ära müüdnud. Ei tea, kuhu. Surnud olla ainult 1 jala sügawuselt maetud.

22. Kalme Laupa wallas Jänja külas Kõrtsi talu põllu sees, kust kartulikoopaid kaewates palju luid välja tulnud. Kolm suurt kuuske kaswawad weel seal peal. Tihti olla seal tontisid ja wiirastusi nähtud, kes inimesi hirmutanud.

23. Kalme Laupa Karja külas metsawahi põllu ääres, kust kaewates palju luid välja tulnud. Kord olla keegi välja-kaewatud luudeümbert weel pikasäärtega mädanenud saapad leidnud.

24. Kalme Mäeküla wallas Kaabre külas Lombi talu põllu sees, kust surnute luid ja wanu helmi välja on tulnud; wiimsed on muidugi ära kaotatud.

25. Kalme Oisu wallas Waisessaare talu põllu sees: see on üks wäike liiwamägi, kust wäga palju luid ja wanu asju on välja tulnud, mis wiimsed ikka ära raisatud.

26. Kalme sellesama talu karjamaal, üks wäike kink, mida Rebasemäeks kutsutakse, kust karjased tihti surnute pealuid ja helmi olewat wälja kaapinud. Olla ka seal kingul pärast päewa loojaminekut umbluu oigamise häält kuulnud.

27. Kalme Oisu küla heinamaa sees, mida Määrasmäeks kutsutakse, kust kruusa kaewamisel palju inimeste luid on wälja tulnud.

28. Kalme Wahastu kabeli ligi Kalmu talu põllu sees, mis mitte põlluks tehtud ei ole. Olla wäikseid koopakesi täis, nagu sissewaonud haudade asemed. Muid märkisid seal ei olla.

29. Kalmemägi ja -wäli Kirna wallas Sauekalda põllu sees. Wanaste olla selle põllu peal ka üks kiwist rist seisnud, mis aga nüüd maha kukkunud.

30. Sõjakalme Särewere wallas Taiksi külas Otsa talu maa sees, kus ka mõne aasta eest üks suur kiwist rist peal olnud. Sellel ristil olnud hästi palju kõwerakonksulisi täheridasid peal. Nüüd olla see kiwi talu rehealuse wundamendi müüri sisse pandud, kust ta serw aga ainult wälja paistwat. Praegu olla selle risti asemel põllu sees üks kuhjalawa suurune kiwiring maa sees. Rahwas räägib selle risti kohta järgmist juttu: Olnud wanaste Wiljandimaal üks wahwa kindral, kes wäga wile wõitu jooksma olnud, wõi kas hobuste wastu. Ükskord läinud ta kihlweo peale ratsamehe wastu Wiljandist kunni Särewere mõisani, wõitu jooksma. Ta jooksnud senni ikka hobuse mehe ees, kunni Taiksi küla wäljani; seal kukkunud ta maha ja surnud kohe ära. Ta maetud ka sinnasamasse wäljale maha, aetud hea hulk kiwa sinna haua ümber ja pandud kiwist haua peale. Arwata on aga, et see mõni sõjamatuse koht on, sest selle küla põldudest tulla alati wanu sõjariistu wälja. Üks mees olla mitu aastat tagasi kraawi kaewates ühe künka alt hulga kõiksuguseid sõjariistu ja muid asju leidnud, kui: odasid, kirweid, püssiraudu, peitlid, oherdid ja muud rauakraami, mis wist sõjaajal sinna jäänud. Ka rahasid leitawat kundes põldudel, ja keegi olla mõne aasta eest tagasi päris rahaaugu leidnud, kus hulk neljakandilisi ja ümmargusi hõberahasid olnud. Kuhu need leitud asjad ja rahad jäänud, ei ole ma teada saanud.

31. Kalmekoht Särewere mõisas. Kui selle mõisa wiinakööki jõe ääre ehitatud, siis tulnud sealt wundamendi kraawi kaewates palju surnute luukeresid mitmesuguste ehteasjadega wälja, mõned üsna kullast. Et see küll üks madal heinamaa äär on, et seda ei oleks wõinud arwatagi, et seal

kalme on, siiski räägib wanajutt rahwa seas, et sinna ühe sõja ajal ülemaid olla maetud.

Kabeli- ja kirikumäed.

32. Kabelimägi Wahastus Peetrimäe jaama juures metsas. Seal arwatakse wanu matmisepaiku koopadena tunda olewat, kus wanaste üks kabel olnud. Sellepärast kutsutakse seda kabelimäeks.

33. Kirikumägi Laupa wallas Karja külas Madise talu heinamaa sees. Rahwajutu järele olla sinna tahetud kirikut ehitada, aga mis päewal tehtud, see öösel maha lõhutud. Kiwa seal peal küll ei olewat. On wist mõni surnute põletamisekoht.

Kindralihaud.

34. Rõa mõisa ligidal olewas metsas on üks wana kindralihaud. Rootsi ja Wene sõja ajal olla üks Rootsi kindral pärast lahingu wõitu pasunat puhudes Särewerest kunni Rõale tulnud, kus ta kange puhumise pärast hinge heitnud ja sinna-samasse kõige oma waranduse ja sõjariistadega maha maetud. Rõa mõisnik olla ühe söögiwahe otsa oma moonakaid sealt kohast lasknud kaewata, aga nad pidanud töö poolele jätma, sest et see koht wäga kiwidega täidetud olnud.

Kiwiristid.

35. Kiwirist Wäätsa walla maa sees, pahemat kätt teed, mis Rõa külast Wäätsa külasse wiib.

36. Kiwirist, mis eespool räägitud Kirna Sauekalda talu maa sees olnud.

37. Kiwirist Särewere Taiksi külas Otsa talu maa sees. (Waata eespool).

Linnamäed ja pelgupaigad.

38. Linnamägi Wahastu külas Mäeotsa talu maa sees, ligi 100 jalga kõrge ja pealt niisama lai.

39. Mõime- ehk Memmekõrwa mägi Wahastus, kus wanajutu järele üks wana memm sõjaajal elanud, aga kelle kõrwa seal ära raiutud. Sellepärast Memmekõrwa mägi. Wist mõni wana pelgupaik.

40. Alliku mõisa maa sees wana asumisekoht, wist hiljema aja kants. Mõisast 1 werst põhjaõhtu poole.

Ohwri- ja hiiekohad.

41. Ohwri- ja hiiekoht Alliku wallas Retla külas, kus kolm Hiie nimelist talu on. Seal olnud wanaste püha hiis ohwrikohaga. Teine jutt räägib, et pärast Põhja sõda Retla külas mitte ühte inimest enam ei olla elama jäänud. Siis tulnud Hiiusaarelt üks Hiiu Mikk Retlasse elama ja arwatakse, et wahest Hiiu meestest nende kohtade nimed on tulnud. Miku järeltulijad olnud Aadu, Jüri, Tõnis ja Hans, kes tema järele seal talus peremehed olnud, ja Hans olla praegune peremees. Hiie talud olla Retla külas kõige rikkamad talud, mis ommeti sellest arwatakse tulewat, et need wanad hiie- ja ohwerdamisekohad olewat.

42. Hiiealune Laupa wallas Karja külas Männa talu heinamaa sees, kus wanal ajal püha hiis olnud. Sealt heinamaa seest läbijooksu jõe peal on üks sild, mida ka hiie-sillaks kutsutakse.

43. Hiie mägi Lokuta Kõltsi karjamõisa põllus. Sõja ajal olla rahwas seal mäe taga warjul olnud.

44. Ohwripaigad Wahastus Tarnasmägedel. Arwatakse, et need Taara auustamise- ja teenistusekohad olnud, sest et Taarast wist aegapidi Tarnas on muudetud.

45. Ohwrikiwi Särewere mõisa põllu sees. See on üks suur kiwi, mida ka hiiekiwiks kutsutakse. Selle kiwi ümber on kõrge, pikerik mäekink, mida hiiemäeks kutsutakse. Nüüd on küll kink põlluks küntud, aga wanad inimesed ütlewad weel mäletawat, kui hiiekingul suured pärnad ja tammed on kaswanud. Seda kiwi tahtnud kord wenelased ära lõhkuda, aga mõisaherra ei ole seda lasknud, sest et ta wana mälestus olla. —

Paide ja Anna kihelkond.

1. Paide nimi näib paedest tulnud olewat, sest et seal ümberringi paemaa ja paemurrud on, nii kuidas see iseäranis Mündi mõisa juures näha. Et paekiwi walge on ja ka wana lossi müürid ja tornid paekiwist oliwad, siis hakkasiwad sakslased seda kohta esiti Ala-Saksa keeli Wittenstein ja hiljemalt Kõrge-Saksa keeli Weissenstein — Walgekiwi — nimetama, mis ka sõna-sõnalt ümberpandud hiljemalt Ladina keeles Albus lapis — walge kiwi on pruugitud. Kas seda kohta ka enne sakslaste siiatulekut Paide on kutsutud, ei ole teada. Wõimalik on see küll,

kui wanadel eestlastel selle lossi kingu peal juba oma linna määe warjuks paedest üleslaotud wall on olnud, nagu seda Eestimaal mitme linnamäe juures veel leida on. Sellepärast võis teda ehk juba enne sakslasi Paede linnaks kutsutud olla.

Paide lossimägi on minu arwates üks loodud kink seal jõe ääres soo sees olnud, ehk küll mõned arwawad, et see kink inimeste kokku kantud on. See kink on enne sakslasi wist üks eestlaste linna- ehk pelgukoht olnud, nii, kuidas neid siin maal palju leida on, kuhu ordomeister Konrad von Mandern aastal 1269 kange lossi peale ehitanud. Praegu on selle mäe peal müüriurusid veel näha. Kõrgema walli alune olla enamaste alt müüritud ja õõnes, mis hiljema aja töö arwatakse olewat. Selle mäe keskpaigas seisab kui kuningas kaheksanurgaline torn, 97 jalga kõrge ja 156 jalga ümbertmööta jäme. Madalast maa pealt ei lähe sinna kedagi ust sisse, ehk küll hiljemal ajal uks olla sisse raiutud, waid nelja sülla kõrgusest ülewalt, mis põgenejate wiimne pelgupaik olnud. Kes redelit mööda üles tahab ronida, sellele annab silmawaade ülewalt rohket tasumist. Esiti jõuab ta suure ümmarguse ruumi sisse, mis 23 jalga läbi mööta lai ja tugewa wõlwiga kinnitatud, kus inimene ennast järsku nagu wõõras maailmas leiab olewat. Wanad hallid müürid, haruldane ruum, kantsi wangikoda jalge all ja mõte endiste elanikkude rõõmuja waewapäewade peale, — kõik see äratab inimese sees tundmusi, mida sõnadega wälja ei wõi rääkida. Sealt wiib keeruline trepp 12 jala paksuse müüri läbi kaunis ladusaste üles, kus veel kolm niisugust ruumi üksteise peal seisawad ja wõlwidega üksteisest lahutatud. Kolmas wõlw on juba hoopis maha kukkunud, kuna neljandast veel pool paigal seisab. Seal seisab juba lage taewas üle pea, kust mõne astmega torni ülemise ääre peale wälja jõuab¹⁾. Sealt wõib kaugele ümber ringi näha, sest et maapind seal enamaste tasane on.

Teine imeasi oli üks ringmüüri nurgatorn, mis 74 jalga kõrge oli, aga alt mitte palju jämedam, kui hea weepang. Keskelt oli ta kaunis jäme, kus müür ta küljest ära oli lagunenud, ja ülewalt otsast ümmargune; aga ommeti oli ta kaua tuulele ja tormidele selle wiisiga wastu pannud, kunni paarikümne aasta eest tagasi üks kange torm ta ommeti ühel õösel ümber oli lükanud.

1) Wiimastel aastatel on torn ümberringi ära parandatud ja raudplekist katus peale tehtud.

Läheme sealt veel õhtupoolist walli külge mööda edasi, siis jõuame nende müüriwaremete juure, mis veel kõige terwemad on, kus A. W. Hupel komturi elumaja ja lossikiriku ütleb olema olnud. Nüüd ei wõi midagi aru saada, et seal iial kirikut on olnud, ja ei ole ka neid trepiastmeid leida, millest Hupel kõneleb. Päriskindlus ehk kants on õhtupoolse külje pealt sügawa kraawi läbi wallist lahutatud, mille üle tõmbussild on olnud. Ringmüüridest on aga siin ja seal veel mõned wäiksed ülejäänused järele, keda ainult wundamendi asemist tunda wõib. Ehitusepaed on selle lossi tarwis Mündi mõisa juurest toodud, kus praegu veel suured paemurrud on.

Aastal 1862 ja 1863 laskis Peeterburi kaupmees Russanow priiuse mälestuse tänuks kantsimäe lõunaõhtupoolse otsa peale omal kulul puust Wene kiriku ehitada.

Nüüd on see kantsimägi igapidi istutatud puude ja mõnesuguste ehituste läbi lõbusaks jalutamisepaigaks linnarahwale sisse seatud.

Wäljapoole kantsi asutas ka lossi ehitaja, Konrad von Mandern, alewi ehk linnakese, kelle pikemat ajalugu mull siin kirjeldada wõimalik ei ole, sest et see ennemalt juba laiemalt on sündinud (minu „Kodumaal“ nr. 9, ja A. von Gernet'i raamatukene Paide ajaloost, Paides trükitud).

Praegune Paide linna ja kihelkonna kirik on linnaga ühes asutatud, mis aga nii paljude sõdade läbi wist mitmel korral on ära häwitatud ja põletatud. Kirik on linna maa peal, aga kirikumõis Mäo mõisa maa peal. Aastal 1647 on krahw Leonhard Torstensohn Mäo mõisa kolme külaga Peetri kihelkonnast ära lahutanud ja Paide kihelkonna külge pannud, mille wastu Peetri kihelkond küll olla waielnud.

Praegusest Paide kirikust räägib Hupel aastal 1782, et see wana, ärarikutud linna kiriku asemele olla ehitatud, kust mõne aasta eest puru ja prügi olla ära koristatud, kust siis mitmed endised ilusate sammaste ja hauakiwide asemed wälja tulnud. See kirik, mis 1785 uueste üles ehitatud, põles 10. mail 1845 öösel nõnda ära, et jälle paljad müürid järele jäiwad. Kahe aasta sees ehitati ta jälle üles ja õnnistati 10. oktobril 1847 sisse. Ta on ilusa pika torniga ja seest lahke ja walge. — Tähelepaneku wäärt on seal altari paremal pool kõrwas üks wäga suur weelooma karp, mis lühikese samba otsa kinnitatud, ristmisepekiks pruugitakse.

Et wana kuulus Hupel aastast 1804—1819 Paides elas, seal suri ja sinna maeti, siis oleks see küll soowitaw, et tema

hauda ka seal keegi üles otsiks, mis ommeti kirikuraamatute järele võimalik oleks.

Paide ehk Püha-Risti kiriku õpetaja teenib ka Purdi ehk Anna kihelkonda, mis 1739. aastast saadik Paidega on ühendatud.

Kiwiäeg.

2. Asju sellest ajast ei ole mull siit kihelkonnast teada, aga et siin enamaste hea põllumaa on, siis ei võinud kiwi-ajal siin ka elanikkudest puudust olla, mida edaspidine uurimine päewa ette võib tuua. Kohte, mis Leedu rahwa nime meele tuletawad, on Leedu mägi ja Leedu karjamõis Äiweres.

Rauaaeg.

3. Sellest ajast on palju mälestusemärkisid ja kohte, siin kihelkonnas. Ka Gooti nimi tuleb Kootasaare (Kodassaare) heinamaa nimena Purdi mõisa all ette. „Were“ lõpuga on Kaagowere mägi Purdi wallas Wõõbu külas ja Äiwere mõis.

Kiwikalmed.

4. Kiwikalme Mäo wallas Walgmaa külas Lantu talu põllu peal. Neljanurgeline, igapidi 14 sammu suur. Küljed hommikuõhtus, põhjas ja lõunas.

5. Kiwikalme Mäo wallas Walgmaa külas Antsoni talu põllu sees. Peaaegu ära lõhutud; kahes küljes ja keskel on veel kiwa.

6. Kiwikalme Mäo wallas Walgmaa külas Lõugu talu põllu sees; 16 sammu igapidi peaaegu täieste ümmargune ja kaunis terve. Sealt ligidalt olla peremees ühe kasetohust torbiku täie wanu rahasid ja mõned sõrmused leidnud. Sain mõned herra Muddiste käest kätte. Tallinna museumis.

7. Kiwikalme Mäo wallas Walgmaa külas Treieri talu põllu sees, 32 sammu õhtust hommikusse pikk ja 15 sammu lai. Suurte raudkiwidega täidetud, kelle wahed paekiwikiludega täis kiilutud.

8. Kiwikalme Mäo wallas Tarja külas Kalamehe talu põllu sees, 20 sammu hommikust õhtusse pikk, 16 sammu lai. Näha on, et ta oma wormi lõhkumise ja kündmise läbi on kaotanud. Ta on wist pikerik-ümmargune olnud.

9. Kiwikalme Mäo wallas Tarja külas Miku talu põllu sees, 25 sammu hommikust õhtusse pikk, 15 sammu lai, ligi 2-jalga põllupinnast kõrgem. Pikerik ümmargune. Kiwi read käiwad kahe sammu kauguselt risti läbi.

10. Kiwikalme Mäo mõisa põllu peal, 11 sammu põhjast lõunasse pikk, 7 sammu lai, 2 jalga põllupinnast kõrgem ja väikeste kiwidega pealt täidetud.

11. Kiwikalme sealsamas, 17 sammu esimesest lõunapool, ümmargune, 12 sammu igapidi ja 3 jalga põllupinnast kõrgem.

Kiwist mälestusesammas.

12. Praegu eelnimetatud kiwikalmete juures, mille praegune Mäo mõisa omanik sinna ühe kingu otsa on lasknud ehitada, selle mälestuseks, et Rootsi sõja ajal Wene soldatid sinna maetud.

Ohwri- ja hiiekohad.

14. Hiiekoht Äiwere mõisa maa sees, mida Tammemäeks kutsutakse. Seal peal kaswanud üks suur tamm, mis kaugele üle metsa paistnud. Paari aasta eest tagasi murdnud tuul ta maha. Peale selie tamme kaswada seal weel mõned tammewõsud, kuna seal ümberkaudu metsades kuskil tammevõsa ei olla. On wana hiie- ja ohwerdamisekoht.

Et see Tammemägi hiljemalt Tammesaareks on muutunud, olla järgmise loo järele sündinud: Äiwere mõisa herra olewat Purdi herra käest Pikasilla järwe kalapüüdmise õigusega Kalmete talu wastu omale wahetanud, nõnda et järw Äiwere herrale ja Kalmete talu Purdi herrale jäänud. Kord saanud nad isekeskis riidu, mis järele Purdi herra järwest kraawi lasknud wälja kaewata ja saatnud järwewee kõige kaladega Äiwere mõisa heinamaale eesnimetatud Tammemäe alla, mille ümbrus järwe weest enese sooks ja poriseks muutnnd, nii et Tammemäge nüüd weel Tammesaareks kutsutakse. Sest wahetud olnud ainult järwewesi kaladega, aga mitte järwe all olev maatükk. Praegu on Pikasilla järw ja Kalamaste talu Purdi mõisa päralt.

Endisel ajal, kui järw alles olnud, nähtud seal tihti nägemisi. Korra näinud üks kalamees alasti naesterahwast kaldale wälja tulewat ja ennast pesewat. Kalamehe hüüde peale: „Näkk, mis sa seal teed?“ hüpanud ta järwe ja kadunud ära. Teinekord näinud seesama kalamees, et üks must täkk järwest

wälja tulnud. Tema hüüde peale: „Näkk, mis sa seal teed?“ olla ta niisamuti järwe ära kadunud. Mõni aeg peale seda olla see kalamees näkist järwe tõmmatud ja ära uppunud, mida teekäijad näinud, sest et tee sealt ligidalt läbi wiib.

15. Hiiealune Äiwere mõisa maa sees. Üks mäeküngas ja seal juures olew wõsastik kannawad seda nime.

Linna mägi.

16. Mäo mõisa maa peal Paide ligidal hommiku pool, on mäeküngas, mis enne põlluks olnud, aga nüüd metsaga kaetud, ja keda Mardisaareks hüütakse. Sellest räägib rahwajutt, et seal wanal ajal Eesti kants ehk linn olnud.

Anna ehk Purdi kirik.

1. See kirik on ühe Noistwere ehk Purdi mõisa omaniku obrist Burt'i poolest asutatud. Kirikukatsumise-protokolli järele aastast 1690 öeldakse see kirik enne Peetri kirikut olemas olnud. Peetri kirikukatsumise-protokolli järele sellestsaamast aastast öeldakse jälle, et see pärast Peetri kirikut oberst Burt'i lese poolest 17. aastasaja esimese poole sees Purdi mõisa maa peale olla asutatud ja siis Peetri kiriku järele olnud. Asutaja nimest olla ta siis oma nime Purdi saanud. 1739. aastast saadik on ta aga Paide kirikuga ühendatud.

2. Seda kirikut kutsutakse ka Püha-Anna kirikuks. Rahwas räägib aga selle nime saamisest järgmist: Seda kirikut olla Purdi karjamõisa Wanamõisa põllule Haawamäe peale ehitada tahetud, aga kuriwaim olla öösel ikka kõik maha kiskunud, mis päewal ehitatud. Sellepärast jäänud ehitus seal seisma. Sellsamal ajal käinud üks Anna nimeline tütarlaps praeguse kiriku kohas madarajuuri kiskumas ja otsimas. Kabliga kablides leidnud ta sealt maa seest kaks kirjadega kiwi ja sealt samast nede juurest maa seest ka ühe kroonlühtri. Siis tehtud sinna kohta esiti üks puust kabel ja antud leidja nimi Anna nimeks. Praegune kirik on kiwist ja peab hiljema aja ehitus olema. Kroonlühter ja kiwid arwatakse praegu alles kirikus olema. Ommeti olla need kiwid, mis praegu seal kiriku põrmandu sees olewat, uuema aja hauakiwid kirjade ja wappidega. Wanajutt räägib ka, et selle kiriku kõster sõjaajal kirikukellad Purdi mõisa ligidale Kuningatammi jökke wiinud ja kõige sügawamasse kohta sisse lasknud. Põhja sõja

ajal aga olla see jõgi Paide linna alla pööratud, mispärast Purdi mõisa all olev jõgi tühjaks jäänud. Kaugemal wana jõe peal olla veel see tamm näha, kellega jõgi Paide alla juhitud. Seda tammi kutsutakse praegu Kuningatammiks, kust ka jõgi omale nime saanud. Kirikukellad jäänud aga wana jõe hauda, kus nad wahest tumedalt heliseda, kui teisi ilmu tulemas olewat.

3. Kiwiajast

nõnda ka pronksiajast ei ole siin asju ega leidusi teada.

Rauaaeg.

4. „Were“ lõpuga kohanimesid on siin Noistwere mõis, keda hiljemalt omaniku nime järele Purdiks hakati kutsuma.

Kiwikalmed.

5. Kiwikalme Purdi mõisa põllu sees Wanamõisa aseme ligi. Ühtepidi 39 sammu, teistpidi 21 sammu, ja paar jalga põllupinnast kõrgem. See koht on kõik paekildudega täidetud, kelle hulgast ka mõned suuremad kiwid wälja paistawad. Rahwajutu järele tahetud sinna kirikut ehitada, aga mis päewal ehitatud, see öösel kistud maha. Kaewates tuleb aga põlenud surnuluude tükka wälja.

6. Kiwikalme Purdi wallas Pohjatu Pleesi talu põllu sees, 14 sammu pikk ja 9 sammu lai, ja 2 jalga pinnast kõrgem. Ehk selle koha pealt küll kiwid ära on korjatud ja seda küntakse, aga $\frac{1}{2}$ jala mulla all on kõik kiwi- ja põlenud luupuru täis. Kohta kutsutakse Teiwamäeks. Asju ei ole sealt leitud.

Mulla- ja katkukalmed.

7. Kalme Äiwere mõisa paksus metsas ühe kruusakingu otsas, kust kruusa kaewates palju surnuluid on wälja tulnud. Sealt leitud mitu kena kiwipiipu ja hõbedaseid piibu-wõrusid, -kaasi jne. Kuhu need jäänud, on teadmata.

8. Kääbas Purdi Mustla külas Otsa talu põllu sees kingu otsas. Sellest olla pool juba põlluks tehtud, kus kündmise juures surnuluid ja wanu asju wälja tulnud, mis aga kaotsi läinud. Rahwas teab rääkida, et seal kääpa peal tihti waimusid tantsimas nähtud, iseäranis neljapäewa õhtutel.

Surnute keldritest Purdi mõisa elumaja all.

9. Kirikust üks werst maad hommiku poole seisab Purdi mõis ja teine pool kirikut sellesama mõisa põllus on üks telliskiwitükkidega segatud kingupealne, mida Wanamõisa asemeks kutsutakse, kus Purdi mõis enne seisnud. Praeguse mõisa kohal olnud nunnaklooster ja nõnda olla salate maa alt mõisast kloostriisse käinud. Et nüüdne mõis kloostrimüüride peale ehitatud, siis olla praegu mõisa elumaja all suured keldrid surnuid täis. Enne olnud need keldrid lahti, kus siis palju neid waatamas käinud. Nüüd olla aga keldrite ukсед kinni müüritud.

Sõjalaagriase.

10. Purdi mõisa piiri sees kutsutakse ühte mügerikku kohta suure lageda karjamaa sees laagriase meks, kus sõjaajal suured sõjawäesalgad mitu aega laagris seisnud. Sealt ümberkaudu olla ka mõnikord mõned sõjariistad leitud. Kuhu nad jäänud, on teadmata.

Ohwrikiwid ja hiieasemed.

11. Ohwrikiwi Purdi mõisa põllu sees, 15 jalga kõrge, 10 sammu pikk ja 6 sammu lai. Kiwi külje sisse on kolm trepiastet raiutud, mida mööda otsa wõib minna. Selgeste on aru saada, et need astmed mitte uuemal ajal raiutud ei ole. Kiwi peal ülewal on kaks lohku, kuhu ohwriandisid pandi. Rahwajutu järele olla selle kiwi alla palju warandust peidetud, kus tihti ka sinist tuld nähtud.

12. Ohwrihallikad. Purdi wallas Pohjatu külas Möldre talu karjamaal on jõekaldal kaks üleskeewat hallikat, mis palju wett wälja ajawad. Nende hallikate sisse ohwerdatakse rahasid, kust siis kõigesuguste hädade arstimiseks wett wiiakse. Ka praegu käiwat mõned wanad naesed sinna hallikatesse hõbewalget kaapimas ehk rahasid ohwerdamas, kust siis lapsed õhukese kohtade pealt uue aja rahasid omale saia-rahaks korjawat.

13. Hiiease. Purdi wallas Mustla külas, Rannamiku talu maa sees on see koht, kuhu rahwas kaugelt on ohwerdamas käinud. Hiljemal ajal on sinna kohta saun ehitatud, mida hiie saunaks kutsutakse, kuhu mõned wanad inimesed weel neljapäewa õhtutel ohwerdamas käiwat.

Pühajärw.

14. Purdi mõisa maa sees. Wististi on sinna järwe ka ohwrid wiidud. Sealt teab rahwas rääkida, et keegi kalamees ükskord ühe isemoodi ilmasabata kala sealt wälja tõmmanud. Selle järel käidud teda ööseti piinamas, kus näkk iga ööse pärinud: „Anna minu tõmbijalaga orikas kätte!“

Wäiksewäljamägi.

15. Purdi mõisast natuke maad eemal põllu sees on üks mäerinnakas. Seda tahtnud üks juut kangeste ära osta, sest et seal rahwajutu järele palju kulda peidus olla. Ommeti ei olla herra seda kinku mitte müünud, ehk juut küll palju raha pakkunud. Mis see mägi õieti on, ei ole weel läbi katsutud.

Peetri kihelkond.

1. Seda kirikut nimetati wanemal ajal ka Ämbri ehk Ämbra kirikuks (Emmern), seal ligidal olewa Ämbri küla järele, mis Kodaseme walla jaost on. Kirikukatsumise-protokollis aastast 1627 nimetatakse seda Peetri-Pauli kirikuks. Kirik on ilus keskaja ehitus, wõlwitud laega ja pika torniga. Kunni hilja ajani ei olnud kiwitorni peal õiget puutorni, nagu lugu Tallinnamaal õiete sagedaste oli. Nüüd on aga selle kirikule wiimsel ajal ilus pikk puutorn peale ehitatud, kes igalepoole oma kihelkonna üle waatab.

2. Rahwajutu järele olla Peetri ja Koeru kirikud korraga ehitatud: isa ehitanud Peetri ja poeg Koeru kirikut. Selle töö juures wisanud nemad haamrid teineteisele kätte, millest näha, et nemad tugewad mehed peawad olema olnud. Kui kirikud walmis saanud, kutsunud poeg isa oma kirikut waatama, kuhu ka isa läinud. Sellepeale kutsunud ka isa poega oma kirikut waatama, aga poeg hakanud Peetri kirikus isaga sellepärast waidlema, et isa ehitatud kirik suurem olnud. Saanud ta peale wihaseks ja lõõnud isa kangiga surnuks, kus ta talle kangi rinde peale pannud, mis tänapäewani weel altari kõrwal kiwi peal maas olla.¹⁾

1) See on üks hauakiwi ja nüüd wääri all, põhjapool kiriku otsaseina ääres. Seal peal on üks rüütlikuju suure jämeda warrega odaga, Ala-Saksa keeli kiri näitab, et selle kiwi alla 1555. aastal wist üks Brevern oma pojaga on maetud. Koori trepi all on teine niisugune kiwi, kelle kirjad kulunud

Seal kirikus olla ülewal koori peal kaks laudtahwlit, mis oreli taha üles riputatud. Ühe peal olla kuu ja tähtede kujud ja weel mõned konksud ja kõwerikud kuukuju taga. Öeldakse, et need tähendawat Rooma paawsti, kes noorel kuul noor ja wanal knul wana olla. Teise tahwli peal olla kausisarnased kujud, seest mõni sihine ja mõni punane. Need tähendawat pörgukatlaid. Siis olewat seal weel üks rinnakuju, mis wanasarwikut tähendawat. Tall olla käed laiali, sarwed peas ja sarwede otste taga klopide, mis liigutamise juures klobisewad. Siis olla tall wõru kaelas ja muna sarnane kuul rippuwat wõru küljes.¹⁾

3. Et see kirk hästi wana on, siis on seal sees ka palju wanu matusemärkisid. — Kiriku kõrwas wäljas põhja pool on üks kiwist ümmargune wana rist, kelle peal „Odrese Andres, Andrese Mart“ seisab.

4. Ajaloolikult tähtis on siin kihelkonnas Suure-Kareda küla, kellest Läti Hindrek juba 700 aasta eest tagasi nii mitu korda räägib, mis sellel ajal juba suur, ilus ja rikas küla olnud. Sealt on sõjawägi mitu korda läbi käinud ja mitmed lahingud pidanud. Üleüldse on selle kihelkonna sees wäga palju hiljemate sõdade jälgi ja märkisid, iseäranis Wäikse-Kareda külas Esna mõisa ümber jne.

Kiwi- ja pronksiajast

ei ole asju siit kihelkonnast teada, ehk küll sellel ajal siin ka elanikka wõis olla.

Rauaaeg.

5. „Were“ lõpuga kohanimesid on siin wähe, ainult Sargwere ehk Sakwere mõis.

Kiwikalmed.

6. Kiwikalme Wiisu külas Saare talu põllu sees.

7. Kiwikalme Sargwere wallas Nurmsi külas Uuetoa talu piiri sees. Põhjast lõunasse 36 sammu pikk ja 20 sammu lai, 2—3 jalga põllupinnast kõrgem. Põhjapoolne ots laiem, wäike leplik kaswab peal.

1) Ei ole midagi muud, kui wanad mõisnikkude mälestusewapid, mis sinna orelil taha wiidud.

8. Kiwikalme Wäikse-Kareda külas Karu talu põllu sees, 15 sammuhommikust õhtusse pikk, 13 sammulai, kust süsi ja sõepuru leida on.

9. Kiwikalme Wäikse-Kareda külas Tooma talu põllu sees, hommikulõunast põhjaõhtusse 16 sammujateise-pidi 15 sammui.

10. Kiwikalme Wiisu külas Saare talu põllu sees, 50 sammuhommikust õhtusse pikk, 25 sammulai. Seal tulnud terwed inimesekandid välja. Seal juures on ka wiis pise-mat kiwiwaret.

11. Kiwikalme Wiisu külas Sepa talu põllu sees, 15 sammupikk, 10 sammulai.

Kiwikalme Sargwere wallas, Nurmsi külas Otsa talu piiri sees.

12. Kiwikalme Mõusleri mõisa põllu sees, igapidi läbi mõõta 37 sammusuur ja 2—3 jalga põllupinnast kõrgem. Paarikümne aasta eest tagasi olnud seal peale eelnimetatud kalme veel 5 kiwikalmet selle mõisa põllu sees, mis aga ära olla häwitatud ja weetud.

13. Kiwikalmeid kolm tükki, Mõusleri wallas Tooma-Juhani talu maa sees, igapidi läbi mõõta 17 sammusuured. Kaewates tuleb luu- ja sõepuru välja.

14. Kiwikalme Mõusleri wallas Pardi talu põllu sees, 57 sammupikk, 39 sammulai ja 3—4 jalga maapinnast kõrgem. Kaewates tuleb väga palju luupuru, potitükka ja süsi välja. Ommeti räägib rahwas, et selle koha peal wanaste mõis olnud, kuna mujal neid jälle kirikuasemeteks kutsutakse.

15. Kiwikalme Mõusleris Tummardi talu põllu sees, 13 sammui gapidi läbi mõõta suur. See on enne palju suurem olnud, aga sealt on palju juurest ära lõhutud, kust ka lõhkumise juures wanu asju välja tulnud, mis aga kaduma läinud.

16. Kiwikalme Mõusleris Walgu talu põllu sees, 34 sammupikk, 27 sammulai, 2 jalga põllupinnast kõrgem.

17. Kiwikalme sellesama talu põllu sees, 32 sammupikk, 24 sammulai, kõrgus paar jalga.

18. Kiwiwaremeid, 14 tükki, Wiisu külas Leelu talu põllu sees. Kuuel nende seast on järgmine suurus: 1—9 sammupikkus, 4 sammulaius; 2—6 sammupikk, 3 sammulai; 3—2 sammupikk ja 2 sammulai; 4—13 sammupikk, 7 sammulai; 5—8 sammupikk, 7 sammulai; 6—26 sammupikk, 17 sammulai. Pikkused käiwad neil hommikust õhtusse. Teised kaheksa waret näiwad läbisegi eesnimetatute waremete suurused olema. Nende juures on ka üks suur ohwrikiwi.

19. Kiwikalme Sargweres Jalapuu talu põllu sees, 50 sammu pikk, 13 sammu lai. Põhjapoolses küljes on tall üks 5 sammu suurune isejagu külge tehtud. Kõik see koht on lahtiste kiwidega täidetud. Rahwajutu järele tahetud sinna konta wanaste kirikut ehitada, aga kuriwaim lõhkunud kõik öösel ära, mis päewal tehtud, mispärast kirik ehitamata jäänud.

20. Kiwikalme Huuksi mõisa põllu sees, 16 sammu igapidi keskelt läbi mõõta suur ja paar jalga maapinnast kõrgem.

21. Kiwikalme sellesama mõisa põllul, 18 sammu igapidi läbi mõõta suur ja 2 jalga kõrge. Need kalmed olnud enne suuremad, aga neid lõhutawat iga aasta vähemaks.

22. Kiwikangur Wäike-Karedal Rättsepa talu maa sees, 21 sammu pikk, 12 sammu lai. Leitud on sealt luid ja sõepuru.

23. Kiwikangur Wäikse-Karedal Paemurru talu põllu sees, 19 sammu pikk ja 12 sammu lai, paar jalga maapinnast kõrgem, kus luupuru ja süsi leida.

24. Kiwikalme Wäikse-Kareda põllu sees. On juba üsna wäikseks lõhutud, ainult 7 sammu weel igapidi suur.

25. Kiwikalme, mis Koigi (endise Ubakalu) mõisa põllu sees olnud, on ära lõhutud ja weetud, kust lõhkumise ajal palju luupuru ja ka wanu asju wälja tulnud.

Mulla- ja katkukalmed.

26. Kabeli- ehk kirikumägi Esna mõisa maa sees, hauakäabaste lähidal ja on hommikust õhtusse piker-gune. Wististe wana surnute põletamiskoht, ilma kiwideta.

27. Kabeli- ehk kirikumägi Kõisi mõisa põllu sees, kuhu rahwajutu järele Peetri kirikut tahetud ehitada. Kõige esiti tahetud seda kirikut eespool räägitud Esna kiriku-mäele teha, kus kuriwaim öösel ära lõhkunud, mis päewal tehtud. Siis tahetud teda Kõisimäele ehitada, kus aga niisama-sugune õnnetus olnud. Wiimaks ehitatud kirik praeguse aseme peale, kus ta mitte üksi seisma ei ole jäänud, waid ka öösel teist niipalju juure kaswanud, kui päewal olla tehtud. — On wist aga üks surnute põletamise- ja tuhakoht.

28. Müüritud haud Silmsi mõisa metsas. Seda kohta kutsutakse Keldremäeks. Kord tahetud seda lahti lõhkuda, aga olnud nii kõwa müür, et töö asjata olnud.

Sõjakalmed ehk hauad.

29. Sõjakalme Mõüsleri walla magasiada all, kust 30. aasta eest tagasi palju sõjariistu ja luukeresid välja tulnud, kui seda aita on ehitatud. Kalme pikkus 42 sammu ja laius 34 sammu. Ait on ühe otsa peale ehitatud. Leitud sõjariistad on kaotsi läinud. Seal peal on praegu wana katkine kiwiristi tükk. Enne olla seal koguni kolm risti olnud, aga kuhu need kaks jäänud, ei ole teada.

30. Sõjakalme Mõüsleri Sawiaugu talu põllu sees, kuhu ühe kaunis kõrge sawise mäerinnaku sisse sõjamehi maetud. Seal olla kaewates inimeste luukeresid, sõjariistu jne. välja tulnud. Suurus on ühtepidi 16 sammu ja teistpidi 10 sammu. Mõne aasta eest olla seal ka üks imelikkude kirjadega raudkiwist rist olnud, mis nüüd aga jäljeta kadunud.

31. Sõjakalme Koigi mõisa põllu sees, kust kundes alati surnuluid ja sõjariistu välja tulewat. Ehk see koht küll põlluks tehtud, siiski paistab see kink kohe silma. Umbes $\frac{1}{6}$ wakamaad suur.

32. Sõjakäädad ehk hauakuhjad Esna mõisa koplis, kus ligi wersta pikkune kopel neid täis olewat. Hauakünkad seiswat pikuti hommikust õhtusse.

Kiwiristid.

33. Kiwirist Kahala külas Soka talu põllu peal.

34. Kiwirist Sargweres Terasse talu põllu sees. Karjapoisid on selle pealmise poole maha tagunud. Alumine pool seisab veel püsti.

35. Kiwirist Mõüsleri walla magasiada juures.

36. Kiwirist Mõüsleri wallas Kaarawere külas Tooma Juhani talu põllu sees. Rahwa jutu järele olla see rist ühe suure sõjalahingu mälestuseks sinna pandud.

37. Kiwirist Mõüsleri Sakasti talu põllu sees. Rahwa jutu järele maetud sinna alla üks suur sõjaülem.

38. Kiwirist Alasti mõisa põllu sees. Rahwajutu järele olnud seal üks hirmus lahing, kus weri põlwini ulatanud.

39. Kiwirist Huuksi mõisa põllu sees. Rahwajutu järele olla sinna alla mitu suurtsugu meest sõjaajal maetud.

40. Kiwirist Wäikse-Kareda külas Juhani talu põllu sees, ilma kirjadeta.

Kiwirist sellesama talu põllu sees.

41. Kiwirist sellesama talu põllu sees. Kõik need kolm risti seisawad kiwidega täidetud aluste peal. Rahwajutu järele olla need sõjamatuskohad.

42. Kiwirist Wäikse-Kareda külas Kääri Hansu talu põllu sees, kellel pealmine ots katki on läinud. Ka sellele on kiwidest inimesepikkune hauamooduline alus alla tehtud.

43. Kiwirist on olnud Koigi mõisa põllu sees, mis nüüd aga ära on kadunud. — Teine rist weski juures põllu sees.

44. Kiwirist Prandi mõisa põllu sees, suuretee kalda peal, endise Prandi kõrtsi ligidal.

Linnamäed.

45. Linnamägi Peetri kirikust 1 werst põhja poole, Erna Küti karjamõisa ja kiwilööwi wahel, Ämre raja peal. Praegu nimetatakse seda Koigimäeks. Päris linnamägi ei ole.

46. Linnamägi Suure-Kareda mõisa heinamaa peal, keda ka Willismäeks kutsutakse. Põhja poolt õieti järsk, ligi 4 sülda kõrge. Lõunapoolne külg on enam libamisi, 25 sammu kõrge. On ehk wist wana kuulsa Suure-Kareda linnamägi ehk pelgukoht.

47. Linnamägi Öötla küla ja Palu mõisa raja peal. Rahwajutu järele olla seal wanaste linn olnud. Ka nähtud seal nägemisi. Kord juhtunud üks Öötla küla mees hobust otsides sinna mäele ja näinud, et seal üks suur hunnik raha olnud, mida üks kits päikese paistel kuiwatanud. Mees kahmanud sealt hea hulga raha ja pannud jooksmas, aga waadanud tagasi ja näinud, et kits teda taga ajanud. Ta annud aga jalgele tuld ja pääsnud õnnelikult koju. Sellepärast aga, et ta tagasi waadanud, jäänud tema silmad haigeks ja kõik tema sugu pidawat praegu sedasama wiga küljes kandma. On juba kruusakaewamisega palju ära weetud, ja enamaste läbi kaewatud, kust luid ja sõjariistade tükka leitud.

Ohwrikiwid ja hiieasemed.

48. Ohwrikiwi Wiisu külas Leelu talu maa sees, 28 sammu ümber mõõta suur, ligi 2 sülda kõrge. Rahwajutu järele kukkunud see kiwi taewast sinna põllu peale maha ja

matnud kündja mehe kahe härjaga enese alla. Wanaste kaswanud seal kiwi ümber 7 pärna ja kiwi peale wiidud ohwriandisid.

49. Hiie m ä g i Esnas Kangru talust pool wersta põhja pool. Wist on seal wanaste hiiesalu peal olnud.

50. Hiie l a g e n d i k Esna ehk Suure-Kareda mõisa maa sees. Rahwajutu järele kaswanud seal wanaste üks püha tamm, keda rahwas kaugelt ümberkaudu kummardamas käinud. Tamme kohal nähtud hiljuti weel õõseti tuld põlemas; seda kohta teadwat rahwas weel praegugi näidata. Sealt ligidalt jookseb üks ojakene läbi, mida h i i e k r a a w i k s hüütakse, Enne olnud see koht küll lage, aga nüüd olla seal mets peal. Ka nähtud wanaste seal nägemisi.

51. H i i e - ehk p a l w e m ä g i Wiisu küla Peedu talu põllu sees.

52. T a m m e m ä g i Suure-Kareda mõisa maa sees, ligi 300 sammu pikk mäeseljandik, mille õhtupoolse otsa peal üks suur kiwi olewat. Kaewates on sealt tammekändusid wälja tulnud, et seal ligidal küll kuskil tammewõsa ei ole. Praegust kaswab seal kasemets peal. On üks wana hiie- ja ohwerdamisekoht.

R i i u m ä g i.

53. Wiisu külas jookseb üks kõrge mäeseljandik kahe talu, Matsjüri ja Matsu põldudest läbi. Rahwajutu järele pidanud sõjamehed sõjaajal seal mäel sõõmaaega. Hiljuti leitud sealt mäe pealt suur ja lai paekiwi, mida rahwas sõjameeste sõõmalaua arwab olewat.

Kirjadega kiwi.

54. Sargweres olla üks mees oma põllu seest kiwi leidnud, mille peal iaeäralikud joonistused olnud. Maamõõtja, kelle käest mees selle seletust küsinud, ütelnud, et see üks wanaaegne kaart olla.

Koeru ehk Maarja-Magdalena kihelkond.

1. Mill ajal see kihelkond ja kirik on asutatud, seda ei teata. Aastal 1637 oli ta Järwa-Jaani kiriku kabel, kunni ta 1661 omale ise õpetaja sai. Ta näib igapidi Preedi mõisa

maa peale ehitatud olema, aga Aruküla mõisal on nüüd ommeti patronadiõigus. Wanust kirikuraamatutest on näha, et Põhja sõja ajal 1703 kirik ja kirikuõpetaja elumaja maha tuhaks oli põletatud. Kui siin maal sõda rahule jäi, siis ehitati nad jälle üles. Kirik on ilus keskaja ehitus, kena kõrge torniga. Seal kiriku sees ja väljas kiriku ümber on palju wanu toredaid matusemälestusi.

2. Seda kirikut on wanal ajal ka Koikeraks kutsutud, kellest meie Koeru on tulnud. Mõned seletawad, et ta nimi õieti Koirohu olla, sest et seal ümberkaudu palju koirohtu kaswada.

Wana jutt räägib jälle, et see nimi koerast tulnud. Wanal ajal, kui sõda ja katk maa rahwast paljaks laastanud, siis olla see kirik metsa sisse kaswanud. Ükskord läinud jahimehed metsa ja kuulnud korraga, kui koerad ühes suures tühjas ruumis haukunud. Nad läinud selle peale sinna ja leidnud kiriku. Sellest olla tulnud nimi: Koera-kirik. Sellel jutul ei ole küll midagi tähtsust selle kiriku nime kohta, sest niisugust lugu räägitakse mitme teise kiriku juures ka. Siin näib kohanime algussilp „Koi-“ õieti sagedaste ette tulema: Koi (kera)-Koeru, Koi(ting)-Järwa-Jaani, Koi(gi), Kõi(si) jne. — Kes rahwajutu järele selle kiriku ehitaja olnud, oleme juba Peetri kiriku loo juures jutustanud.

Kiwi- ja pronksiaeg.

3. Selle aja asju ja kohte ei ole siit kihelkonnast teada.

Rauaaeg.

4. „Were“ lõpuga kohanimesid tuleb siin üksainus ette: Aawere mõis.

Kiwikalmed.

5. Kiwikalme, kas Preedi ehk Wäinjärwe walla piiri sees, seal ligidal, kus Endla järwest tulew jõeharu ennast Mustajõega ühendab. Ware on 60 sammu pikk ja 30 sammu lai, kelle keskel weel üks suur hunnik kiwa on ja kõik suured kiwid. Seda kohta kutsutawat ka Kirikumäeks, wist, nii kui ikka räägitakse, et sinna kirikut tahetud ehitada. Ta seiswat pikuti põhjaõhtust lõunahommikusse. See koht olewat metsa ja heinamaade sees, kus kiwa muidu kuskil ei olla.

Mulla- ja katkukalmed.

6. Kalme Auu külas 5 wersta Rakke waksalist eemal. Seal on ülemal maantee pool talud, keskel on madal maa ja teine pool järsud mäed. Madalikus on kaks küngast kõrwu, keda Kalmuküngasteks kutsutakse. Need on 80 sammu pikad ja umbes 45 sammu laiad. Seal olewat alati inimeste konta peal maa väljas.

7. Kalme Auu külast $1\frac{1}{2}$ wersta hommiku pool. Seal on Kalmu talu ja selle karjamaa sees pikergune mägi, mida Kalmumäeks hüütakse ja pühaks paigaks peetakse. Mäe peal kaswawad kaks igawest wana männapuud, keda nii pühaks peetakse, et ükski nende küljest oksa ei tohi murda ega ära wiia, nõnda et nad tänini puutumata seisma on jäänud.

8. Kalmeaugud Liigwalla mõisa ligidal, hommiku-poolse põllu sees, metsa ääres. Põllu sees on augud ja kaewandused, mida mitte ei ole wõinud põlluks teha. Neid hüütakse Kalmuaukudeks.

9. Kalme Kapu wallas Külaaseme külas, keda ka Wõllamäeks kutsutakse. Rahwajutu järele olewat seal mäel inimesi poodud.

Kabelimägi.

10. Rake külas, mis niisama ka üks wana surnute põletamise- ja nende tuha matmisekoht on.

Kiwiristid.

11. Kiwiristisid seisab kolm tükki Raigu mõisa põllu sees. Midagi kirja neil peal ei ole. Rahwajutu järele olla wenelased sõjaajal omad surnud sinna maha matnud.

12. Kiwiristisid on neli tükki Ärwita mõisa põllu sees. Rahwajutu järele olla sinna wanal sõjaajal neli sõjapealikut maetud.

13. Kiwirist on seisnud kiriku juures selle koha peal, kus nüüd aptek on, mis selle ehituse ajal ära häwitatud.

Linnamägi.

14. Linnamägi Aruküla wallas Märja külas, 87 sammu pikk, 49 sammu lai. Ta on keskelt lohkus ja mõlemad otsad kõrgemad. Mäe üks külg olla libamisi, mis põlluks küntud, ja kust kundes wanu rahasid wälja tulnud. Poisid olla Wastla-

päewal sealt liugu alla lasknud ja ise hüüdnud: „Lina liugu!“ Wanapagan aga lasknud jälle pesukünaga teisel poolt küljest alla ja hüüdnud: „Kanepile kiuuduu!“ Kui poisid seda kuulnud, siis katsunud, et aga minema saanud.

15. Wana ehituse ehk mõne kloostri ase Udewa wallas, kus weel müüride ja wõlwide asemed tunda olewat.

Ambla ehk Suure-Maarja kihelkond.

1. Selle kiriku ja kihelkonna asutuse kohta ei ole kedagi kirjalikka teatusi. Ommeti peab ta üks suur ja tore kirik olema, kuidas tema nimi Ambla-Ampla Ladina keeles tähendab. Ampla tähendab: rikas, uhke, ilus ehk suur, wist Wäikse-Maarja wastu. Tallinnamaal kannawad palju kirikuid Maarja nime, mis katoliku ajast on jäänud, kui neid kirikuid ehitati.

2. Rahwajutu järele olla seda kirikut esiti Moe küla Willemi talu põllule tahetud ehitada. Kuid tööga pole ehitajad edasi jõudnud, sest mis päewal tehtud, see öösel nägemata kätest jälle maha lõhutud. Wiimaks jäetud töö seal kohal koguni järele ja hakatud kirikut praeguse koha peale ehitama, kus töö, kunni laeni, hästi edasi läinud. Ommeti ei olla lagi mitte peale seisma jäänud, waid mitu korda sisse langenud. Kutsutud targad kokku, kes nõuu annud altari kohta lae peale puusärgiga ühte surnud panna. Nõnda tehtud ja see olla aidanud, et lagi seisma jäänud. Praegu öeldakse surnud puusärgiga weel seal olewat. — Uuele kirikule pole teatud kohast nime panna, üks tahtnud ühte, teine teist. Korraga ilmunud üks suur hall härg jõest ülesse ja ammunud walju häälega: Ambluu! See teinud otsuse ja kõik pannud ühel meelel kirikule Amblu ehk Ambla nimeks.

3. Kirikukojas ukse all on kaks mungakirjadega hauakiwi. Kolmanda kiwi peal on: Otto Wilhelm, Besitzer von Kurro (Kurru omanik) 1739. Üks hauakiwi on kiriku sees ukse all, mungakirjadega ja wiguritega, mis juba sõtkumisest ära kulunud on.

4. Kiwi- ja pronksiajast ei ole siin kihelkonnas asju ega kohte teada.

Rauaaeg.

5. „Were“ lõpuga kohanimesid on: Kukewere, Käraware (Kärawete) ja Rägaware mõis.

Kiwikalmed.

6. Kiwikalme Tamsalu mõisa põllu sees, hommiku pool mõisat metsa ääres, maantee ligi, 54 sammu pikk, 20 sammu lai, kus lõuna poolt küljest muist ära lõhutud, kiwid kalme peale hunnikusse ja aiaks tehtud.

7. Kiwikalme Einmani wallas (Järwa-Jaanis?) Reie talu põllu sees, 65 sammu pikk, 50 sammu lai, väiksist, ümmargustest kiwidest. Lõuna poolt külg on ära lõhutud. Seisab pikuti õhtust hommikusse ja on pea neljanurgaline, lõuna pool teed, metsa ligi. On wist ohwrikoht.

8. Kiwikalme Tamsalu mõisa põllu sees, hommiku pool mõisat, maanteest $1\frac{1}{2}$ wersta lõuna pool, kus lepatukk peal kaswab. Sealt on surnute luid palju välja tulnud.

9. Kiwikalme Koigi wallas Kirjapa talu põllu sees, maanteest 300 küünart põhja pool. Kiwa on muist ära weetud.

10. Kiwikalme Käraware wallas Kolli talu põllu sees, Amblast Madise poole minnes paremat kätt maantee ääres.

11. Kiwikalme Arawete (?) wallas Lepiku talu kohal põllu sees, väiksist kiwidest kokku aetud, ümmargune, 22 sammu läbi mõõta, kus paks leplik peal. Seisab $2\frac{1}{4}$ wersta Arawete jaamast Ambla poole paremat kätt teed.

12. Kiwikalme Prümlis Mardi talu põllu sees, kelle keskel paekiwist kast olnud, mis pealt laia paekiwiga olnud kinni kaetud. Seal kasti sees olnud ühe inimese luud, ja teise 4 inimese luud olnud seal ümber. Sealt on leitud kiwist helmi ja üks karp tuhaga. Kuhu need jäänud, on teadmata.

13. Kiwikalme Prümlis Wankri talu maa sees, kus väljaspool $1\frac{1}{2}$ jala kõrgune paekiwist müür, neljanurgeline ja seest raudkiwidega täidetud. Lõuna poolt lähewad trepi-sarnased astmed sisse. Leitud wanu rahasid ja inimeste konta.

14. Ümmargune kink Käraweres Päewa talu maa sees, kaks wersta Ambla kirikust õhtu poole, 20 sammu pikk, 15 sammu lai. See kink on ümmarguste raudkiwidega ümber piiratud, kus aga lõunapoolsest serwast kiwid ära on weetud. Muidu puutumata.

Mulla- ja katkukalmed.

15. Kalme Prümli külas Tõnise ja Wankri talu rajal, keda kohta Kalmulage kutsutakse. Seal on kiwirida ümber olnud, kuhu sisse surnuid maetud. Sealt on leitud põletatud ja põletamata luid. Wist on ka katkuajal sinna maetud.

16. Kalme Prümli põllu sees, mõisast põhjahommiku pool, kus üks hauakoht hauakiwiga on ja kus ka enne rist peal olnud.

17. Kalme Prümli, mida Hauamäeks kutsutakse, kuhu üks herra maetud, kes piiritüli pärast ära tapetud. Ühe sõja ajal olla ka ühe äratapetud pere rahwas sinna maha maetud.

18. Kalmekoht Linnapea mõisast 2 wersta lõuna-hommiku pool metsa sees.

Kalme Jäneda walla Pirsu küla koplis, kust liiwakünka seest inimeste luid, põletatud luupuru, mõõkasid ja üks jalapikkune kett leitud, kellel täрни moodi ristid otsas olnud. Seal peal olnud wanaste kolm kiwist risti. Kuhu asjad jäänud, on teadmata.

19. Kalme Käraware mõisast 2 wersta hommiku poole, mõisa maa peal. Ümmargune kungas.

20. Kalme Kukewere Jaani talu maa sees, $\frac{1}{2}$ wersta talust lõuna pool, umbes 100 küünart igapidi suur, keda Kilgimäeks kutsutakse. Sealt on leitud mõõkasid, odasid, põletatud ja terveid inimeste luid. Kuhu asjad jäänud, on teadmata.

21. Kalme Kukeweres Karja talu põllu peal, $\frac{1}{4}$ wersta talust lõuna pool. See on üks mäekungas, mis neljanurka suurte kiwidega sisse piiratud, kust leitud mõõkasid ja odasid. Kutsutakse Hundiaugumäeks.

22. Kalmekoht Kukeweres Reinu Madise talu põllu sees, 1 werst talust keskhommiku pool, mis umbes 10 sülla suuruselt neljanurka suurte raudkiwidega on sisse piiratud. Maa on wähe künka moodi ja puutumata.

23. Kalme Aegwiidu waksalist 3 wersta Tallinna poole, $\frac{3}{4}$ wersta paremat kätt raudteed, on soo sees kingu peal enne mitu kiwist risti olnud, kuna praegu üksainus weel alles olewat ja seegi pooleks läinud. Leitud on sealt surnute luid ja muid asju. Arwata on, et ristid seal maa sisse on waonud. Puutumata.

24. Kalmumägi Karkuse külast $2\frac{1}{4}$ wersta põhja hommiku poole, kus wanad inimesed weel mäletawad, et seal kiwiristid peal on olnud, keda nüüd aga enam olemas ei ole.

Kabelimäed.

25. Kabeliase Käraware mõisas, lõunahommiku pool, 300 sammu talli taga.

26. Kabelimägi Roosna mõisa põllul, $\frac{1}{3}$ wersta hommiku pool mõisat. Ka seda metsa, mis seal wälja ääres, kutsutakse Kabelikuusikuks. — Räägitakse, et seal ka üks oigaja luu kuulda olnud ja seal metsas sagedaste imelikka hääli kuulnud. Paari aasta eest tagasi olla mõisa töömees seal sillaposti auku kaewanud, kui $1\frac{1}{2}$ jala sügawuselt hulk inimeste luid wälja tulnud, mis sinnasamasse tagasi maetud. Läbi-
katsumata.

Kääpaküngas.

27. Kääpaküngas Prümlis Sepa talu piiri sees, mis alt raudkiwidega ümber on piiratud, umbes $3\frac{1}{2}$ jalga kõrge. Puutumata.

Kiwiristid.

28. Kiwirist Raka mõisa wälja peal, mõisast 300 sammu põhjaõhtu pool.

29. Kiwiristisid on Raka mõisa metsas 4 tükki olnud, mis koht mõisast $1\frac{1}{2}$ wersta põhjaõhtu pool seisab. Nüüd on kõik ära häwitatud, sest et mets põlluks tehtud.

30. Kiwirist Roosna ehk Soonurme Suuga karjamõisa wälja sees, kus üks kuhja moodi liiwa mägi on, kus otsas rist olnud. Sealt on leitud rahasid, sõrmusid, luid ja mõnesuguseid wask asju. Kuhu asjad jäänud, ei ole teada.

31. Kiwirist Koigi mõisast $\frac{1}{4}$ wersta õhtu pool, aga teest lõuna pool.

32. Kiwirist Lehtse Otsa talu põllu sees, $\frac{3}{4}$ wersta lõunahommiku pool.

33. Kiwiristid olnud enne Linnapea wallas Oja külas Kõrwehallika talu põllu sees. Sealt on leitud 2 pangine katel waskrahadega, nõnda ka odasid ja mõõku. Kuhu asjad jäänud, ei ole teada.

34. Kiwirist Kaalepi mõisa heinamaa sees (Järwa-Madise kih.?), kust keegi kaewates hulga õhukesi hõberahasid leidnud.

35. Kiwiristisid olnud Lehtse wallas Läpi külas kaks tükki. Need seisnud Lehtse mõisast lõuna pool. Teine rist olewat alles, aga peremees teinud teisest omale ahjuvälvi.

36. Kiwiristisid olla mitu tükki Aegwiidu waksalist raudteed mööda Tallinna poole 3 wersta minna paremat kätt teed $\frac{3}{4}$ wersta olnud. Nüüd olla aga üksainus poolik rist seal weel.

37. Kiwiristisid olnud Jäneda walla Pirsu küla koplis kalme peal kolm tükki. Nüüd kadunud.

38. Kiwiristid olnud wanaste Karkuse külast $2\frac{1}{4}$ wersta põhjahommiku pool kalme peal. Nüüd ei olla neid enam.

39. Kiwirist Tapu koolimaja juures Männimäel.

Wõllamägi.

40. Üks werst Ambla kirikust keskhommiku pool Roosna mõisa maa peal. Seal olla wanal ajal kurjategijaid üles poodud.

Hiiekohad.

41. Hiie talu ja hiiekoht sellesamma talu heinamaa sees, Linnapea wallas, mõisast $\frac{1}{2}$ wersta lõuna pool. Selle heinamaa peal olnud wanaste 2 suurt männapuud, kus all ohwerdatud.

42. Hiiemägi, mitu wersta pikk, soomaa sees Karkuse mõisa ligidal. Selle mäe peale käiwad mitme mõisa ja walla piirid ühe ristikiwi peale kokku, kui Roosna, Karkuse, Nõmmküla ja Koigi.

43. Hiiekaew Karkuse mõisa ligidal mäe all.

44. Ohwrikoht Käraware mõisa wälja peal. See on üks ümmargune kungas, keda rahwas Nõiamäeks kutsub.

45. Hiiease Jäneda wallas Pirsu külas Tõnu talumaja ligi. Seal on üks wäike mägi, kelle otsas üks wana männapuu kaswanud, mis 2 arssinat läbi mööta jame. Seda on Hiemännaks kutsutud, mille all paganuse pühi peetud. 15 aastat tagasi on sealt üks tükk kuldketi leitud.

Linnamäed ja pelgupaigad.

46. Linnamägi Aegwiidu jaamast Tallinna maanteeid mööda umbes 5 wersta Tallinna poole minna, siis maanteest paremat kätt umbes $\frac{3}{4}$ wersta põhjahommiku poole Lehtse mõisa

maa peal suure männa- ja kuusemetsa sees, järwe kaldal. Järwe nimetatakse Linnajärweks. Leitud ei ole sealt midagi.

47. Pelgupaik. Lehtse mõisast 3 wersta põhjaõhtu poole on ümmargune, metsaga kaetud mägi, mille juurest Lehtse jõe poole, mis seal ligidal, läbi soo üks tee wiib, mis igalt-poolt just arusaadaw ei ole. Seal on soo sees üks saar, kus rahwajutu järele wanal ajal inimesed olla elanud. Saart kutsutakse Palgisaareks, mis üks wana pelgupaik on.

48. Öuemägi. Karkuse külast $3\frac{1}{4}$ wersta põhja poole, muist heinamaa ja muist põllu sees, kaunis kõrge ja põhja poolt järsk mägi, mis küla poolt enam laugus. Rahwajutu järele olla seal otsas wanaste üks suur tore loss olnud, kus wäga rikas würst elanud. Härjaie olnud tall kullast. Oma suure waranduse olla ta kõik maaalustesse keldritesse ära peitnud ja kullast härjaikke wisanud ta lossikaewu ja lasknud kaewu kinni matta. Kaewu hüütakse „Kullakaewuks“ ja seisab mäe põhja pool küljes, kus üks wäike, madal, sülla-laiune auk on. Enne olla seal ümber mitu tiigi moodi wee-auku olnud, mis nüüd juba muist kinni kaswanud. Ka olla selle mäe ümber palju kiwikangruid. Öuemäel olla praegu weel põhja pool küljes müüri moodi kiwa näha. Wõib olla, et ta mõni wana linnamägi on. Pärast minu kontrolireisi teatatud.

49. Süüta lepingu kloostri ase. Nõnda nime-tatakse ühte mäekinku, mis Öuemäest natuke lõuna pool seisab. Seal peal on üks kiwiware, umbes 10 sülga igapidi laiuti ja peaaegu neljanurgaline. Praegu on muist tänawa sees ja muist põllu sees. Wõib ka mõni wana kiwikalme olla. — Pärast minu kontrolireisi mulle teatatud.

50. Marjapuu- ehk Maarjapuumägi seisab Öuemäest keskhommiku pool, hommiku ja põhja poolt kaunis järsk, kellel wanemal ajal hommiku pool serwa peal nagu müüri moodi kiwa peal olnud. Leitud ega otsitud ei ole nende mägede pealt midagi. Pärast minu kontrolireisi mulle teatatud.

51. Pelgukoobas Roosna mõisast $3\frac{1}{2}$ wersta hommiku pool, kuusemetsa sees. Seal arwatakse wanal sõja-ajal Eesti naesterahwas ja lapsed pelgus olewat olnud. Pärast olla see koobas kahe kuulsa rüütlil pelgupaik olnud, kellest ühte Bruntus ja teist Madi nimetatud. Praegu olla koopa suu kinni pandud, sest et kord üks wasikas sinna sisse kukkunud.

52. Paterelli- ehk Patareimägi Lehtse Läpi küla karjamaal, 4 wersta Lehtse mõisast lõuna pool, 200 sammu

pikk ja hariliku mäeseljaga. Lõuna pool mäekülje peal trepi moodi astmed. — Wõib olla wanade sakslaste sõjaaegne ehk hiljem suurtükkide patarei. Pärast kontrolireisi teatatud.

Leitud asjad.

53. Hõbedast kaelaeherahadega ja üks sõrmus on leitud ühe liiwakünka seest, mis Aegwiidu jaamast 4 wersta Tallinna poole minna, ja sealt 3 wersta pahemat kätt soo sees seisab. Kuhu need asjad jäänud, ei ole teada.

54. Kuldrahasid ja üks kuldikäewõru on leitud Kuruküla soo seest mõne aasta eest tagasi, mis Tallinnasse olla ära müüdnud.

55. Wanu õhukesi hõberahasid on mõne aasta eest Prümli ja Raka mõisa raja pealt kiwiaia seest leitud. On ära kaotatud.

56. Wanuahasid olla Rägawere mõisa teenril Pääro Blumenfeld'il kogutud, mis praegu temal alles olla.

57. Hobusewaljaste suuraudu, waskrõngaid jne. on Tapa koolimaja juures olewast Männimäest välja kaewatud. Ka Tapa ja Kuru piiri peal mäeseljandikust olla suurtüki kuulisid leitud. Kõik jälle ära kaotatud.

Järwa - Jaani kihelkond.

1. Ka selle kiriku ja kihelkonna asutusest ei ole midagi teada. Sankt-Johannes on selle kiriku ristiusu aja nimi, aga Koiting wistist selle koha wanaaegne nimi. Seal kiriku juures on õhtupool kirikut heinamaa sees Kooti nimega hallikas, millest ehk ka koha nimi Koiting tulnud.

2. Kirik on kaunis suur, ilusa, kõrge torniga. Altar on wäga peenikeselt nikerdatud ja 1760. aastal ühe mõisniku kingitud. Kuida kirjast näha, on see mõisnik selle altaritahwli oma surma mälestusetahwliks (Epitaphium) lasknud teha, aga ommeti altari tarwis kinkinud. Kantsel on niisamma peenikeselt nikerdatud.

Kiriku põrand on enne paekiwiplatidest olnud, kus ka palju kirjadega kiwa olnud, mis kirikuuste juure trepikiwideks välja on toodud. Ühe trepikiwi sees torni all, väljaspool ust on ümmarguse piiri sees 2 wappi, kelle üle tähed: R. S. V. L. M. P.; nende all aasta number 1599. Sealsammas teise kiwi sees: Dieser Stein und die Stätte gehert Herr Wilhelm

Heidemann und Sein Erben. Anno 1619. See on: See kiwi ja see koht on Wilhelm Heidemanni ja tema pärijate päralt, aastal 1619. — Seespool torniukse all on kaks kiwi. Ühe peal on: Dieser Stein gehörret Nipa Tane und seinen Erben. Anno 1688. See on: See kiwi on Nipa Tane ja tema pärijate päralt. 1688. Siis on veel sinna alla kirjutatud: Nipa Antres. — Teise kiwi kirjad oliwad ära sõtkutud, üksnes aastanummer oli veel selge: 1673. Need on mõlemad talunikkude hauakiwid, kes kirikusse on maetud.

Lõunapoolse küljeukse trepikiwiks on kiriku sees järgmiste kirjadega hauatahwel: W. I. W. A. 1645.

Kiriku lõunapoolse seina küljes väljas on kiwitahwel, mille peale kirjutatud: Hier ruhen Se. Excellenz Hr. General-Major und Ritter des Annen-Ordens Carl von Schilling, Erbherr von Orgena und Seinigal. Geb. d. 31. Mai 1719. Gest. d. 29. Juli 1779. See on: Siin hingab kõrgeauuline kindral-major ja Anna-ordu rüütel Karl von Schilling, Oriena ja Müüsleri päris-herra. Sünd. 31. mail 1719, surnud 29. juulil 1779.

Kiriku põhjapoolse külje taga on matuseaia peal üks wana, katkiläinud kiwirist, kellel wana Saksa keele kiri peal: Mici in Got in slapen. 1593. den 3 Jvnivs. Eesti keele: Miisi Jumala sees uinunud. 1593. 3. juunil.

3. Aastal 1851 on sealt kiriku lähidalt Kehika jõest, kus wesi ära oli kuiwanud, muda põllu peale weetud, siis on seal juures üks kirikukell, mis neli puuda raske, jõemuda seest leitud. Kell on praegu tornis ülewal, kellel wanaaegsed mungakirjad peal on, mille üle õpetaja, praost F. von Gebhardt, mulle järgmise seletuse andis: 1, Kellapealne kiri on Ladina keeles: O rex gloriae Christe, veni cum pace. See on: Oh auukuningas Kristus, tule rahuga meie juure. — 2, Et see üks kuulus keskaja kirikukellade pealkiri olla, mille üle palju kirjutatud. 3, Et üks õpetatud mees, kes selle kella pealkirjaga palju tegemist teinud ja palju selle üle kirjutanud, nende pookstawide seest aasta arwu 1478 välja lugenud.

4. Suurema kella on üks Roosna - Halliku herra Bogislaus 1634. aastal kinkinud.

Kiwi- ja pronksiaeg.

5. Sellest ajast ei ole siin kihelkonnas asju ega kohte teada. Litawi nimedest tuleb Leisu mets ja Leisu heinamaa ette, mis Kuksemaa mõisa päralt on.

Rauaaeg.

6. „Were“ lõpuga kohanimed on: Wagawere küla Kuksemaa wallas, Illawere ja Wariwere küla Metsataguse wallas.

Kiwikalmed.

7. Kiwikalme Kuksemaa mõisa metsas, keda Waresse kiriku asemeks kutsutakse.

Mulla- ja katkukalmed.

8. Kalme kirikumõisa maa sees, keda Papimäeks hüütakse; sinna olla üks Jaani kirikuõpetaja, mag. Gustav Joh. Laurentius sõjaajal 1704 ära tapetud ja maha maetud, kes oma kirikuraamatutega sinna põgenenud.

9. Kalme Seliküla mõisa juures, kus nüüd wiinawabrik peal seisab, kelle wundamendi kaewamise juures palju inimeste luid wälja tulnud.

10. Kalmekoht, mida Kuksemaa ja Pähu kaasikuks kutsutakse, kus üks wana matusepaik olla.

11. Kalme Wõhmuta mõisa wälja peal Aawere pool mõisat pahemat kätt teed, $\frac{1}{4}$ wersta mõisast, kus kalmukün-
gas ja kiwist rist peal.

12. Kalme Kuksemaa Soo kõrtsi ligi, mida Malle-
mäeks kutsutakse.

Kiwiristid.

13. Kiwirist Ammuta küla heinamaa seest wälja kae-
watud, mida kellegile unes olla näidetud, kust ka rahasid wälja
on tulnud.

14. Kiwirist Kuksemaa Soo kõrtsi juures, keda mitu
korda tahetud ära wiia, aga wiijale ei ole rahu jäetud, kunni
ta ikka selle on pidanud tagasi tooma.

15. Kiwirist olnud Leisu metsas heinamaa ligi, mis
Kuksemaa mõisa päralt on. Nüüd ei ole seda risti enam
seal.

16. Kiwirist Kuksemaa mõisa õueaia peal, kellest
nüüd aga weel üks tükk alles on.

17. Kiwirist olnud Kuksemaa mõisa wiinawabriku
juures. Nüüd ei ole enam.

18. Kiwirist Selliküla mõisa maa peal, tee ääres
aia sees, Piibe maantee ääres, $\frac{1}{2}$ wersta lõuna pool mõisat.

19. Kiwirist Wõhmuta mõisa wälja peal Aawere pool mõisat, kalmukünkäl.

Sõjalaagriase.

20. Orgena wallas Jalalepa külas on Sõjalaagriase, kus veel wanu asemeid tunda on. Põhja sõja ajal olla wägi seal laagris olnud.

Leitud asjad.

21. Wanu hõberahasid, kettisid ja helmi olewat Mets-taguse wallas Älli külas Nahkru talus leitud, mis wist veel praegu alles on.

Madise kihelkond.

1. Kirik ja kihelkond on Püha - Matteuse järele nimetatud, aga Kullamäe on wist selle koha wana nimi. Kirik ja kirikumõisa maa on Albu mõisa maa peale asutatud, aga Kaalepi mõis on tüki maad õpetajate leskedele kinkinud, mida õpetajad siis pruugiwad, kui leske seal ei ole. Selle kiriku ja kihelkonna asutusest ei ole kirjades midagi leida. On üks wäike ja hästi wana kirik. Altari ees on üks suur lai hauakiwi, kuhu peale üks kindral tema naesterahwaga wälja raiutud. Olla rahwajutu järele ühe kurja krahw Douglase kuu. Selle kiriku juures on üks tiik, kuhu wanal ajal rahwajutu järele üks kirikukell olla sisse lastud, aga mitte enam kätte saadud.

Kiwi- ja pronksiaeg.

2. Sellest ajast ei ole siin asju ega kohte teada.

Rauaaeg.

3. „Were“ lõpuga kohanimed: Manawere küla ja Pullewere küla. Gooti mälestus on Koodilinnamägi Albus.

Kiwikalmeideioleteada.

Mulla- ja katkkukalmed.

4. Kalme Ahula wallas Pullewere külas, mõisast 2 wersta õhtu pool, liiwamägi, kust palju surnute luid on wälja tulnud. On wist katkkukalme.

5. K a l m e Kaalepi külas, keset küla suur liiwamägi, kus väga palju surnute luid sees on. Sealt olla ka helmi, sõlgi ja rahasid wälja tulnud, aga kuhu jäänud, on teadmata. On wist katkukalme.

6. K a l m e Albus Arawete külas Liiwa talu põllu ääres, kus üks järsk kallas on, kust liiwa kaewates surnute luid ja wanu rahasid on wälja tulnud. Arwatakse sõjakalme olewat.

7. K a l m e Roosna-Halliku mõisa maa sees, $\frac{1}{2}$ wersta mõisast õhtu pool, ja maanteest $\frac{1}{5}$ wersta õhtu pool. See on üks liiwamägi, kust palju inimeste luid, pronksist preesisid ja sõrmusid on wälja tulnud. Kuhu need asjad jäänud, on teadmata. On wist ka katkukalme.

8. K a l m e Roosna-Halliku wallas ja Wabaste külas Ugari ja Prauni talu põllu sees.

K i w i r i s t i d .

9. K i w i r i s t Albu Soosalu külas Wälja talu põllu sees, 2 wersta mõisast põhja poole ja teest 300 sammu lõuna pool, kingu otsas.

10. K i w i r i s t Ahula mõisa maa sees, mõisast 2 wersta õhtu pool ja maanteest $\frac{1}{2}$ wersta õhtu pool, wälja ääres metsa sees.

11. K i w i r i s t Kaalepi mõisa maa peal Hundiaugumäel, mõisast $\frac{1}{4}$ wersta hommiku pool heinamaa sees.

12. K i w i r i s t Kurisoo wallas Paistewälja külas keset küla, talu koplis.

O h w r i k i w i .

13. Kurisoo mõisa metsas, kellel lohk peal, kus ikka 2 wana raha seisnud ; kes haige olnud, seisnud selle kiwi peal, kunni terwis jälle tulnud.

L i n n a m ä e d j a p e l g u p a i g a d .

14. L i n n a m ä g i Kaalepi külas heinamaa sees, hästi kõrge ja järsk, pealt tasane, $\frac{1}{3}$ tessätiini pealt lai.

15. W a n a - l i n n a a s e Seidla mõisa maa sees, Neitla külast $\frac{1}{2}$ wersta hommiku pool. Walli ase mullast ja

lubjakiwidest ümberringi on tunda. Walli sisemine ruum on umbes kolm tessätini suur ja tihedaste kadakatega täis kaswanud. Sisemine ruum mäe peal on sügawaid kraawisid ja aukusid täis, kelle wahel jälle järsud künkad ja kaldad üles tõusewad. See koht näitab, et see mitte ükski wanal ajal pelgupaik ei ole olnud, waid ka üks alaline eluase, kus kraawite ja kün-gaste wahel ja warjul elati, sest kindlaid hooneid selle mäe peal ei ole olnud. See mägi ei ole mitte wäga kõrge.

16. W a n a l o s s i a s e Albu mõisa maa sees Kautla saare peal Kautla talu ligi, kus suur lahing olnud. Wõib mõni wana linnamägi olla.

17. L i n n a m ä g i Albus Aniste karjamõisa põllu sees, keda rahwas Koodilinnamäeks kutsub. On wist kootlastelt oma nime saanud. Wõib ka mõni wana linnamägi olla.

Harjumaa.

Jõealehtme kihelkond Randwere ja Prangli kabeliga.

1. Jõealehtme kirik on wist 1219. ja 1254. aasta wahel ehitatud, sell ajal, kui Tallinna piiskopp Taani kuninga Walde-mar II. ajal 1223 Harju- ja Wirumaa mitu kirikut ehitada laskis ja Taani preestrid sisse pani. Kirikus on praegust haua-kiwi 1305. aasta numbriga. Selle kihelkonna sees oliwad sell ajal peale oma kihelkonna Harju- Jaani ja Järwa-Jaani kihel-konnad.

Millal Randwere kabel asutatud, ei ole kirjadest leida. Aga Püha-Laurentsiuse kabel Prangli saarel olla ühe wanajutu järele 300 aasta eest kahe soomlase asutatud, pärast seda, kui nad ühe tormi ajal jäätükkide peal eluga Prangli saarele pääsnud. Aastal 1848 sai see uueste ehitatud kabel pühalikult sisse õnnistatud.

Kiwi- ja pronksiaeg.

2. Sellest ajast ei ole asju ega kohte teada.

Rauaaeg.

3. „Were“ lõpuga kohanimed on: Kostiwere mõis, Randwere kabel ja Kalawere karjamõis.

Kiwikalmeid ei ole teada.

Mulla- ja katkukalmed ja kabelimäed.

4. Kabelimägi Kostiwere walla koolimaja maa sees, kuhu surnud pae sisse raiutud aukude sisse, mis kirstu suuruselt välja raiutud, maetud olla, sest et see mäekink kõik paekiwi

olla. Neile kirstudele olla ilusad kiwitahwliid nagu kaaned peale pandud ja kõigis $\frac{1}{2}$ jala mullaga kaetud. Mõnel luukerel olla kiwikastis sõjariistu, kui mõõku, odasid jne. ligi leitud.

5. Kabelimägi Saha küla väljal. Seal olla enne tõeste kabel olnud, kus jumalateenistust sees peetud, kelle müürid ja teise otsa wiil weel ülewal olla, aga wõlw olla sisse kukkunud. Sinna müüride ümber maetawat praegu weel Saha walla surnuid. Selle kabeli ehitusest räägib wanajutt, et see kabel wanem olla, kui Tallinna linn. Ükskord olla üks rikas, suurtsugu herra oma proua ja lastega laewaga merel olnud, kui wäga kange torm mere peal tõusnud, mis laewa sinna ja tänna ajanud, et see pea hukka pidanud minema. Siis hakanud see suurtsugu herra wäga Jumalat paluma, et ta teda oma omastega ja kõigi inimestega laewa peal hoiaks, et kõik terwelt ära pääseksiwad; ta tahta siis sinna kohta jumalakoja ehitada, kuhu nemad wälja pääsewad. Sellepeale jäänud torm waikseks ja laenetamine lõppenud ära, kuna laew Maardu ranna ligi jõudnud. Seal mäe peal, kus praegust Saha kabel, kaswanud sell ajal üks suur pihlakapuu, mis tormi järele kõige enne mere peale paistnud. See herra olla ka selle pihlaka juure kabeli ehitada lasknud, kus Saha küla wäljalt selle tarwis tükk maad wõetud. See olnud aga Saha küla meestele wastumeelt, et nende põldu ära wõetud ja lõhkunud öösel kabeli müürid maha, mis päewal üles tehtud. Siis käsknud herra oma meistrid ja töömehi öösel järele walwata, ja kinni wõtta, kes need lõhkujad on. Öösel olla ka kolm noortmeest tulnud, kangid käes, müüri lõhkuma, kus nad kinni wõetud ja herra ette wiidud. Herra mõistnud neile raske nuhtluse, lasknud neid kabeli taha põlwili maha heita ja nõnda peadpidi müüri sisse müürida, mille järele teised enam ei ole julgenud müüri lõhkuma tulla. Need peaaugud olla praegu weel müüri sees näha.

6. Pirita kloostri warem on Wiimsi mõisa piiri sees, Prigita ehk Pirita jõe ääres. Sakslased asutasiwad selle kloostri aastal 1409, mis Tallinna ümberpiiramise juures 1577 ära lõhuti. Selle kloostri waremete juures on ühe kiwist risti peal, wist 15. aastasajast, Eesti keelne kiri: siin hingap tannutsa m(i)keli tütar lisu.

Jüri kihelkond.

1. Ka see kirik on wist 1219. ja 1254. a. wahel asutatud ja ehitatud. Nime on ta pühast Georgiusest saanud.

2. Rahwajutt räägib aga selle kiriku ehitamisest sedasama, mis teistegi juures, et mis päewal tehtud, see öösel maha kistud. Seal katsutud kõiksugust nõuu, enne kui abi saadud. Ehitusemeister olnud üsna meelt heitmas. Talle antud siis unes järgmist nõuu: „Waja kolm Jürit kinni wõtta ja altari kohta müüri sisse müürida.“ Meister teatanud seda teistele, mille järele Jürisid püüdma hakatud; kaks leitud kohe kirikutööliste seast ja kolmas wõetud mõisapõllult adra tagant. Nüüd müüritud need müüri sisse ja kohe jäänud müürid seisma. Nüüd olla need luukered müüri seest küll wälja wõetud, kuid nende asemed olla weel näha.

Kiwi- ja pronksiaeg.

3. Ei ole sellest ajast siin kihelkonnas midagi teada.

Rauaaeg.

4. „Were“ lõpuga kohanimed on: Rae wallas Karja-were talu, Arukülas Koluwere talu, Aru wallas Ruswere talu, Lagedil Warewere talu, Kurnal Ihuwere talu, Nabalas Kurewere küla.

5. Kiwikalme Nabala wallas Sõmera külas Sepamardi talu põllu sees. Sellest kohast räägib rahwajutt, et wanal ajal sinna tahetud kirikut ehitada, aga olla ikka öösel jälle maha lõhutud. Wiimaks olla üks tark õpetanud, et härgadele tarwis üks kuusk tagaspidi ehk wastuoksa järele panna ja neid siis lahti lasta. Kuhu need paigale jääwad, seal olla õige koht kirikut ehitada. Härjad läinud praeguse Tuhala kabeli kohta ja peatanud seal, kuhu siis kirik ehitatud, mis kohe seisma jäänud. Kabelimäel olla rohkeste kiwa.

6. Kiwikalme Nabala küla karjamaal. See on üks pikk mäeseljandik, kelle selja peal palju kiwa koos olewat. See ware olewat $\frac{1}{4}$ wersta pikk ja 15 sammu lai.

7. Kiwikalme sealsamas külas Abru talu heinamaa sees kingu peal. Rahwajutu järele olla nende kalmete pealt wanal ajal sõjas suurtükkidega wastastikku lastud. Ommeti ei olla sealt kedagi sõjariistu leitud.

Mulla- ja katkukalmed.

8. Kalme Sausti ehk Kaarepere mõisa männiku ääres, keda Möldremäe wärawaks hüütakse. Seal olla linna

minijad kõiksuguseid wiirastusi näinud ja hääli kuulnud, nimelt õõajal. Need olla ristiinimeste kondid, kes ilma Jumala sõnata sinna maha maetud. Kui need kondid matusesõnadega maha maetawat, siis jääwat nad omast oigamisest järele. Paganaaegsed kondid ei pea mitte oigama.

9. Kalme Sausti mõisa maa peal, mida Pikarumäeks kutsutakse. Seal olla veel wanu hauakünkaid tunda, sest et sinna ühe suure suremise järele inimesi maetud. Selleaegne Kurna mõisa omanik, kindral von Knorring, ütelnud: „Minu wallas ei pea ühte inimest surema!“ Aga ommeti surnud üks, keda Katkukalmu maetud.

10. Kalme ehk sõjamatusekoht Kurna mõisa hārgadekarjamaal, umbes werst maad mõisast soo sees, kus üks māgi on, mida Kalmumäeks kutsutakse. Enne olla see heinamaa olnud, siis olnud seal heinakūn peal. Sūgise, kui hein tehtud, olnud hārjad karjasega seal heinamaal. Kord olnud wāga pime õhtu. Hārjakarjane hōisanud ja keegi hōisanud temale kaugelt wastu. Karjane hōisanud veel teise korra ja jälle hōisatud temale wastu, aga palju lähemal. Karjasel tulnud kange hirm peale ja arwanud, et see hōiskaja mets-haldjas on. Karjane pannud jooksmā, kunni Kalmumāele kūūni sisse, kuhu ta koera ta sisse awitanud. Tūki aja pärast tulnudki haldjas nagu heinasaad kūūni juure, ajanud kūūni seina najale ja kūsinud: „Mitu teid siin kūūnis on?“ Karjane pole sõnagi wāstanud. Haldjas kūsinud teist korda: „Mitmekesi teie kūūnis olete?“ Karjane ei wāsta ikka veel. Siis roninud haldjas kūūni seina peale üles ja kūsinud kolmat korda: „Mitu teid seal on!“ Siis wāstanud karjane: „Kolm; mina, koer ja Jumal!“ Siis pistnud haldjas metsa poole, arwates, et koer wist pidi hunt olema, keda ta kangeste kardab.

11. Kalme ehk sõjamatusekoht Nabala mõisast paar wersta Wanaweski ja Sobliku talu wahel, kus üks wāike māgi on, mida Hāmartesemāeks hūütakse. Seal olla üks wanaaegne matusepaik, millel aed ümber olnud, mille ase veel tunda olewat. Wist on sõjaajal sinna maetud. Seal olla praegust inimesekontisid nāha. Kord nāinud mõõdaminijad inimesed, et seal olnud kaks lambatalle, kes ikka ühe kiwi otsast teise otsa hūpanud, ja ise ütelnud: „Kai, anna liha!“

12. Sōjalahingu- ehk matusease Nabala wallas Kerde metsas maantee āāres, mis Raudalu maantee pealt Peebu karjamōisa ja sealt edasi Nabala külāst lābi Nabala mõisa lāheb. Seal on üks wāike māgi, mida Niidimāeks hūütakse. Arwatakse, et seal üks wanaaegne lahingukoht on, sest et sealt

mitmeid wanaaegseid sõjariistade tükka on leitud. Sealt rahwas olla alati seal palju nägemisi ja wiirastusi näinud, kui nad öösel linnast tulnud. Ükskord olla üks ilus sõjahobune sadulas seal mäel ringi tantsinud.

13. Lahinguase ehk matusekoht Kautjala mõisa hobustekoplis, kus üks mägi on, mida Kärnakiwimäeks hüütakse, sest et seal peal kaunis suur kärniline kiwi on. Tähtis on see mägi sellepärast, et seal alati wiirastusi nähtud. Arwatakse, et see mõni wana lahingukoht on, kuhu surnuid ilma matmisesõnadeta on maetud. Mitmed olla seal punaseid hobusewarsu peal tantsimas näinud, nagu Niidimäel.

14. Kääbastemägi Sausti mõisa wäljal, kust maantee üle käib. (Kääbas näis Tallinnamaal ühe surmawaimu nimi olewat, kes ennast mõnikord nagu suur hall keha näitawat. Sellepärast on Kääbastemägi niisama surnumatus ehk kalmekoht. Tartu- ja Wõrumaal kutsutakse hauaküngas kääbas, sest et seal palju wanu hauakünkaid on).

15. Kääbastemägi Rae walla Waskjala küla põllu sees. Rahwajutu järele olla wanal ajal Rae mõis selle mäe peal olnud.

16. Sõjalahingukoht Nabala küla põllu sees, kus üks suur ja lai lohk on, keda Sõdinalohuks kutsutakse. Sealt olla kündes sagedaste surnuluid, mõõku ja odasid, sõjakirweid ja muid asju wälja tulnud. Nabalas tulla wast igas kohas, niihästi kündes, kui kaewates inimeste luukeresid ja sõjariistu wälja, millest kindlaste arwata wõib, et seal ümber suur lahing on olnud.

17. Sõjalahingukoht Tallinna linnakarjamaal, tuletorni juures, mida rahwas „Linnawäli“ kutsub. Rahwajutu järele ei pea lahinguasemele ilalgi metsa ega wõsa kaswama, nagu seegi Linnawäli ilma kellegi wõsata on.

18. Sõjalaagriase Kurna wallas Lepiku talu karjamaal, kus Poola sõjawägi seisnud. Poolakate kindral ise olla wähema wäejaoga seitse aastat Tallinna all seisnud. Linnast olla üks naesterahwas teda tallitamas ja temale sööki tegemas käinud. See pannud ta ühel õhtul kolme küünla taha telki sööma, kust siis ta selle märgi järele maha lastud, ja Poola wägi läinud linna alt ära. Tema haud olla linnas Pärnu maantee ääres, kus praegu üks katkine kiwist rist peal olla.

19. Kabelimägi Sausti walla Lehtsa küla põllu sees, kus üks kaunis kõrge mägi on, mida Kabelimäeks nimetatakse. Rahwajutu järele olla sinna mäele wanal ajal kabelit ehitada tahetud, aga külarahwas pole seda sallinud. Sest mis

päewal ehitatud, see õösel ära laotatud, nõnda et ehitamine sugugi ei ole edenenu, kunni see wiimaks hoopis järele jäetud. See Kabelimägi ja Lehtsa küla on selle maantee ääres, mis Kiili kõrtsist Nabala mõisa läheb.

20. Kabelisoo Sausti wallas Nõmme küla kohal, Raudalu postmaanteed Tallinna poolt tulles pahemat kätt, kus üks pehme soo on, mis kunni Tõdwa jõeni ulatab. Seda sood hüütakse „Kabelisooks“. See pehme soo olla ennemuiste ilus, mäGINE maa olnud, kus ka üks kabel seisnud. See kabel olla aga ära wannutud, nõnda et see maa sisse waonud ja kõik see maa sealt ümbertkaudu pehmeks sooks saanud.

21. Kabelimägi Nabala wallas Suure küla ja Paikna küla põllu sees, kus üks kaunis kõrge mäeseljandik on, mida Kabelimäeks kutsutakse. Millal seal kabel olnud, ei tea rahwasuu rääkida. Praegu on seal kolmel talul tuuleweskid peal. Halja talu põllu seest, mis sealt üle mäe käib, on kündes palju inimeste luid ja wanaaegseid sõjariistade tükka wälja tulnud.

22. Waskjala kabel. Jüri kirik olla wanaste Waskjala ja Limu küla wahel wäljal olnud. Waskjala küla põllu sees on kaks mäge, kus kirik arwatakse enne seisnud olewat. Teist nimetatakse Kääbastemäeks, ja teist Surnumäeks. Seal ei olla seda aga mitte Jüri kirikuks, waid Waskjala kabeliks hüütud. Ühe teise jutu järele Else kabeliks.

23. Kellamänd. Sausti wallas Nõmme külas Sepa talu põllu sees on üks kaunis jäme, wana männapuu, mida rahwas Kellamännaks kutsuwad. Seal ümber on kõrge, tasane ja liiwane maa. Rahwajutu järele olla sinna ümbrusesse sõjaajal surnuid maetud. Üks õpetaja käinud mööda maad lahinguplatsidel ümber ja matnud surnuid. Temal olla ka wäike kirikukell kaasas olnud, mis sinna männa oksa üles tõmmatud ja nõnda surnutele matusekella lõõdud. Selle männa sisse olla küll palju raua- ja malmitükka taotud, aga ommeti ei pea ta ära kuiwama.

24. Waimude terwise saatmine. Nabala mõisas on ühed wanad keldriwaremed. Seal pidada waimud sees elama, niisama ka Nabala mõisa Mäe rehes, mis mõne aasta eest tagasi ära laotati. Keegi Nabala mõisa elanik kuulnud ükskord, kui Keldreaseme waimud Mäe rehe waimudele terwisid saatnud, öeldes: „Wii kuudre moodre Ellule palju terwisid ja ütle, et wiider wooder on haige!“ Nabala mõisas olnud ka wanaste wabrik, kus ka waimude tuled alati õösel põlenud. Aga kui wabriku ligi mindud, kadunud tuled kohe ära.

Wõllastekoht.

25. Tallinnas olnud seal liiwa peal, kus nüüd „Uus saun“ olewat. Kui kurjategijad raekohtus surma mõistetud, siis wiidud nad „Waestepatuste uulitsat“ mööda sinna wõllaste alla, kus nad üles poodud. Kõige wiimane olnud sinna üles puua üks sikk, kes lihuniku maha lõõnud, kui see teda rumalaste nokkinud.

26. Wõllastemägi Kurna, Sausti ja Saku piiri peal, kuhu kõikide nende mõisate piirid kokku jooksewad. Ka see olla üks wanaaegne kurjategijate hukkamisepaik.

27. Suur kiwi on Tallinna ja Mõigu mõisa piiri peal Tartu maantee ääres Pühapaju kõrtsi ligidal oja kaldal, mis Ülemiste järwe jookseb, püsti pandud, kelle külje sisse rist raiutud. Sellest kiwist räägib rahwajutt, et Kalewipoeg sellega Tallinna Toompealt üle järwe nurga Pühapaju kõrtsi ette ühe mehe surnuks wisanud. Olnud see sõja- ehk rahuajal, seda ei teata.

28. Suur Lindakiwi, mis Tartu maantee ääres Ülemiste järwes on, olla Linda Kurna männikust sinna wiinud. Seal männikus olla praegu veel suuremaid kiwa.

29. Lindat, Kalewileske tahtnud wanapagan ära warastada. Ta wiinud ta juba linnast wälja Narwa maanteed mööda maa poole. Linda palunud Wanaisa enesele abiks. Kui wanapagan Lindaga juba Nehatusse Hirimäele saanud, siis tulnud Wanaisa Lindale appi ja muutnud ta suureks kiwipostiks. Kui Hirusse Pirita jõe peale silda hakatud tegema, siis pandud see kiwi silla alla postiks.

30. Sukasild. Kurna mõisa Raudalu ja Katku kõrtsi wahel on 3 wersta laiune wäga mäda soo. Wanaste tahtnud wanapagan nende kahe kõrtsi wahele silda teha, et joodikutel ja kõrtsikäijatel hea oleks otseteed ühest kõrtsist teise käia. Ta wõtnud selle tarwis wana suka, ajanud Kurna männikust liiwa täis, wiinud Raudalu kõrtsi taha ja hakanud sealt Katku kõrtsi poole sukka järele wedama, et liiw sukast wälja jooksnud ja ilus tee järele jäänud. Ommeti kulunud suka alumine külj katki, liiw jooksnud kõik wälja ja sild jäänud poolele. See on üks $1\frac{1}{2}$ wersta ilus pikk liiwamägi, mida Sukasillaks hüütakse.

Linnamäed ja pelgupaigad.

31. Linnamägi Nabala mõisa mäda raba sees, paarisaja sammu pikkune ja kaunis kõrge. Mõned arwawad

selle linnamäe olewat, mida see aga mitte ei ole, waid aga üks pelgukoht.

22. Wanalinna ehk lossiase Sausti mõisa rohu-
aia nurga juures, ühe ilusa mäekünka peal. Seal waremete
sees olla ka weel üks rauduksega keller, kelle lahtiwõtmine
kubeneri poolt keelatud olla. Ajaloolikult ei ole teada seal
lossi olemas olnud.

Hiie- ja ohwrikohad.

33. Taari- ehk Taaratammemägi Jüri kiriku
mõisa heinamaa sees, mis Lehmja mõisa piiri sees seisab, kus
weel mõned tammewõsad peal kaswawat. On wanade eestlaste
ohwri- ja hiiekoht.

34. Taaramäetagune on üks koht Kurna män-
nikus, mis ka wana hiiekoht wõib olla.

35. Ohwrikiwi Lehmja Loo ja Kännu kõrtsi wahel
Tartu maantee ääres. See on üks kaunis suur kiwi, kellel auk
selja peal on, kuhu sisse wihmaajal wett korjab. Selle weega
arstitawat soolatüükaid. Ka maa-aluseid käidawat seal arstimas,
kuhu kodust pudeliga wett wiiakse ja kiwi peale walatakse, mille
sisse hõbewalget kaabitakse ja siis selle weega haiget arstitakse.

36. Wanad tammed Lehmja mõisa ligidal maantee
ääres, mis wist wana hiiekoht on. Rahwajutu järele olla need
üks pulmaliste selts, keda Wanaisa tammedeks muutnud, sest
et nad kirikust laulatuselt tulles seal murul tantsima ja män-
gima hakanud. Teise jutu järele olla pulmalised kirikust tulles
kange tuisuga sinna ära eksinud ja siis iseendid tammedeks
sajatanud ja wandunud. Enam neid tammesid ei kaswawat
ja ära ei kuiwawat nad ka mitte. Suuremad neist tee ääres
õeldakse peigmees ja pruut olewat. Ükskord olla Lehmja mõisa
walitseja sealt ühe tamme maha raiuda lasknud, aga herra
olnud temaga sellepärast wäga kuri, sest need tammed olla
seal juba 200 aastat enne Kristuse sündimist kaswama haka-
nud. Sellepärast ei tohtida neid keegi maha raiuda.

37. Wanad männad Kurna mõisa männiku ääres
Nõmme talu põllu ligi. Neid olla umbes 20 tükki ja wäga
jämedad. Wist ka wanad hiiepuud. Rahwajutu järele olla
need wanad Rootsi soldatid, mis sinna olla mändadeks tehtud.
Mikspärast? ei teata. — Hilja aja eest olla mõisaherra neid
maha tahtnud lasta raiuda, aga kuberner pole luba annud.

Rahwajutu järele olla need selle metsa hoidjad; kui need maha raiutakse, siis kaduda sealt mets ära.

38. Ussid. Rae mõis olnud wanal ajal Waskjala ja Kautjala küla wahel Pirita jõe ääres. Seal elanud ükskord üks wäga tige mõisnik, kes alati, kui ta süda täis elanud, inimestele ütelnud: „Söögu sind ussid!“ Wiimaks hakanud ussid ta enese kallale kippuma, et kus ta iial käinud ehk liikunud, seal ussid ta peale susisenud ja temale ligi tükkinud. Küll süües, magades ja istudes olnud nad ikka ta ümber. Ta lasknud neid küll tappa ja põletada, aga keegi asi pole awitanud. Wiimaks lasknud ta enesele tammepostide otsa jõe peale elumaja teha, aga ikka olnud ussid tema järel. Siis läinud ta laewaga mere peale. Ka seal ei ole ta neist lahti saanud, kuna nad kellegi teise ligi ei läinud. Wiimaks hakanud ta kangeste Jumalat paluma, et ta tema pattu laseks mööda minna ja teda ussidest päästaks, ja lasknud Tallinasse ühe waestemaja ja kiriku ehitada, mis Ristija-Johannese nimega veel praegu alles on. Sellest saadik saanud ta ussidest lahti. Ka Rae mõis kandwat praegu nime Johannishof ja seisab Jüri kirikust paar wersta linna pool. Endise Rae mõisa asemel olla praegu kolm talu, kellest üks Ussiaugu nime kandwat. Need postid, kelle otsa see mõisnik jõe peale maja ehitanud, olewat veel praegu jõepõhjas, aga wäga kõwaste kinni. Küll katsunud kord Waskjala ja Kautjala poisid ühte hobuste ja härke jõuuga wälja wedada, aga loomade jõud olnud selle tarwis kasin.

39. Wanad teed. Wanal ajal olnud Kurna mõisas üks wäga wahwa ja rikas mõisnik, Weasen (wististe Fersen) nimi. Sell lõõdud ükskord sõjas pool pead ära. Ta lasknud selle asemele enesele poole pead tammepuust teha. Sellest saadik hüütud teda Tammepeaks. Ta käinud Kurna mõisast otsekohe Tallinna linna, sest sell ajal ei olla veel Ülemiste järwe olnud, mis pärast pilwega sinna tulnud. Järwe kohas olnud enne Mõigu mõisa wäli, kus kesket järwe veel selge ilmaga kiwiaead näha olewat. Kurna mõisa männikust minna wana tee kunni järwe ääre, mis praegust veel tunda olla. Teine wägew mõisnik olla sell ajal Rae mõisas olnud, nimega Wisingus (wistist Wistinghausen), kes ka Rae mõisast tee otsekohe üle Seamäe raba Olewiste kiriku torni peale linna teinud, mille ase ka praegust tunda olewat. Kolmas wägew mõisnik olnud sell ajal Kuluwere Pukseweer (wististe Buxhövdén). Need kolm lõukoera Tallinna wapis pidada neid kolme wägewat mõisnikku tähendama.

40. Juunikuu sees 1882 olnud Kurna Karjamaa sauna-naene oma sugulase 10-aastase tütrega oma põllulapikese peal umbrohtu kitkumas. Tema põllu ääres olnud teise sauna-mehe kopel, kus üks suur lepapõõsas sees kaswanud. Korraga hakatud neid sealt koplist lõuna eel kiwidega pilduma. Kiwid olnud kanamuna suurused laiad paetükid ja wärskemullased, kellel kirjad peal olnud. Esiteks arwanud saunanaene, et küla-poisid teda nalja pärast pilluwad, aga et kiwid ühtelugu tulnud, siis arwanud ta, et seal mõni rahaauk on, et sellepärast kiwa pillutakse. Ta kutsunud naabri saunamehe sinna, kes lauluraamatuga tulnud ja „Meil tuleb abi Jumalast“ laulnud. Pärast laulu lõppu tulnud jälle kiwi, aga ilma külge puutumata. Siis mindud seltsis waatama, kust need kiwid tulewad. Saanud nad koplisse lepapõõsa alla, siis tulnud korraga lepaotsast kiwi nende ette maha, millest aru kätte saadud, et rahaauk lepa all on. Siis toodud saunanaese õepoeg Mart sinna, kes oma emaga sealsamas Karjamaa saunas elanud ja kirja lugeda mõistnud, et kiwide pealt kirjad ära loeks. Kui Mart sinna jõudnud, tulnud jälle kiwi, mille Mart üles wõtnud ja kirja ära lugenud, kus peal seisnud: „Tulge nüüd!“ Nüüd mõtelnud nad: „Ei tea, mis seal on, et ta meid kutsub.“ Siis tulnud jälle kiwi ja Mart lugenud selle pealt: „Raha on!“ Nüüd mõelnud nad: „Ei tea, kui palju seal on?“ Tulnud jälle kiwi, kus numbrid peal olnud, mis Mart ära lugenud, aga kirjasaatja ei mäleta enam, mitu sada ehk tuhat rubla seal pidanud olema. Nüüd oli selge, et rahaauk seal oli, aga et külarahwas näewad, siis tahetud alles õhtu rahaauku kaewama minna. Siis tulnud jälle kiwi, mille peal kirjutatud olnud: „Teie enam ei saa!“ Õhtu mindud küll otsima ja kaewama, pandud ka kuldsõrmus sinna sisse, aga ei ole kedagi saadud. Teise sauna mees õelnud, et küll ta ennast korra jälle näitab, ja kui teie siis seda kätte ei saa, siis läheb ta põlema; pärast seda ei saa seda millalgi keegi näha. Rukkilõikuse ajal läinud nad jälle otsima ja otsinud oma kuldsõrmust taga, aga ei leidnud. Kahe nädala pärast läinud nad jälle otsima. Siis saanud oma sõrmuse kätte, aga raha ei ole leidnud.

Mõne nädala pärast, sellsamal sügisel, wisatud ülemal nimetatud Mardi emale ühel pühapäewal marjapuuaias üks niisamasugune kiwi jalge ette maha, aga tema pole sellest midagi mõistnud arwata. Õhtul widewiku ajal näinud ta, kuidas suur tuli koplis lepapõõsas leekinud. Ta tõttanud ruttu

tuppa Mardile ja tädile ütlema, et rahaauk põleb; aga kui nad õue läinud, ei ole midagi enam näha olnud. Nad läinud küll rahaaugu juure, otsinud ja kaapinud, aga ei olla kedagi leidnud. Üks teine mees, Mäe Mart, olla ka seda tuld näinud. Pärast seda olla veel mitmed seal tuld näinud ja üks tüdruk näinud veel sügisel 1896 seal kohal suure söehunniku.

Kirjasaatja tõendab, et see tõsine jutt olla ja kahetseb, et Karjamaa saunanaestel neid kiwa enam järel ei olla, millega neid pillutud, et ta n id minu kätte uurimise tarwis oleks saanud.

Jutud katkuajast.

41. Rootsi sõja järel olnud suur katk. Siis käinud katk ka inimese näol mööda maad ümber. Ühel laupäewa õhtul tulnud ta naesterahwa näol Pahkla Kalmu talusse. Talurahwas hakanud parajaste wihtlema ja kutsunud wõõra naesterahwa ka ühes wihtlema. Wihtlemise ajal näinud nad küll, et tall teine jalg olnud inimesejalg ja teine weisejalg. Pärast antud talle veel õhtust süüa ja õõmaja, mille järel selle talu inimesed ja loomad kõik elusse jäänud, kuna nad mujal taludes kõik ära surnud.

Kurnal räägitakse jälle, et katk seal musta mehe näol ümber käinud, kepp käes, ja keda ta kepiga torganud, see surnud ära.

Kurna metsas hirnunud katk hobusena. Kust talu hobune talle wastu hirnunud, see surnud ära; kes pole hirnunud, see jäänud elusse.

Nabala walda tulnud katk halli wanamehe näol. Ühe talu peremees ja sulane näinud metsast kanget halli suitsu tõusma ja saatnud teise sulase metsa waatama, mis suits see peaks olema. Sulane läinud ja näinud üht halli meest kuuse oksa peal istuwat ja suitsu suust wälja ajawat. Sulane läinud tagasi ja rääkinud seda lugu peremehele. Peremees ütelnud: „Juba siis Mädajärw suitseb!“ Sell õöl surnud peremees katku kätte ära ja pärast ka kõik teised inimesed.

Nabala rahwas olla sõjaajal Metssaare metsadesse, suurte rabade taha ära põgenenud. Metssaare heinamaal on Soontemägi, kus kaks siledat kiwi on. Nende peal olla nad leiba küpsetanud, ja need kiwid on praegust alles. Suwe olnud neil hea küll metsas elada; aga kui sügise kanged tuuled ja külmad ööd tulnud, siis ei ole nad enam metsas elada wõinud. Siis käinud nad õõsetel Metssaare talus magamas. Aga katk

tolnud ka ühel õõsel sinna. Metssaare ladu, tuba ja rehealune olnud kõik inimesi täis magamas. Katk tolnud musta mehe näol ja tall olnud kepp käes, millega ta inimesi torkinud. Kes maganud, neid torganud ta ja need surnud kõik ära; ainult kaks inimest olnud ülewal, need jäänud elusse.

Mälestused wanast sõjaajast.

42. Nabala wallas, paar wersta Nabala mõisast, on Saarte talu karjamaal üks mägi, mida „Saarte esimeseks mäeks“ hüütakse. Seal mäseserwal raba ääres on kaunis suur kiwi, mille all ühe Poola draguni haud olewat. Rootsi sõja ajal olnud Sakus Lokuti wäljal suur lahing. Nabala rahwas põgenenud Saartemäele warju. Ratsamehed läinud Nabalasse rööwima, ei ole aga rahwast eest leidnud. Üks aga leidnud nende pelgupaiga üles. Saarte talupoeg tapnud aga tema ära ja matnud sinna kiwi alla. Surres ütelnud ratsamees weel: „Tapa, tapa dragunit! teisa dragunid tuleb taga järele weel küll!“ Kui dragun ära olnud tapetud, siis jooksnud tema hobune Lokuti wäljale teiste juure tagasi. Saarte talu põllult olla ka üks wana mõök ja Rootsi rahasid leitud.

43. Sellesamma Lokuti lahingu ajal tolnud kaks dragunit Nabala Metssaare talusse, mis $1\frac{1}{2}$ wersta Saarte talust eemal on. Metssaare perenaene olnud üksipäini kodus, ahi olnud köetud ja ta pidanud wäikest last wihtlema hakkama. Korraga tolnud dragunid sisse ja naene pugunud lapsega sängi alla. Dragunid leidnud wihtlemise walmistatud ja hakanud wihtlema. Nüüd näinud perenaene, et need naesterahwad olnud. Ta tõmmanud hangu kätte ja tapnud nad ära. Nende kehad maetud õue, uksepaku alla. Hobused jooksnud Lokuti wäljale tagasi.

44. Teine kord tolnud jälle kaks dragunit Metssaare talusse, keda mõõgaga ära tapetud ja lattu maha maetud. Nüüd olla Metssaarel alati kolinaid kuulda ja wiirastusi näha, sest et dragunid ilma matmisesõnadeta maha maetud.

45. Sellesama sõja ajal tolnud kaks dragunit ka Kose kihelkonda Tammiku walda Urge talusse. Pererahwas olnud wäljal tööl ja perenaene ükski wäikse lapsega kodu. Seal olnud ahi köetud ja perenaene pidanud last wihtlema hakkama, kui dragunid sisse astunud. Nad leidnud toa köetud ja wee ahjul sooja olewat ja läinud kohe wihtlema. Perenaene astunud warjupaigast wälja ja hakanud pajast keewa wett neile kaela loopima ja tapnud nõnda dragunid keewa weega ära.

46. Ka Pahkla külasse tulnud dragunid riisuma. Nõmme-
välja talu perenaesel olnud 2 last; ta pakkunud teist last
tüdruku kätte, et ta teda enesega metsa warju wiiks, ja teise
pidanud ta ise wõtma. Tüdruk ei olla last enesega wõtnud,
kartes, et dragunid teda siis ennemalt üles leiawad ja ära
tapawad. Perenaene wõtnud siis üksi kaks last ligi ja läinud
ligidale metsa, ühe tuulest mahaaetud kuuse okste alla. Dragunid
ei ole teda mitte üles leidnud, aga tüdruku olla nad kätte
saanud, ta hirmsaste ära teotanud ja ära tapnud.

47. Poola sõda olnud ükskord seitse aastat meie maal,
kus soldatid mööda maad riisumas ja tapmas käinud. Inimesed
teinud endile koopad ja augud maa sisse ja pugenud sinna
warjule, mille suud nad risudega ja puudega kinni katnud.
Poolakad sõitnud ratsahobustega kõik kohad läbi ja pannud
aukude ees puud ja risud põlema, riisunud inimeste wara ära
ja tapnud inimesed nõnda suitsuga aukudesse ära.

Üks ema olnud oma lapsega ka maa sees augus warjul.
Poolakas sõitnud ratsahobusega üle ja hobune astunud lapse
käeluu katki. Ommeti ei olla laps walu pärast kisendama
hakanud, waid walu ära kannatanud. Oleks ta kisendama
hakanud, siis oleks poolakas naid üles leidnud ja ära tapnud.

48. Ühes talus olla poolakad kõik inimesed ära tapnud,
ainult üks wäikene laps olnud katki sees. Üks soldat läinud
halja möögaga katki juure ja pidanud lapse läbi pistma. Laps
hakanud haljast mõõka oma kätte püüdma, mis peale poolaka
süda haledaks läinud, kes katki kummuli pööranud ja siis läbi
katki põhja lapse läbi pistnud.

49. Kord olnud kange surm ehk katk meie maal möllamas.
Ühes külas hakanud ta otsast peale ja tapnud igal ööl ise-
talus inimesed ära. Ühel öhtul tulnud üks soldat sinna ühte
talusse õõmaja paluma. Pererahwas öelnud, et nemad sell ööl
kõik pidada surema, mis siis soldatilgi tarwis oleks sinna
surema jääda. Soldat palunud siiski luba sinna jääda, ja kui
pererahwas öhtul magama heitnud, läinud tema ukse juure
walwama. Kui rahwas juba magama läinud, tulnud keegi
korraga kotta ja pistnud käe läbi alumise ukse tuppä, et sisse
tulla. Soldat aga lõõnud tema käe möögaga otsast ära, ja
suur karwane käsi kukkunud maha, aga käe omanik kadunud
kohe ära. Pererahwas jäänud nõnda sell ööl elusse. Teisel
päewal otsitud see inimene üles, kes ilma käeta olnud. Sellest
saadik kadunud suremine, mis kõik selle inimese töö olnud.

50. Kui Tallinna all ükskord sõda olnud, siis olnud
Kurna Papi peremees just ahju peale magama heitmas, kui

korraga 3 ratsameest sisse tulewad ja ümber waatawad, kas keegi seal on. Kui nad kedagi ei olnud märganud, panewad nad omad sõjariistad kõrwale ja istuwad ise sööma ja jooma. Sellepeale wõtawad nad endid riidest lahti ja hakkawad oma märgi riidid koldetule juures kuiwatama. Seal leiab peremees, kes selle wahel ennast hirmu pärast liigutada ei tohi, et need õelad wõerad mitte mehed ei ole, waid meesterahwa-riietes naesterahwad. Niipea, kui ta kindlaste tunneb, et nad oma sõjariistu mitte nii ruttu kätte saada ei wõi, tuleb ta tasa ahju pealt maha, tõmbab rehe lasipuu kätte ja lööb sellega nad maha.

51. Sellsamal ajal tuli üks Kurna Mäe peremees, kes püssiga jahi peale oli läinud, 7-me ratsa sõjamehele wastu. Enne kui nemad teda näewad, saab ta ennast õigel ajal ühe suure mahalangenud puu ladwa okste alla ära peita. Hirmuga aga märkab ta, et nad otseteed tema puu poole tulewad ja wiimaks ritta selle puu tüwe peale istuwad, et natuke puhata. Mis ta pidi nüüd tegema? Kui nende näod kord kõik ühes reas oliwad, siis wõtab ta ruttu nõuuks neid maha lasta. Ta tõmbab oma püssi, sihib ja annab tuld. Kuus tükki langewad surnult, ehk raskete haawatud, maha ja seitsmes tapetakse püssilaega ära.

52. Rae wallas Seljamäel olnud enne Põhja sõda üks saun kõrtsi maa peal, kus nüüd Wärawa ja Pilli talud on. Seal saunas elanud üks tugew mees, nimega Juska, kelle sagedad ja osawad teod teda külakangelaseks tegiwad. Tema olla sagedaste üksikuid kassakaid, kes rööwides ja riisudes maad mööda ümber ajasiwad, maha tapnud, aga nende püssid olla ta puude ja põõsaste taha kiwide alla ära peitnud. Ükskord tulewad 3 kassakat tema sauna õue, kus Juska parajaste kodu oli ja söömaaega pidas. Ta waatab warsti ümber, kas ta mitte mõnda kaitseriista ei leia, ja tõmbab päsmre ehk margapuu peosse, et oma elu nii kallilt, kui wõimalik, ära müüa, ja lööb ka tõeste esimese, kes tema sauna sisse tungis, päsmrega maha. Teisel kahel läheb aga korda Juskat suure wõitlemise ja rabelemise järele kinni wõtta, kus nad tema hobuse peale panewad, tema käed selja peale kinni seowad ja tema jalad hobuse kõhu alla kokku nõõriwad, nõnda et põgenemise peale kõige vähemat mõtet ei wõinud olla. Seotult tahtsid nad teda Limmaste küllasse wiia, kus sell ajal üks tapmisekoht olnud, kus nad temale teistele hirmuks, otsa tahtsiwad teha. Juska oli enesele aga ühe kawaluse wälja mõelnud. Kohe oli ta hakanud kibedaste ähkima ja wingerdama, nagu

kui kellelgi kange kõhuwalu oleks. Ärdaste palus ta kassakaid, et nad teda üheks silmapilguks pidiwad lahti tegema, et ta oma häda tühjendada saaks. Nõnda jõudsiwad nad wiimaks ühe koha peale, kus nüüd Rebase saun seisab, kus enne sarapuud kaswasiwad. Seal tõstis ta jälle nii kaeblikult oma healt, kunni kassakad tõeste tema soowi täitsiwad, mõeldes, ega ta meie käest ommeti ei pääse. Selle asemel aga, et oma häda seal põõsas tühjendada, tõmbab ta sealt ühe walmis seiswa püssi, laseb ühe kassaka maha, kuna teine põgenema saab. Nõnda sai Juska wabaks.

53. Hiljemalt läks temal korda Järwe talu juures, kus sell ajal paks mets olnud, ühte tüdrukut ühe soldati küüsisst päästa, kelle ta ühe Wene kirwega oli maha lõõnud.

54. Kautjalas sündis kord, et üks kassakas Patika külast rööwides läbi läks. Ta sõitnud härjaga ratsa, kelle kaelapael puhtalt hõbetaalritest olnud. Ka tema taskus kõlisenud raha. Wana Kriiwe peremees laseb selle kassaka maha ja tappis ka selle härja ära, kelle kaelast ta taalrid ja ka muu raha ära wõtnud, ja matab kõik maa sisse, selle lootusega, et ta seda rahuaegus jälle wälja kaewab. Aga kahjuks ei ole ta seda kohta hiljemalt enam kätte leidnud. Jaanipäewa õõsetel olla seal sagedaste sinist tuld nähtud, millest rahwas ütleb: „Kriiwe wanamehe rahaauk põleb.“

55. Kautjala Kiwita peremees olla wenelaste tuleku eest Nabala Metssaare metsa põgenenud. Kui ta oli arwanud, et waenlased juba ära oliwad läinud, oli ta oma talusse tagasi tulnud. (See talu seisab suure Tartu maantee ääres). Wene-lased oliwad aga tema talus endile sõõmaaja walmistanud ja hakkasiwad sõõma. Niipea kui peremees neid nägi, tahtis ta oma pelgupaika jälle tagasi pöördä, aga wenelased oliwad teda ka näinud ja wõtsiwad ta wangi. Tema pidi pangea neile jõest wett tooma. Hirmu pärast, et nad teda pärast ommeti piinawad ja ära tapawad, peitis ta ennast ühe ümberkukkunud puu juurikate alla, mis jõekaldal oli seisnud. Kui ta mitte enam tagasi ei tulnud, hakkasiwad waenlased teda taga otsima, torkisiwad ka mitu korda oma piikidega selle ümberkukkunud puu juurte wahale, aga ei saanud teda ommeti mitte haawata. Ta oleks aga wiimaks siiski nende kätte langenud, kui mitte üks salk Rootsi wäge sinna poole ei oleks tulnud, mis peale wenelased oma sõõmaaja ja põgeneja sinna paika pidiwad jätma ja üle Waida silla ära põgenema. Wanajutu järele olnud Wene laager teinepool jõge, Waida mõisa kõrge põllu peal, mida kohta nüüdki weel L a a g r i w ä l j a k s kutsutakse.

56. Nabalas räägitakse, et sealst rahwas kõige oma waranduse ja asjadega metsaga kaswanud soo saarte peale, keda Saarteks, Metssaareks, hüütakse, ära põgenenud. Metssaarele tulnud üks soldat kogemata, kellel küll heameelega oleks elu jäetud. Aga ommeti pidiwad nad tema ära tapma, kartuse pärast, et ta hiljem teistega tagasi wõib tulla ja nõndasama teha, nagu enne kaks soldatit Kautjala saarte peal. Talunikud oliwad neile elu jätnud, nad pööراسiwad aga warsti suure hulgaga tagasi ja riisusiwad ja tapsiwad neid, kes nende peale oliwad halastanud.

57. Waidas olnud neil ka ühe metsasaare peal Kindlusemägi. Sinna wiinud läbi põhjatuma soo ainult üks tammepakkudest kitsas tee. Wenelased püüdnud küll seda kantsi ära wõtta, aga ei ole wõinud, sest et nemad teed ei teadnud. Seal olla üks eestlane ühe lubatud suure summa raha eest neile seda teed näidanud ja nõnda on see kindlus ära wõetud.

Olewi kiriku ehitajast.

58. Olew ehitanud Olewi kiriku Tallinnas, mille eest talle tündre täis kulda lubatud. Kui ta seal wiimast päewa weel tööd teinud ja risti torni otsa pannud, siis saatnud tema naene wäikse poja Olewit lõunale sööma kutsuma, nagu iga-päew. Poeg ei olla sell päewal läinud. Siis läinud naene ise oma meest sööma kutsuma. Olew olla just torni otsas risti paigale pannud, ja kui naene oma meest nii kõrgel näinud, hüüdnud ta: „Oo, oo Olew, küll sa kõrges oled!“ Olew juhtunud sell silmapilgul alla waatama ja näinud oma naest. Käsi läinud tall torni küllest lahti ja ta kukkunud maha. Kukkudes läinud ta lõhki ja ta sisikonnast tulnud konn ja uss wälja, kuidas see praegu kiriku juures raudaia sees näha on.

Jüri kihelkonnas Lagedi wallas olla Ole talu. Kas Olew ka ilal seal elanud, ei tea rahwas rääkida.

Harju-Jaani kihelkond.

1. Taani walitsuse ajal ehk 13. aastasaja esimese poole sees ei ole see kirik weel mitte asutatud olnud, waid kõik see kihelkond kõige kiriku maaga oli Jõeletme kiriku järele. Aga ühe seal surnud ja maetud katoliku preestri hauakiwi peal on aasta number 1400; niisamma on ka suurema kiriku kella peal seesama aastanummer, mis tunnistab, et see kirik juba

enne 1400. aastat on asutatud ja ehitatud. Ta seisab Kambi mõisa maa peal.

Püha-Johannese nimi on kirikule antud, aga Saientakken on wanaaegne nimi.

2. Kiwi- ja pronksiajast
ei ole asju teada.

3. „Were“ lõpuga kohtade nimed on: Peningis Igawere ja Kurewere küla ja Perilas Pihuwere talu.

R a u a a e g.

4. Kiwikalme Kiwiloo mõisa põllu sees, kus mitu suurt kuuske kaswawad. Sealt tulnud põlenud luupuru ja süsi wälja, kui sealt ümbert küntud.

5. Kiwikalme Peningi mõisa põllu sees, 1 werst mõisast õhtu pool, kust põlenud luupuru ja süsi leida on. Seisab ligi 3 jalga põllupinnast kõrgem. Ta on kõik wäikestest paekiwikillukestest kokku laotud.

6. Kiwikalmeid Perila walla Perila külas Sepahansu talu põllu sees on wiis tükki, kelle suurus mitmesugune. Neid kalmeid kutsutakse Piksemägedeks. Kust see nimi wõetud, on arusaamata. Ommeti ei ole nad muud kui surnute tuha matusekohad.

7. Kiwikalmeid sealsamas külas Hinnu talu põllu sees kolm tükki; üks suurem, kaks pisemat.

8. Kiwikalmeid sealsamas külas Mikhli talu maa peal kaks tükki, suurem ümmargune, wäiksem pikergune.

9. Kiwikalmeid sealsamas külas Mätliku talu maa sees, kaks suurt ja pikka, üks kõwer, üks pikergune ja üks wäike kolmenurgaline. Wõimalik, et neid ka ajajooksul wähe-maks on lõhutud. Imeks panna on, et neid seal kohas nii palju on. Wististe on wanal ajal, kui surnuid weel põletati, seal sõjalahingud olnud. Seal kõrwalt olla kündes ka mõned wanad sõjariistad wälja tulnud, mis aga kaduma läinud. Rahwajutt räägib neist, et kui sakslased ristiusku siia toonud, siis olla eestlased wäga palju muuga-(munga-) wäge seal kohal maha tapnud, kuhu need siis maha maetud ja kiwid peale aetud. See ei ole wõimalik, sest sakslased matsiwad omad surnud terwelt hauda.

10. Kiwikalme Peningi wallas Igawere külas Wäljaku talu põllu sees, keda ka kirikumäeks nimetatakse. See

olla aga paari aasta eest tagasi pealt ära lõhutud, kust siis luukeresid, põlenud luupuru ja mõned pronksist käewõrud ja sõrmused, kui ka üks ratsaniku raudkannus wälja on tulnud. Ommeti olla see koht ühe jala sügawuselt kõik järjesti kiwa täis. On näha, et ka hiljemal ajal terweid surnuid sinna on maetud. Rahwajutu järele olla sinna suur warandus peidetud, mida mitmetele unes olla juhatatud, aga keegi ei olla argtuse pärast julgenud seda ära tooma minna. Ka waimusid nähtud seal sagedaste.

11. Kiwikalme Raasiku mõisa põllu sees. See on üks pikergune mäeküngas, kust palju sõjariistu leitud. Ommeti ei olla sealt luid wälja tulnud. Kohta kutsutakse *Salumäeks*, kus rahwajutu järele wanaste suur lahing olnud.

12. Kiwikalme Haljawa wallas ja külas Ülewainu talu põllu sees, mis mõne aasta eest on ära lõhutud, kust siis pronksist käewõrusid, sõrmuseid jne. on wälja tulnud. Luupuru on seal weel praegu näha.

13. Kiwikalme Haljawa wallas ja külas ja Herma talu põllu sees. Kiwid weetud sealt mõne aasta eest ära, kust siis mitmesuguseid sõjariistu wälja tulnud. Seda kohta kutsutakse *Seamunnimäeks*.

Mulla- ja katkukalmed.

14. Kalme Kiwiloo wallas Liitsaari talu metsas, lossiwaremetest 1 werst eemal, on üks wäike mäeküngas, mida *Magasimäeks* kutsutakse. Seal olnud wanaste üks suur kroonuait. Seal olla sõjaajast üks mullakalme. Mägi on ligi wakamaa suurune ja igalt poolt tuleb inimeste luukeresid wälja, millel mõnel ka sõjariistad ligi olnud.

15. Kalme Kiwiloo mõisa põllu sees, mis juba küll põlluks üles on küntud, kus juures palju luukeresid olla wälja tulnud.

16. Kalme Perila wallas ja külas Hinna talu põllu sees, mis aga nüüd ära on lõhutud. Lõhkumisel on sealt pikki luid wälja tulnud, kellel ka pronksiasju ligi on olnud. Et seal küll terwed surnud on maetud, siiski on neil kiwikord maa peal peale pandud. Rahwas kutsub seda kohta *Kalmu aiaks*. Nüüd on seal kohal sula põld.

17. Kalme Peningi mõisa põllu sees, mida ka *Sõjakalmeks* kutsutakse. Selle koha peale ehitatud mõnekümne aasta eest üks wiljaküün, kust wundamenti kaewates palju luukeresid wälja tulnud, kellel mõõgad, odad ja püssirauad

pajonettidega ja muude sõjameeste tarvitustega juures olnud. Ommeti läinud need asjad jälle kõik kaduma. Mis nüüd kundes sealt välja tulewat, seda korjata mõis oma kätte. Sealsamas juures olla ka üks koht, mida Sõjalaagri asemeks kutsutakse, mis mõnesugusid künkaid ja lohkusid täis olewat ja kust ka sõjariistu kundes välja tulnud.

18. Kalme mägi Anija mõisa karjamaal, mida Otsa-mäeks nimetatakse. Sealt tulnud alati surnute luid ja mitmesuguseid wanu asju välja, mis aga jälle ära kaotatud. See kink on umbes $\frac{1}{8}$ wakamaad suur.

19. Kalme Haljawa wallas ja külas Kärba talu põllu sees, mida Ristimäeks nimetatakse ja kust kartulikoopaid kaewates palju surnuluid ja ehteasju välja tulnud. Koht on alles kündmata.

20. Kalme mägi Anija mõisa metsas Kalle talu põllu ligidal. Pikkus ja laius 50 sammu. Kuuse- ja männamets kaswab peal.

21. Kalme Perila wallas Esku talu põllu ääres metsas, keda ka Surnumäeks kutsutakse. Sealt tulnud palju surnute luukeresid välja.

22. Kalme Peningi karjamõisa Präama heinamaa sees, mida ka Karukatumäeks kutsutakse. Sealt tulnud palju surnute luid mitmesuguste asjadega välja. Arwatakse katkuhauad olewat.

23. Kalme Anija Aruhärma talu heinamaa sees, mida Kirikumäeks kutsutakse. Sealt tulnud surnute luukeresid välja ja tondid käinud rahwast hirmutamaks.

24. Kalme Aruküla wallas Kaugla külas Pärtla talu põllu sees, keda ka Surnumäeks kutsutakse. Sealt tulnud alati kundes surnute luid ja mitmesuguseid wanu asju välja. Kord olla keegi mees seal ühe waimukoguga maadlenud; kumb kuu poole saanud, see olnud wõidumees. Mees rabelenud kunni kukelauluni. Siis kadunud waim käte wahelt nagu õhk ära.

25. Kalme Aruküla wallas Järsi külas, Koluwere talu põllu sees, keda ka Surnumäeks kutsutakse. Sealt tulnud kundes palju surnuluid ja ka mitmeid wanu asju välja. Kord oiganud seal üks sääreluu, millepärast rahwas seda kohta kartma hakanud. Ükskord reisinud üks wanamees sealt külast läbi, kus ta seda oigawa kondi lugu kuulnud. Ta wõtnud selle kondi ja wiinud Harju-Jaani surnuaiale ja matnud sinna maha. Sestsaadik kadunud oigamine.

26. Kalme Aruküla wallas Järsi külas Uneda talu põllu sees, mida ka Ristikangrumäeks hüütakse. Et sealt

keegi kaewanud ei ole, siis on teadmata, kas seal surnuid põletatud või terwelt maetud.

27. Kalme Anija wallas Soodla poe ligidal, kuhu wanal sõjaajal sõjas langenud mehi maetud.

28. Kalme Kehra magasiada juures. Sealt olla raudtee ehituse ajal liiwa kaewates palju surnute luid, piikisid, mõõku, pikki pronksikettisid ja muid ehteasju wälja tulnud. Ka üks suur puusärk tulnud wälja, kus ühe suure mehe luukere sees olnud.

Kabelimäed.

29. Kabelimägi Peningi wallas Igawere külas Andrese talu põllu sees. Sealt tulnud alati surnute luid ja mitmesuguseid sõjariistu wälja, mis inimesed laiale kannud. Mõned luud olnud wäga pikad. Keegi olla ühe luukere ära mõõtnud ja see olnud üle 7 jala pikk. Et sealt sagedaste sõjariistu, odasid, mõõku, nooleterasid jne. wälja on tulnud, siis on arwata, et see üks sõjakalme on, kus weel wibupüssidega lasti. Üleüldse olla selle küla põldudest igalt poolt sõjariistu wälja tulnud, mis tunnistab, et siin kohal wanal ajal lahinguplats on olnud.

30. Kabelihaua küngas Kiwiloo mõisas ligi lossiwaremeid. Sinna mäekünka sisse olla rahwajutu järele wanal ajal kõik suurtugu rüütlid ja piiskopid maetud. Praegune mõisaomanik olla suured kiwid sinna peale lasknud wedada, et keegi sealt kaewata ei saaks, sest et suurtugu surnutel omad kallid asjad juures olla.

31. Kabelimägi Raasiku mõisa põllu sees, keda Kirikumäeks kutsutakse.

32. Kabelimägi Lāti mõisa põllu sees, mida ka Kirikumäeks kutsutakse.

33. Kabelimägi Aruküla mõisa männikus, keda Linnamäeks hüütakse, kust ka surnute luid wälja tulnud. Ka olla üks kont pärast päewaloodet seal oiganud. Rahwajutu järele olla ka sinna kirikut tahetud ehitada, aga mis päewal tehtud, see õõsel lõhutud. Wana Eesti linnamägi võib ehk ta ka olla.

Wõllamägi.

34. Raasiku mõisa põllul Harju-Jaani kiriku ligidal on üks pikk mäeseljandik, mille ühte otsa Wõllamäeks kutsutakse. Selle Wõllamäe ääres olla ka kirikuase. Selle mäe peal olla wanal ajal kaks wõllast ülewäl olnud, kuhu wastupanijaid ja kurjategijaid üles poodud. Kõige wiimsed sinna

poodud mehed olnud Tedre Mart ja Trossi Sepp, kes kirikut warastanud. Ülespoodud meeste kehad jäänud siis niikauaks sinna rippuma, kunni nad ise maha kukkunud, keda sinna-samasse wõlla juure auku aetud. Rahwajutu järele olla need kaks ülewalmimetatud meest 200 aasta eest tagasi sinna üles poodud. Sellesama rahwajutu järele olla seal kirikuasemel hulk wanaaegseid kirikuehteid ja wäärtasju maha maetud.

Niisama olewat Kiwiloo lossi ligidal üks wäike mäerinnak, kuhu rahwajutu järele wanal sõjaajal 12 hõbedast elusuurst apostlikuju maha maetud. Kolmasteistkümnes olnud kullast elusuurune Jeesuse kuju, mis praegu weel seal mäekünka sees olla.

Sõjalaagrikoht.

35. Anija wallas Otsa külas olnud wanal ajal sõjawägi laagris, mille asemelt sagedaste wanu rahasid leitud, mida sead maa seest wälja tuhninud.

Linnamäed ja pelgupaigad.

36. Üks niisugune mägi on Peningi wallas Igawere küla ligidal mäda soo sees, kuhu üks kitsas, kõwem koht juure wiib. Rahwas nimetab teda Linnuwõhmas. See wõib ehk küll linnamägi olla, mida aegapidi linnuwõhmaks muudeti. Aga üks pelgupaik on ta tõeste, kui ka just mitte kantsimägi, sest et see ümbertringi mädast soost warjatud on.

Kiwipost.

37. Haljawa wallas ja külas Härma talu põllu sees olnud üks suur kiwipost, mille peal kõiksugused ümmargused lohud ja wigurid olnud. Nüüd ei ole seda kiwi enam, ja teadmata, kuhu ta pandud ehk jäänud.

Ohwrikiwid ja -hallikad ja hiieasemed.

38. Ohwrikiwi Haljawa wallas ja külas Hagari talu põllu sees. Olnud üks suur kiwi, kelle selja peal 5 ümmargust, taldrekupõhja sarnast auku olnud, kuhu sisse ohwriannid pandud. Nüüd olla see kiwi ära lõhutud ja müüriks tehtud.

39. Ohwrihallikas Raasiku mõisa põllu ääres heinamaa sees. See on kaunis suur hallikas, kuhu sisse raha, wilja ja kõiksuguseid andisid ohwerdatud ja kust siis terwise-wett wiidud, mis alati terwist annud. Kaugelt käia inimesed seal ohwerdamas ja terwisewett otsimas.

40. Terwisehallikas Peningi wallas Igawere külas Ahke talu heinamaa sees. See hallikas on ühe mäda maa sees ja ta ise on ka üks mudane lohk. Aga ommeti olla sellel weel niisugune wägi, et ka kõige suuremad haigused terweks teha. Ommeti ei tohtida wett sealt mitte ära wiia, waid haigeid pidawat hallikale wiidama, kus nad pooltundi alasti sees pidawat olema, siis saawat warsti terweks. Seal hallikakaldal olla wähest õhtuaegadel wäikseid ihualasti lapsi jooksmas näha, kes aga kohe hallikasse kaduwat, kui keegi neile liginewat.

41. Hiiekoht Anija wallas, kus ühte talu Hiie nimega hüüti. Paar aastat tagasi on see koht ära kaotatud ja põllud mõisapõldudega ühendatud. Seal krundi keskel on üks kink, kus peal wanaste ohwerdamas käidud.

42. Hiiekoht Anija wallas Ärmakosu külas Eigusõõdi talu heinamaa sees, kus üks tükk männametsa kaswab. Wist on see metsasalk wana hiiekoht.

43. Pirsuhiis. Anija mõisast umbes 3 wersta hommiku poole seisab Lilli karjamõis, mis endise Pirsu küla asemele asutatud. Selle küla all jõe kaldal olnud enne suur lepik, mida Pirsuhiieks hüütud. Üks wana mees rääkinud sellest hiiest järgmist: Tema isa onupoeg tulnud kord Soodlast. Pirsuhiiest mööda tulles näinud ta, et kõik lepaoksad täis sõlgesid, rublatükka ja kettisid olnud. Tema waadanud tükk aega, kuidas hõbeasjad seal päikese käes säranud ja õelnud iseeneses: „Kust kurat see hõbe kõik siia on tulnud!“ — kui korraga kõik hõbe kõlinal ja kolinal ära kadunud ja nagu puhtaks puhitud olnud.

44. Kiwimurru-mägi. Anija mõisast paar wersta õhtupoole on üks kiwimägi, kellest rahwas järgmist räägib: Sinna kohta olla ennemuiste linna tahetud ehitada; aga et töotust ei ole tehtud, sellepärast kiskunud tondid õösel kõik majad maha, mis päewa ehitatud. Wiimaks wõetud nõuuks linna teise kohta ehitama hakata. Et selle tarwis õiget kohta leida, siis rakendatud kaks musta hõrga ree ette, pandud kiwi peale ja hakatud hõrgi ilma juhtimata edasi ajama. Töötuseks tehtud, et kuhu kiwi ree pealt maha kukub, sinna saab linn ehitatud. Kiwi kukkunud Tallinna Toompeale maha ja sinna hakatud Tallinnat ehitama. Endist linna aset kutsutakse Kiwi-murruks. On wist mõni wana ohwerdamisease.

Leitud asjad.

45. Soodlast paar wersta jõe mööda ülespoole olla Kõlu küla kohast jõekaldast wanade inimeste mälestuses katla

täis õhukesi hõberahasid leitud. Neid ei ole palju kellelegi näidatud, kartes, et mõisaherra nad ära võtab. Rahad olla linna ära müüdud. Mõned jäetud mälestuseks järele, aga teadmata, kas nad veel alles on.

Kose kihelkond Tuhala kabeliga.

1. Kust nimi K o s e selle kohale on saanud, ei ole kerge aru saada. Kosk tähendab meie keeles weekukutust. Ometi käib sealt kihelkonnast ja kiriku ligidalt üks jõgi läbi, keda Kuiwajõeks kutsutakse. See on üks kaunis suur jõgi, aga mitte väga kaugel kirikust langeb ta järsku maa sisse ja woolab mõni werst maa all edasi, kus ta siis jälle põhjatu hallikana maa seest välja tulewat ja peal maa edasi jookswat. Võib olla, et selle sisselangemisekohast K o s e nimi on tulnud. Katoliklased, kui selle kiriku ehitajad on selle kirikule P ü h a - N i k o l a i nime annud.

Kose kihelkond oli 1200. aasta järel Harjumaa jaost, kus 3 kihelkonda oliwad, kuhu aga ka Rapla ja Juuru kihelkonnast veel mõned tükid käisiwad. Sellepärast on see kirik wist 1219. ja 1254. aasta wahel ehitatud. Temal on ka Tuhalas abikirik, mis aastal 1777 konsistoriumi loaga Tuhala herra krahw Karl von Mellini poolt oma walla rahwa tarwis sai üles ehitatud.

Nõnda on siis see kirik üks neist kõige wanematest meie maal, kelle pörmandu alla ka palju surnuid on maetud, kuidas seda nii mitmed hauakiwid ja kirjad näitawad, mis seal pörmandu sees on. Kirikukellad ja hõbeasjad olla jõehauda maetud, kui Põhja sõda siin maal möllas. Kiriku juures õeldakse üks wana käsikiri olewat, kus räägitakse, et kellad küll hauda maetud, aga kas jõehauda, wõi mullahauda, see olla nime tamata jäetud. Kiriku kõrwal on üks kabel, kus palju surnuid puusärkidega sees on. Siin kiriku põhja all ja kabelites on palju terweid, ärakuiwanud surnukehasid, nii kui Lüganuses.

2. Ka kiriku ümber väljas on mõned wanad matusemälestused, nii kui üks ümmargune kiwist rist, mille sisse järgmised tähed raiutud: SERKE IVRCE ANNO 1647. — Siis veel: SERKE ARENT. Neist räägitakse, et sinna olla wanast Rootsi sõjamehed maha maetud, kelle sugukond veel praegu Kosel talupoja seisuses J a k o b s o n i nime all elada. Teise kiwiristi peale on kirjutatud: „Dieser Stein gehöret Albrecht Berentson“ = See kiwi on Albrecht Berentsoni päralt. Aastanummer on wist maa sisse waonud. Ka see on Rootsi nimi.

3. Kiwi- ja pronksiajast
ei ole siit kihelkonnast asju teada.

Rauaaeg.

4. „Were“ lõpuga kohanimed siin kihelkonnas on järgmised: Pikawere mõis, Palwere mõis ja Alawere mõis, Tammikul Wõiwere küla.

Kiwikalme.

5. Kiwikalme Kiwiloo wallas ja külas Kuristese talu põllu sees, keda vähemaks on lõhutud, mille juures ka wanu raudasju wälja on tulnud. On praegu 12 sammu igapidi suur ja umbes 3 jalga kõrge. Rahwajutu järele olewat seal suur rahaauk peidus.

6. Kiwikalme Kiwiloo wallas ja külas Laasu talu põllu peal, mis enne õieti suur on olnud, nüüd aga vähemaks lõhutud. Praegu on ta weel 23 sammu pikk ja 11 sammu lai. Lõhkumise juures on mõned pronksist ehteasjad ja kääwõrud wälja tulnud, mis aga jälle ära kaotatud. Rahwajutu järele olla seal waremel tihti mitmesugusel kujul waimusid nähtud, kes mõõdamini ajad hirmutanud.

7. Kiwikalmeid on Kiwiloo küla wäljadel weel mitu, kellest ka mõned ära on lõhutud.

8. Kiwikalmeid kaks tükki Paunküla wallas Ardu külas Madise talu põllu sees kõige kõrgema kingu otsas, mida rahwas Kabelimäeks kutsuwad. Üks neist on 14 sammu pikk ja 8 sammu lai, teine 13 sammu pikk ja 10 sammu lai. Kabelimäe nimi tulnud sellest, et sinna ükskord kabelit tahtud ehitada, aga mis päewal tehtud, see õõsel lõhutud. Sellepärast jäänud paljad kiwiwaremed järele. Enne olla see kõik üks suur warem olnud, aga see on nõnda ära lõhutud, et nüüd 12 sammu kahe wahelt lage on. See koht põldu, kust kiwiware ära on lõhutud, on kõik põlenud luukillukesi täis. Lõhkumise ajal on sealt ka wanu pronks- ja raudasju ja üks tore odatera wälja tulnud, mis aga kõik kaduma on läinud. Nüüd olla aga lõhkumine ebausku kartuse pärast seisma jäänud, sest et need, kes seda waret lõhkunud, jäänud haigeks ja surnud.

9. Kiwikalmeid on kaks tükki Palwere Lendermaa külas Siimu ja Nigula talu piiri peal. Suurem neist on ühtepidi 27 sammu ja vähem 13 sammu igapidi. Ka neid kutsutakse Kabeliasemeks, sest et sinna tahetud kabelit ehitada.

aga ei ole mitte saanud. Ka neist on muist maha lõhutud ja kiwid ära weetud. Sealt ümbert olla ka mõned sõjariistad leitud.

10. Kiwikalme Tuhala Mäe talu põllu sees, mida ka Kääbasmäeks kutsutakse. Rahwajutu järele olla seal üks kabel olnud, kelle juure surnuid maetud, sest et sealt kaewates palju surnute luid wälja tulnud. Wist katkukalme kiwikalme juures. Rahwajutu järele olla seal ka üks rahakatel peidus.

11. Kiwikalme ehk kangur Tuhala kabeli surnuaia taga, kus wanajutu järele kolm tündrit kulda peidus olewat, mida mitmele olla unes näidatud.

Mulla- ja katkukalmed.

12. Kalme Paunküla wallas Nõuda talu põllu keskel Tallinna maantee ääres on üks künklik kruusamägi, mida rahwas Surnumäeks kutsuwad. Selle mäe keskkohast olla mõne aasta eest kruusa weetud, kust siis palju surnuluukeresid wälja tulnud ja ühes nendega ka mitmed pronksasjad. Sellepärast keeldud sealt kruusa wedamine ära. Paunküla herra olla ise sealt lasknud mitmed luukered wälja kaewata, kust ta ka pronksasju on saanud. Surnud on ilma kirstudeta, paari jala sügawusesse maetud. Mägi on 50 sammu üle mõõta lai, kus mõned männad ja lepawõsa peal kaswawad.

13. Kalme Sarnakõrwe wallas Wanamõisa karjamõisa põllu ääres kingu peal, mis praegu metsaga kaetud, kust surnute luid on wälja tulnud. Et mets selle koha ümberringi on, siis olla wanal ajal sellest metsast üks sõjatee Ardu küla peale wälja käinud, mille ase weel praegu tunda on. Kui mõne aja eest tagasi sinna karjamõisa keldrit on tehtud, siis on selle kingu otsas 2 jala sügawuselt põlenud kiwid wastu tulnud, millede wahel palju põlenud luutükka ja sõepuru olnud.

14. Kalme Paunküla wallas Ardu külas Jõepera talu põllu keskel, kus kasesalu peal kaswab. Sealt olla kruusa kaewates inimeste luid wälja tulnud. Ka selle talu põllust, mis seal ligidal, leitud kundes sagedaste inimeste luukeresid.

15. Kalme Paunküla wallas ja külas Sepa talu põllu sees, jõekalda peal, mida Kasarnumäeks nimetatakse. Rahwajutu järele olla sinna katkuajal Paunküla inimesi maetud. Alati olla seal õhtutel waimude hulkasid nähtud.

16. Kalme Palwere wallas Lestu talu põllu keskel, keda ka Surnumäeks kutsutakse. Kruusa kaewates tulnud sealt surnute luukeresid wälja. Mägi on ümmargune, 30 sammu

pealt läbi mõõta ja 3—4 sülda kõrge. Nüüd ei julgawat keegi seda mäge kaewata, sest siis hakata surnud sealt kodu käima. Inimesed eksida alati seal ära, kui nad öösel juhtuda sealt mõõda minema. Keegi olla öö otsa kunni hommikuni seal mäe ümber hobuse ja saaniga ümber mässanud, ilma et enne minema oleks pääsnud, kui walge väljas oli. Need kaks Lestu talu on suure metsa sees. Enne Põhja sõda olla siin suur küla olnud, kust jalgte Paunküla Hiimäele läbi metsa ja soo välja käinud, mida siis ka Hiiteeks kutsutud. Põhja sõja ajal olla see küla ära häwitatud, ainult Lestu talu jäänud veel seisma. Aegamööda kaswanud küla asemele mets ja seisma jäänud Lestu talust ei olla ka keegi midagi teadnud. Kord juhtunud üks jahimees selle küla asemele ja leidnud sealt metsa seest terve talu kõige hoonetega. Nüüd asunud inimesed talusse elama, raiunud metsa maha ja hakanud põlluks härima. Lestu nimi tulnud sellest, et ta leitud olla, keda esiteks Leju kutsutud. Praegu olla metsas mitmes kohas ahjuwaremeid leida, mis rahwajuttu tõendawad, et seal enne sõda küla olnud. Põldu kündes olla mõni wana raha välja tulnud.

17. Kalme Rooküla mõisa põllu sees väikse jõe kaldal, kust palju inimeste luid on välja tulnud ja ka wanu asju, mis aga ära häwitatud. Ühel luukerel olnud püssiraud ja wiinapudel kõrwal. Selle mõisa põllust olla tihti surnute luid välja tulnud, kellel sõjariistad ligi olnud, millest arwata on, et siin kohal wanal ajal palju werd on walatud.

18. Kalme Oru mõisa piiri sees põllu ääres, kus ühe kõrgema mäerinna peal männik kaswab, kutsutakse Kalme männikuks. Sealt olla sagedaste inimeste luid ja ehteasju välja tulnud. Ka tondid näidata endid alati pärast päikeseloodet seal männikus. Nüüd olla sinna mäe kõrwa koolimaja ehitatud, kus ka wundamendi kaewamise juures luid välja on tulnud.

19. Kalme Uemõisa Aru talu maa sees, kust ka wanu müürijäänuseid leitud, nii ka wanu rahasid, mis jaolt alles olla.

20. Kalme Uemõisa wallas Paana talu maa sees, kus üks kaunis kõrge mägi on, umbes 200 sammu pikk. Sealt on kaewates rohkest surnute luid ja terweid luukeresid välja tulnud. Esiti olnud seal 2 jalga mulda peal, siis raudkiwide lade ja nende all surnute luid.

Kabelimäed.

21. Kabelimägi Palwere wallas Kasuwere talu põllu sees, kust kartuliauukusid kaewates surnute luid on välja tulnud.

Ühel suurel näljaajal olla keegi kehwa saunamees sealt selle lootusega kaewama läinud, et raha wälja tuleb, aga ei ole iialgi muud tulnud, kui ainult surnute luid. Ühel päewal kuulnud ta kaewamise juures maa alt suurt kõlinat, nagu oleks metalli sügawasse maapõhja kukkunud, mis peale ta ära ehmatanud ja augu ruttu kinni ajanud. Kaewatud koha peale kaswanud hiljemalt kadakapõõsas, mille all alati ühte suurt punase harjaga musta ussi nähtawat, kes seal wahiks olewat, et keegi jälle kaewama ei hakka. Nüüd ei tohtiwat ka kartuli-koopaid sinna enam kaewata. Ka olla õhtutel seal mõnesuguseid wiirastusi nähtud. See Kasuwere talu on ka suure metsa sees, kus seal metsa all palju ahjuasemeid leida olewat, mis tunnistab, et seal wanaste küla on olnud. Sealt talu ligidalt suurest metsast ja soodest käiwat üks wana tee täbi, mille ase alles selgeste tunda olewat.

22. Kabelimägi Palweres Woose külas Willemi talu põllu sees. Kartulikoopaid kaewates olla seal alati surnute luid ja asju wälja tulnud. Ka tulnud sealt pudelit täis wiina wälja, mida leidjad ära joonud, mis õige hea olnud. Ka üks kuld-sõrmus leitud sealt.

23. Kabelimägi Pikkawa wallas ja külas Piilmri talu põllu sees. Nüüd juba põlluks küntud, kus juures inimeste luid ja wanu asju wälja tulnud. Ka olla seal alati waimusid nähtud mängima ja inimesi hirmutama. Esimese kündmise järel olla seal iga ööse sinist tulekuma näha olnud ja luude oigamist kuulda, mis aegapidi ära kadunud. Rahwajutu järel olla sinna katkuajal surnuid maetud.

Sõjamatusekoht.

24. Uuemõisa piiris on üks kõrge liiwanõmm, mida Kihunõmmeks kutsutakse. Seal olla üks suur ja laialine sõjaaegne kalme, kust ühe jala sügawuselt õieti laialt inimeste luid wälja tulewat. Ka olla sõjariistu sealt leitud. Rahwal olla see nõmm wäga kardetaw, kust õõajal keegi ei julgeda mööda minna. Ka olla seal üks luu õhtutelt oiganud: „Umb-luu! umbluu!”

Sõjalaagrilohud.

25. Paunküla wallas Nõuda talu põllu sees on üks lohk, kus Rootsi sõjawägi laagris olnud. Sellepärast kutsutakse seda Laagrilohuks.

26. Laagrilohek Paunküla wallas Nõmme küla karjamaa sees. See on üks suur lohk, kus wanaste sõjawägi laagris olnud.

27. Laagrilohek Paunküla wallas Ardu külas Jõepera talu põllu sees, kus ka sõjawägi laagris olnud.

28. Laagrilohek, kolm tükki, Paunküla Silmsi karjamõisa põllu sees, kus rahwajutu järele Põhja sõja ajal Rootsi sõjawäed kaua aega laagris olnud. Üks on suurem ja kaks vähemat ja igaühe wahet 100 sammu.

Linnamäed ja pelgupaigad.

29. Linnamägi Palwere wallas Woose külas Nuhja talu põllu sees. Ta on arwata 1½ sülda kõrwalisest maast kõrgem, aga ta on juba põlluks ära küntud. Süsi tuleb sealt ka kundes alati wälja. Mäerinna pikkuse järele arwata on see üks suurematest linnamägedest olnud. Ka olla sealt sagedaste wanu asju leitud. Wist on sealtsamast need tuttawad waekausid kõige wihidega leitud, mis juba 1840. aastal Kruse „Necrolivonica's“ ära on trükitud ja pärast seda weel mitmes muus kohas, nii kui Dr. Aspelini „Suomen muinaisjäännöksiä jne.“ See koht on kaugel seal ümberringi selle nime all tuttaw.

30. Linnamägi Rawila mõisa koplis, keda rahwas Wanalinnaasemeks kutsub. Seal ei ole praegu küll kedagi müüriwaremeid, waid on üks wana eestlaste linnamägi. Paljudele inimestele olla unes juhatatud, et seal üks suur warandus peidus olla. Rahwajutu järele olla seal suured keldrid maa sees, kus ühe sees palju warandust, teise sees kõiksuguseid sõjariistu ja kolmanda sees kolmerealine kiht wiinawaatisid olla. Kord olla keegi teadusemees sealt kaewata lasknud, aga mis sealt leitud, ei ole teada.

31. Pelgumägi Kiwiloo wallas ja külas Laasu talu heinamaa sees, mis metsadega ja soodega ümber piiratud on. See on üks kaunis suur mägi, keda rahwas Tubastemäeks kutsub. Sakslaste siiatuleku ajal olla inimesed sinna pelgu elama läinud, kus nad natuke ka põldu harinud ja seal soos olewate saarte peal karja kaswatanud, et mitte sakslaste orjaks ei ole tahtnud saada. Elajatele olla wõrud suu ümber pandud, et nad ammuda ei saa, sest selle hääle järele oleks neid üles leitud ja orjaks wiidud. Tubastemäe ümber on neid soosaarekesi mitu, nii kui; Tara wõhmas, Süte wõhmas, Täku wõhmas ja Sikuwõhmas. Tarawõhmas olla kõige suurem, kus kõige suuremad loomade karjad olnud. Tubastemäel olla

weel praegu üks wana kaewuase ja koopasarnaseid aukusid näha. Rahwajutu järele olla seal mäe sees suured koopad wana warandust täis, mida sakslased ei olla osanud üles otsida ja nõnda see warandus tänapäewani seal weel peidus olla. Wiimaks olla ikka see pelgupaik üles leitud ja rahwas orjaks ära wiidud, aga kes ära jooksnud ja kätte saadud, see saanud kurjaste nuhelda.

Kiwiloo lossiwaremed.

32. Need waremed seisawad Kiwiloo wallas ja külas, $\frac{1}{2}$ wersta Wanakubja talust eemal, ühe kena tiigi kaldal, kust enne ka jõgi on läbi jooksnud. Tiikide peal on saarekesed, mis kord siia ja sinna ujuwad. Siin lossis elanud rahwajutu järele üks kuri piiskopp, kes inimesi kõwaste nuhelnud ja kus ka inkwisitsionikohut peetud.

Tallimägi.

33. Kiwiloo karjamõisa Wanamõisa põllu sees olewat üks kõrgem kungas, kus wanal ajal rüütlite hobuste tallid olnud. Müüriasemed olla praegu weel põllu sees kündmise juures tunda. Siit mõisa ümbert olla alati wanu asju ja sõjariistu leitud, mida mõisaherra kätte antud. Mõisa taga põllu sees olewat üks kiwiline koht rauatagiga kaetud, kust alati sõjariistu ja raudasju kündes wälja tulla. Rahwajutu järele olla seal wana sõjaaegne sepikoda olnud. Kord olla sealt lähidalt põllust üks tundmata kirjadega waskplaat wälja tulnud, mida üks sepp ära pruukinud.

Sõmera küla ase.

34. Rawilas on üks mägi mõisa põllu sees, kus enne sõdasid suur Sõmera küla seisnud. Mäe kõige kõrgemal tipul olnud üks kõrge maja ja selle katusel pikk torn, kus waht ööd ja päewa sees istunud. Torni otsas olnud warda otsas lipp. Waht walwanud sellepärast tornis, et kui ta kuskilt sõjawäge ehk riisujaid näeb tulema, et siis kohe lipu maha laseb, millest küla elanikud märku saanud, et nad oma warandusega ja elajatega metsadesse ja soode sisse põgeneda wiiswad, kus enne kõik selle tarwis ette walmistatud. Kord paistnud päike õieti soojaste ja suigutanud wahi tornis uinuma. Magades puutunud ta kogemata lipu warda pihta ja lipp kukkunud torni otsast maha. Waht ärganud ise küll kohe üles ja

tõmmanud lipu torni otsa tagasi, aga olnud juba hilja, ses kõik küla olnud lärmi täis ja põgenemas, ja keegi pole lippu enam tähele pannud. Praegu olla nende soosaarekeste peal pelgus elawate inimeste eluasemete jälgi näha. Mõne aja pärast olla waenlased ommeti tulnud ja tühja küla paha meelega ära põletanud. Pärast seda ei olla sinna enam küla ehitatud, waid teise koha peale, sest mõis wõtnud selle küla põllud oma kätte. See koht põidu olewat kõik ahjuasemeid täis, mis maa sees weel tunda olewat, ehk nad pealt küll ära on lõhutud.

Ohwrikohad ja hiieasemed.

35. Hiie mägi. Paunküla wallas Andu külas Hiie-weske talu piiri sees on üks pikergune mägi, kuhu rahwas wanal ajal ohwerdamas ja palwetamas käinud.

Selle Hiie mäe juures on üks suur hallikas, kuhu wanal ajal suured rahakastid sõja eest sisse lastud. Kord läinud keegi tark mees kolme musta wasikaga neid rahakastisid välja wedama, kus juures ta poole raha kirikuwaeste heaks lubanud kinkida. Wasikad wedanud ka rahakastid weepinnale, mille üle mees väga rõõmustanud ja seal juures mõelnud: „Ei mina sellest küll poolt kirikuwaestelele anna, sest ega keegi seda kuulnud, kui mina poole ära lubasin. Kui ma natukese annan, hea seegi kah! —“ Aga nii pea, kui mees seda mõelnud, olnud hallikas järsku suur rahamürin ja kolin, kus rahakastid põhja tagasi waonud, nõnda, et mees midagi ei ole kätte saanud.

36. Hiie mägi Paunküla mõisa põllu keskel, kus wanal ajal tugew tammemets peal kaswanud. Mõnekümne aasta eest tagasi on sinna Hiie mäele walla magasiait ehitatud, kus siis wundamenti kaewates palju mitmesuguseid hõbeasju välja tulnud. Mõisaherra wõtnud aga kõik need asjad ära ja wiinud mõisa. Inimesed olla sealt maa seest enne ikka wanu asju leidnud, mida nad aga ära kaotanud.

37. Hiie alune Oru mõisast pool wersta eemal, kus wanal ajal Hiie taguse küla olnud. Seal olnud suur hiis, kus suured sanglepad kaswanud, mida pühaks peetud. Kui täht-päewadel wärsket õlut tehtud, siis wisatud seda lepalatwadesse, aga raba olla sell päewal kohe loomadele ära söödetud. Sealt metsast ei ole kellelgi luba olnud midagi maha raiuda. Hiljemal ajal, kui küla ära kaotatud, olla üks mees enesele sealt majapalkisid raiunud ja maja teinud, aga tall olnud ikka loomade ikaldus, sest et need ära surnud.

38. Ohwri mägi Palwere wallas Wilamaa külas, mille peal üks määratu jäme, wana männapuu kaswab. Seda mäge nimetatakse Karusemäeks, kus inimesed Karusepäewa on pidamas käinud ja seal suure männa all oma palweid teinud ja ohwerdanud ja wiimaks pidusid pidanud.

39. Ohwrihallikas Alawere mõisa heinamaa ääres männikus. See on üks pehme hallikas, kust wanal ajal ja ka nüüd weel ikka terwisewett olla toodud, millest ka alati terwist saadud. Terwisewee eest olla siis sinna ohwriandisid raha- sid, wiljateri ja muid asju wiidud. Keegi ei tohtiwat aga ilma ohwriannita sealt terwisewett wiia.

40. Ohwrihallikas Rawila mõisa maa sees, kuhu rahasid, kartulid, ube, riideid ja kõiksugu wiljajagused on wiidud. Sealt olla kõigesuguste haiguste wastu terwisewett wiidud, millest alati abi saadud. Weel praegugi wiidawat sealt terwisewett. Kui inimesel paised, sammaspoolikud ehk muud sarnased wead on, siis minna inimene ihualasti hallikasse ja wead olla warsti kadunud. Ükskord olnud keegi suurtsugu preili Paides niisuguses haiguses, mida keegi tohter ära ei olla arstida saanud. Wiimaks õpetanud üks maaarst, et Rawila Sepa ohwrihallikast pidada wett tooma, kuhu selle eest hallikasse üks hõberubla peab wiskama ja teine hõberubla peab Rawila walla waestele antama, mis peale warsti terwist saada. Preili teinud ka nõnda ja saanud kohe terweks. Kord olnud üks wana kawal mees ja hakanud ohwirahasid hallikast wälja korjama. Ta pidanud aga need rahad kohe kõrtsi wiina eest ära andma, sest kui ta neid taskus kannud, siis lõõnud ta ihu wistrikka täis, mis enne ei ole ära paranenud, kui ta need kõrtsi wiina eest ära annud.

41. Ohwrihallikas Uuemõisa põllu ääres olewas heinama kaldal, kus sinine wesi sees olewat. See hallikas olewat suur ja wäga kuulus, nii et sealt kauge maa tagast inimesed terwisewett käia otsimas. Ohwrid olla mitmesugused, mis hallikasse wisatawat. Rahaohwer olewat muidugi kõige suurem ja mõjuwam, kui weel terve hõberubla wisatawat, Ka wiljateri, riideid ja muid asju antawat ohwriks, sest ilma ohwriannita ei tohtiwat sealt keegi wett wiia. Wask- ehk hõberahaga waotatawat kolm korda haiget kohta, siis keerutatawat kolm korda wastu päewa ümber pea ja wisatawat hallikasse. Siis wõetatawat sealt wett ja kastetawat haigeid kohte, mis siis terweks saawat. Mõned olla õieti suures haiguses olnud, aga hallika wesi olla ikka kõik terweks teinud. Sellepärast olla see hallikas nii püha. (Et hallikate wesi sagedaste haigustele para-

nemist toob, on wõimalik, sest nende sees on sagedaste terwiseandjaid mineralide ollusid. Ohwriandide abi seal juures on paljas inimeste usk. Niisugused hallikad peaksiwad teadusemeeste poolt läbi katsutama, kas ja kui palju nende wee sees terwiseandjaid mineralide ollusid on, et siis igaüks ilma ohwriannita ja tühja usuta seda wett pruukida wõiks, kellel seda tarwis on.)

Ohwrihallikas Saula karjamõisa juures, kuhu palju ohwriandisid on wiidud ja terwisewett pruugitud.

42. Ohwrihallikas Paunküla wallas Nõudi talu heinamaa sees, kuhu wanaste rahwas rahasid, wiljateri, lõngakerasid ja muid asju ohwriks wiinud, kust jälle siis pudelitega terwisewett toodud, mis mitmesuguste hädade wastu pruugitud. Mõned wanad inimesed wiivat weel praegugi neljapäewa õhtutel sealt hallikast wett ja ohwerdawat andisid sinna sisse.

43. Ohwrihallikas Saarnakõrwe wallas ja külas Mikhli talu heinamaa sees, mis mäda ja pehme, ja kuidas rahwas räägib, ilma põhjata olla. Ka sinna käidud kaugel ohwerdamas, aga nimelt rahasid, kus neid palju sees olewat. Ommeti ei saada keegi neid kätte, sest et nad väga sügawas olla.

44. Rahakastihallikas Alawere wallas Kriiu metsawahi piiri sees, kus palju raha sees olla. Enne ei olla seda keegi teadnud, aga ükskord hakanud üks wäike hall lind seal hallika kohal ühte lugu laulma: „laek, laek, laek, laek!“ Siis hakanud inimesed wiimaks seda tähele panema ja läinud hallikale waatama, kus nad rahalaeka hallika põhjas ära näinud, aga ilma kunsti abita mitte kätte saanud. Selle peale kadunud hall lind ka hallikalt ära, kui inimesed rahalaeka ära näinud. Siis olla seal ligidal metsa sees wäikse mäda oja peal suure weski tammi- ja wesklase, kuid keegi ei mäletawat, kunas seal mäda metsa sees weski on olnud. Kord olla keegi sealt wana tammiase kohast natuke kaewanud, ja mitmed raudasjad leidnud, milledest ta arugi pole saanud, mis tarwis neid pruugitud. Ta annud need asjad kõik ühe sepa kätte, kes need wiimseni ära taganud.

Kirjadega waskplaat.

45. Kiwiloo wallas ja külas on Kuristese talu põllust kundes üks waskplaat wälja tulnud. See olla selgeste näha olnud, et see ühe teise asja küljest ära on käristatud, kelle külge ta tinaga joodetud, sest see külj olnud alles üsna walge.

Oli see ehk mõne risti külles? Plaat on Wiljandi museumis.
Kirjad peal on ühe Poola keele lauluwärsi sõnad:

Drzewka sie bujaja, gdy wietrzyk powiewa,

Kiedy cie nie widze, me serce omdlewa.

Ta tla mnie mysl sroga, smutek niezmierny

Kiedy ciebie wspomne, zes moze nie wierny.

Eesti keele :

Puukesed kõiguwad sinna ja tänna, kui waikne tuul puhub.

Kui ma sind mitte ei näe, langeb mu süda minestusesse.

See on mulle üks hirmus mõte, üks otsata kurvastus,

Kui ma sinust mõtlen, et sa ehk truuduseta oled.

Selle wärsi saatsin mina Õpetatud Eesti Seltsi kätte. kes selle oma „Koosolekute kirjeldustes“ ära trükkis ja maailma saatis. 10. septembril 1897 tuli Poosenimaalt Thorni linna Koperniku Seltsi raamatukogu ülema Sermani poolt selle wärsi Saksa keelne seletus, mis jälle Õ. E. Seltsi kirjades ära trükiti, millest ma selle siin Eesti keelesse tõlkisin.

Kuusala kihelkond Loksa ja Leesi kabeliga.

1. Kuusalu on üks väga wana Eesti keele nimi, mis wististe Kuusesalu tähendab, nagu Haapsalu Haawasalu. Püha-Laurentsiuse nimi on katoliklastest kirikule antud. Ühe wana sealse kirikuraamatu järele olla see kirik üks neist kõige wanematest Eestimaal, mis juba 13. aastasajas Gudsvalli kloostri ülejäänustest üles oli ehitatud, mis Kolga maa peale oli asutatud. Wististe oli Kolga mõisa maa peal Gudsvalli abiklooster, kellele hertsog Kanut mitmed mõisad Eestimaal ja kuningas Eerik Plogpenning 1249 Kuusalu kihelkonnast üheksa küla kõige maadega ja sissetulekutega kinkinud. Kuusalu kirikumõisa lähidal põhja pool küljes olla ühes wõsastikus veel Gudsvalli kloostri põhjamüürid näha, aga hiljemalt olnud klooster Kolga mõisa kohas, kus kloostrimaja pärast mõisaelumajaks pruugitud.

2. Nõnda on siis ka rahwajutt selles asjas õige, kuidas Karl Maltsikow Kolga rannast kirjutab, et üks kirik olla metsast leitud, ilma tornita, üks wana mungaklooster. Kui see kirik juba Lutheruse usu tarwis olnud sisse seatud ja pruugitud, siis põlenud kord kirikumõis maha, mille läbi endised wanad kirjad ära häwinenud.

3. Peale selle räägib veel wanajutt, et kui seda kirikut ehitatud, siis olla ikka kõik õõsel maa sisse ära waonud, mis

päewal tehtud. Siis töötanud ehitajad wandega, et kui kukk jumalateenistuse ajal altari peal laulab, siis langegu kirik kõige täiega maa alla, ehk kui 7 wenda korraga kirikus on. Selle wande peale olla maa kirikut kandma jäänud ning oodata nüüd töotuse täidminekut.

4. Leesi kabel Kolga poolsaare peal on Püha-Maarjale pühendatud ja sai 1678 uueste ehitatud. Loksa kabel on Püha-Kadrinale pühendatud ja sai 1629 parandatud.

Kiwi- ja pronksiaeg.

5. Selleaegset tutwate asjade üle ei ole siit kihelkonnast teadustada.

6. Leesi küla ja kabel näis oma nime litawite ehk kiwiaja elanikkude keelest saanud olewat.

Rauaaeg.

7. Esimese rauaaja mälestus on wist Kodasoo, see on Gootasoo, nime sees weel leida.

Kiwikalmed.

8. Kiwikalme Juminda poolsaare wiimse tipu sees ehk neeme peal. See on üks kiwiware, kuhu suured kiwid kokku on aetud. Enne olla ta weel suurem olnud, aga Krimmi sõja ajal, kui Inglise laewad siin meres hulkunud, olla seda kiwikangrut laiale aetud ja sinna sisse signali- ehk märgiandmisēsammas püsti pandud, millega üle mere lahe Pärisea neeme otsa märki antud.

Rahwajutu järele olnud see paganaajal ohwrikoht. Et rahwas ju ammu oliwad harjunud Jumindale kokku käima, siis olla ristiusu tulemise ajal ka üks ristiusu kabel sinna ehitatud ja ka matmiseaad asutatud, mis aga nüüd kadumisel on. Kangur on praegu prii maa sees ja üsna neeme otsas, merepinna ehk weest umbes 30 sülda eemal. Rahwas nimetab seda Koljuwareks. Mis aga sõna kolju siin tähendab, on raske aru saada, kas ta sõnast koolja ehk kalju on wälja kaswanud. Kolju nimesid tuleb sagedaste ette. Kas tema sellesse sõnasse ka puutub, mis Eesti keeles tõeste kolju kut-
sutakse? Need on hobuserangi puude pealmised otsad, mis wanemal ajal nagu kõrged, kõwerad kukekaelad wälja oliwad kaswanud ja kukepea kuju wiisi wälja nikerdatud. Need kõrged rangipuude pead hüiti rangikoljudeks. Weel tuleb

rahwa seas sõna ette, mis teise koha peal niisamuti kõlab. Kui keegi midagi ei ole õppinud ja siiski midagi tahab ette võtta, mis tema käes korda ei lähe, siis öeldakse: „Mis sa tühja koljuga (peaga) teed!“ See sõna näib aga nagu Slaawi keelest голова tulnud olewat. Võimalik, et seda Juminda saare wiimist otsa ka p e a k s ehk pealmiseks otsaks, see on k o l j u k s on kutsutud.

9. K i w i k a l m e Kiiu wallas Pirsehallika külas Tüliwere talu põllu sees. Paar aastat tagasi olla hakanud üks mees seda kiwikangrut lõhkuma, aga kui lõhkudes sealt üks surnupealuu välja tulnud, jätnud ta lõhkumise järele, et praegu veel kiwikangur alles on.

M u l l a - j a k a t k u k a l m e d .

10. K a l m e n õ m m Kõnnu wallas ligi $1\frac{1}{2}$ wersta iga-pidi lai. Seal on maa seest igaltpoolt inimeste luid leida, kus wanal ajal üks mässamise-paik öeldakse olnud olewat.

11. K a l m e m ä g i Kiiu wallas Kuusalu külas. Seal olla ühe keldri tegemise juures surnute luid välja kaewatud, aga ka üks puusärk tulnud välja, pealt näha üsna terve, aga kui selle külge puudutatud, lagunenud kohe ära. See olnud aga terve luukere, kelle käewarre ümber hõbedast käewõru olnud. Kuhu see jäänud, ei ole teada.

12. K a l m e Walkla wallas ja külas Willemi talu õues. Kui sealt $1\frac{1}{2}$ jala sügawuselt kaewatakse, siis tuleb lõpmata palju inimeste luukeresid välja. Niisama on sealt ligidalt Walkla kõrtsi keldrit tehes inimeste luukeresid ja Arabia raha-sid välja tulnud, nõnda ka muid asju.

13. K a l m e m ä g i Koitjärwe soo ääres Piibe maan-tee kaldal, kus üks kõrts peal on, keda K a l m u k õ r t s i k s kutsutakse.

14. K a l m e m ä g i Uue mõisast $1\frac{1}{2}$ wersta jõekallast mööda mere poole minna. Seal mäe seest leitud palju sõja-riistu, aga teadmata, kuhu need jäänud. Seal kohal arwatakse eestlaste ja sakslaste wahel lahing olema olnud. Ka seda kohta hüütakse K o o l j a m ä e k s .

15. K a l m e m ä g i Kudasoo wallas Kaperla külas, umbes kaks wersta külast eemal, keda ka K o o l j a m ä e k s kutsutakse. See mägi on kaunis kõrge ja liiwane.

16. K a l m e k o h t Kolga Haabla küla ligidalt ($1\frac{1}{2}$ wersta), umbes 6 sülda igapidi lai ja 5 jalga kõrge kungas, mis mitte

loodusetöö ei näi olevat. Seal ligidal, 180 sammu, on üks suur hallikas ja mereranda 300 sammu. See koht on ühe talu heinamaa sees, mis Katkuniiduks kutsutakse. See kungas näib kokku kantud olema ja on wist seal peal surnuid põletatud, kuidas seda tuhost ja luupurust arwata on. Hiljemalt on seal peal ka wist ohwerdatud, sest et sealt mõned rahad kaewates wälja on tulnud.

17. Kalmekungas sealsamas külas, $\frac{3}{4}$ wersta esimesest eemal. Ta on 5 sülda igapidi suur ja umbes 5 jalga kõrge, seisab ühe talu heinamaa ja põllu wahel, soo ligidal, 180 sammu teest kaugel. Rahwas nimetab ligiseiswat põldu Uhapõlluks. Wist on meri wanaste kunni sinnamaale uhanud. See wiimane kungas on just esimese sarnane. Hiljemal ajal olla seal peal törwa põletatud.

18. Kalmukungas Leesi külas Eeriku talu maa sees. Seal ligidal on ka Eeriku talu kaew. See kungas on oma oleku poolest otse teiste, eespool nimetatud kungaste sarnane. Sealt on kaewates tihti hõbe- ja waskrahasid leitud ja ka üks hõbehelm. Kaewates on sealt ka tuhka ja põlenud puru leitud, millest arwata, et seal peal wanaste surnuid on põletatud, aga hiljemalt ohwerdatud, kuidas seda sealt leitud rahad ja asjad näitawad, mis muud ei ole, kui hilisemad ohwriannid. Sealt tuleks neid ehk weelgi wälja, aga koha peremees ei laskwat kaewata. Rahad on wist Poola, Rootsi ja Tallinna omad. Üks raha öeldakse 1157. aastast olema. Kui seal numbrite juures mitte eksitust ei ole, siis peab see inglise Ethelredi raha olema.

Lahinguasemed.

19. Juminda poolsaare hommikupoolse kalda peal on Tapurla küla. Wistist on see mõni wana lahingukoht olnud, et külale nimi Tapurla on saanud. Seda tunnistab weel üks suur matusekoht selle küla juures, mis 200 sammu pikk ja 150 sammu lai olevat, kust tuul liiwa pealt ära tuisawat, nõnda et paljad luukered wälja tulewat. Ka haudadekohtasid olla seal tunda. Muidu olla ristiusuaegsed matusekohad selle saare peal ikka Juminda külas olnud, mis Tapurlast 5 wersta kaugel on. Tapurla matusekohta kutsutawat praegu Eig-aleks. Ale tähendab kohta, kuhu palju puid jalalt on maha lastud ja ära põletatud, aga mis Eig tähendab, ei ole arusaadaw.

20. Lahingukoht Kiiu wallas Kuusalu külas Laiwere talu põllu sees, kus sügawaste kändes alati surnute pealuid ja konta wälja tulewat. Kes seal lahingut pidanud, ei tea rahwas jutustada.

Kabeliase.

21. Kõnnu wallas Loksa küla poe ligidal on üks mäeküngas, kus wanaste kabel peal olnud. Wõib wist niisugune kabel olla olnud, nagu neid Liiwimaal kirjeldatud.

Ohwrikohad ja hiieasemed.

22. Hiiekoht Kolga wallas Irwli külas, kus ühte talukohta Hiieks kutsutakse, kus wana hiiease on olnud.

23. Ohwrikoht Juminda poolsaare hommikupoolsel kaldal Wirwe külas. Wõib olla, et see wanaste mõni hiiekoht ka on olnud, sest et seal praegu weel mõned wanad kuused kaswawad. See koht on ühe kõrge maanuka peal, mis mere sisse ulatab ja Koljunukaks nimetatakse. Seal kuuskede all olla wanaste üks wäike hoone olnud, keda rahwas Kolju kabeliks nimetanud. Sinna kabelisse käidud wanast ajast saadik ohwerdamas ja kõigist asjust andisid wiimas ja palwetamas. See kabel olnud Kolga rannas, iseäranis Wirwe külas, wäga kuulus ja ühtlasi kardetaw. Õnetu olnud jälle see, kes mitte warsti oma annet sinna ei olnud wiinud. Läänud ta siis kalu püüdma ehk millegi tähtsa tallituse peale, siis olnud ikka tühi käik, õnetu õnn. Wanaste ei olla seal sees muud olnud, kui ohwerdamisekoht; hiljemalt olla sinna ka istumisepeingid, altari- ja kantsli-ase tekkinud. 1864—1870 wahel olnud sellest kabelist paljad seinad weel järele, kus mõnigi Wirwe peremees hommikul enne töö alustust ehk merele minemist hämariku ajal „Kolju taadile“ lauatükikese peawarjuks wiinud, ja seal juures omale kala õnne palunud. Need, kes seal ohwerdamas ja palwetamas käinud, neid olla ka nõiaks peetud. Praegu ei tahtwat noorem rahwasugu sellest tembutamisest enam midagi teada ja teiste külade mehed küsiwat pilgates Wirwe mehi: „Kas teie Kolju kabel ikka weel alles on?“ Kuidas näha, on wist ka see kabel katoliklastest eestlaste wana ohwerdamisekoha peale asutatud, kus siis läbisegamine wiimaks ristiusu ja ebaususe tegusid tehti.

Linnamäed.

24. Linnamägi Uuemõisa wallas Muuksi külas. Mägi on umbes 2 wersta pikk, põhja poolt järsum ja kõrgem, aga lõuna poolt madalam.

25. Linnaase Kiiu wallas Kuusalu külas Linna-pao talu juures, kust kiriku juure weel 1 werst maad on. See koht on pehme soo sees, 100 sammu laiune pikerik-ümmargune, paekiwitükkidest tehtud kiwiring. Teised uurijad, kes sellest teiste jutu järele on kuulnud, peawad seda linnamäeks, kellel kiwiwall ümber olnud. Linnamägi ei wõi see ialgi olla, sest see koht on muu soo pinnast wast 1 jalg kõrgem. See soo seisab Kuusalu küla ja kiriku wahel kõrgetest põllukallastest kitsalt sisse piiratud. Selle soo hommikupoolse serwa ligi on lageda maa sees eesnimetatud ümmargune kiwiring, mis paekiwitükkidest 3—4 jalga lai tehtud. Kas seal ial enne kõrgemat müüri peal olnud, on küsitaw, sest siis peaks kiwa ka sees- ja väljaspool müürijalga näha olema, mida aga mitte ei ole. Nõnda ei wõi ta mõni kindlus mitte olla, waid aga ennem mõni rahwakogumisepaik ehk ümberpiiratud ohwrikoht. Seal keskel on nagu õige wäike ahjuware mis just ohwerdamisekoht wõib olla. Seda kohta kutsutakse praegu Linnapaoks, see on pagemise- ehk paokoht Sakslased on sellest „Stadtweidenbaum — linnapajupuu“ teinud, mis mitte õige ei ole, waid ennemine on ta paokoht.

Naeste- ehk pelgusoo.

26. Kolga ranna lõunapoolses otsas, kus see poolsaar mere sisse tungib, on üks soo, mis umbes 6 wersta pikk ja 4 wersta lai olewat, mis wanal ajal wäga mada olnud, nüüd wõida ta peal juba kõndida. Seal soo sees olla ka mõned kindlad saarekesed, kuhu peale wanal sõjaajal mehed oma naesed ja lapsed pelgu wiinud. Kui soo ümbert maa ühe sõja ajal kõik olnud paljaks riisutud, siis näinud waenlased Muuksi küla mäelt, mis sealt 7 wersta eemal, sealt soo seest suitsu üles tõuswat, mis peale nad kohe sinna hakanud minema, kust nad ka wiimaks pelgukoha kätte saanud. Seal olla nad naisi ja lapsi hirmsal wiisil piinanud, naestel rinnad ära lõiganud, nahka seljast nülginud ja mõõkadega nende kõhud lõhki lõiganud. Nõnda tallutanud nad neid seal soos ümber männapuude, kuhu nende soolikad puude ümber jäänud. Siis põle-

tanud nad neid elusalt veel tulega ja lõõnud wiimaks paljud neist suurte raudnaelttega mändade külge kinni. Kirjasaatja wanaisa olla karjapoisi-põlwes palju neid suuri naelu kodu toonud, mis tema sealt soost sambla alla langenud puude ja kändude seest kirwega wälja kangutanud. Selle naeste piinamise pärast kutsutakse seda kohta praegu veel Naestesooks. Ajaloolikult näib see naeste piinamine tõsi olewat, sest ajaloo-kirjanik Johann Renner kirjutab sagedaste, kuidas wenelased ja tatarlased rahwast siin piinanud ja tapnud, nende kõhud lõhki lõiganud, tulega põletanud ja puude külge kinni naelutanud, nagu eespool räägitud jutt seda tunnistab. (Renner, Livländische Historien, lhk. 166, 167, 207, 321, 325.) Seda on 1556—1561 wahel sündinud.

Ristidega kiwi.

27. See kiwi seisab Kuusalu kirikust Tallinna poole maanteed mööda minnes 4 wersta kaugel, umbes 60 sammu maanteest lõuna pool, Kiiu walla Kuusalu küla ligidal. Maa-koht on lage ja ilma metsata ja tõuseb lõuna poolt kõrgemale. Selle weeru keskpaigas, ühe kõrgema künka otsas seisab see kiwi. Ta on umbes 7 jalga pikk, 5—6 jalga lai ja 4 jalga kõrge, pealt tasane ja otste poolt natuke ülestõusew. Alt maa pinnast olla ta natuke kitsam ja pealt serwadest laiem.

Selle peale on 4 risti raiutud, kõik ühesuurused, 8 tolli pikad ja 2 tolli sügawad.

Peale ristide olla sinna sisse veel nummer 134 raiutud.

Wanajutu järele sõõnud seal peal ükskord 4 kuningat, mille mälestuseks siis 4 risti sinna sisse raiutud ja see olla 134. aastal p. Kr. sündinud. Kes need kuningad olnud, ei tea wanajutt rääkida. Sellepärast hüütakse seda ka Kuningakiwiks. Teine jutt räägib jälle, et seal juures 4 pappi ära tapetud ja nende mälestuseks need ristid sinna sisse raiutud.

28. Minu arwates on see wist üks wana ohwrikiwi, kuhu ohwriandisid peale kanti, kellele aga katoliku papid hiljemalt ristid sisse laskiswad raiuda, et inimesed ka ristiusust aimu pidiwad saama ehk oma paganausu ohwerdamist seal kohal koguni maha jätma. Nummer 134 ei ole muud, kui maaloodijate nummer, et maapind seal kohas 134 jalga merepinnast kõrgem on, kuidas seda sagedaste ette tuleb.

29. Rajakiwi Kuusalu kirikumõisa ja küla wahel $\frac{1}{4}$ wersta kirikust põhja poole, paremat kätt tee ääres. See on hästi suur kiwi, kellel rajarist selja peal on, aga käärid on

põhja poole ja raudrest (Rost) on lõuna poole külje sisse raiutud. Käärid ja rest pidawat seda tähendama, et St. Laurentius, kelle nime Kuusalu kirik kannab, wanal ajal märtrina kääridega olla lõigatud ja siis raudresti peal ära kühsetatud ja põletatud. Peale selle on see ka üks wana ohwrikiwi, sest et temal selja peale mitu wäikest õonest lohku on sisse õõrutud, kuhu ohwiterakesi pandi.

K a h a l a j ä r w .

30. Wanajutt räägib sellest järwest, et see sinna olla lennanud. Ühel kesakünni päewal olnud wäga palaw ilm. Pärast lõunat hakanud lõunaõhtu pooit suur, paks, must pilw üles kerkima ja ülewalt hüütud: „Järw tuleb! järw tuleb!“ Inimesed, kes seda kuulnud, põgenenud ruttu ära. Kahala wälja peal olnud sell ajal mehed kündmas, kes küll seda hüdmist kuulnud, aga seda ei mikski pannud. Korraga langenud see suur pilw Kahala wälja peale maha ja järw jäänud sinna asemele. Kündjad mehed jäänud kõik järwe alla. Weel praegu tõusta Kahala järwe põhjast adrakurgesid ja härjasarwi ülesse. (Waata sellest Rakwere kihelk. Tõrma Hiimäe jõe äraminekust.)

Juuru kihelkond.

1. Juuru kirik on Taani kirjade järele 1219. ja 1254. aasta wahel ehitatud. Ühe hiljema kirja järele pühitses Tallinna piiskopp Nikolaus Rottendorf siin kirikus, wistist mõne uueste-ehitamise järele, 1498 ühte altarit, mis reitsi Maarjale, apostli Andreasele ja peaingli Mikaelile oli ehitatud, kus kõigile 40. päewa peale patud andeks anda töotati, kes pühapäewal pärast Nelipühi seal altari juures palweid teewad. Sedasama kirikut nimetab piiskopp Nikolaus ülemal nimetatud kui ka ühes hiljemas kirjas Püha Georgiuse kirikuks ja töotab uueste palwetajatele pattude andeksandmist.

Nagu näha, tuleb Juuru nimi Georgiusest, Jordenist ehk Jürist.

2. Wanajutt räägib, et Juuru kirikul wäga head kellad olnud. Wene-Rootsi sõja ajal olnud wahid seal tornis. Kui nad näinud, et Wene wägi Salutaguse Urgemäelt Juuru kiriku poole tulnud, siis lastud kellad tornist maha ja wiidud Atla-

niidu kohta Keila jõkke, kus jõgi hästi sügaw on. Selge ilmaga olla kellad jõe põhjas näha, aga kätte ei pea neid enam saama.

Kiwi- ja pronksiaeg.

3. Sellest ajast ei ole asju ega kohte siin teada.

Räuaaeg.

4. „Were“ lõpuga kohtanimed on: Keriwere mõis.

Kiwi kalmeid ei ole siit teada.

Mulla- ja katkukalmed.

5. Kalme ehk Surnumägi Kuimetsa wallas Waopera külas, kust kruusa kaewates palju surnute luid välja tulnud. Ühel luukerel olnud püssiraud ja wiinapudel ligi. Rahwajutu järele maetud sinna Põhja sõja ajal palju surnuid, sest et Waopera küla inimesed kõik ära tapetud. Pärast sõda tulnud Saaremaalt mõned inimesed sinna elama, kes osawaste omale kõige paremad kohad mõistnud walida. Nad tõmmanud katustest õlgi välja ja kus nad kõige pikemad ja jämedamad õled leidnud, sinna asunud nad elama.

6. Kalme ehk Surnumägi Kuimetsa wallas Tamsi külas Aidametsa talu piiri sees, kus kõik see mägi aukusid ja lohkusid täis olla. Rahwajutu järele matnud inimesed wanul sõjaaegul palju warandusi sinna maha, kuhu need tänapäewani jäänud, sest et matjad ise sõjast ära tapetud. Sell ajal olnud see mägi wäga suure ja paksu tihniku sees, kuhu keegi wõõras ei ole julgenud sisse minna, kartes, et ära eksib. Kord kaewanud keegi sealt, kust siis üks wana ja suur tammepuust ratas välja tulnud.

7. Kalme Aeli mõisa maa sees, keda Seaarumäeks nimetatakse. Seal peab palju wanu haudu olema.

Kabelimäed.

8. Kabelimägi Aeli mõisast $\frac{1}{2}$ wersta põhja poole, kus wanajutu järele kirik olnud.

9. Kabelimägi Maidla wallas Helda külas, keda ka Muuga (munga) kiriku asemeks kutsutakse. Sell kohal arwatakse keldrid all olema.

10. Walliase sealsamas Kabelimäe juures, kust kirweid, piikisid, odasid ja rahasid kaewates wälja tulnud, mis kõik jälle ära kaotatud. Ka tulnud sealt kartulikoobast kaewates surnute luid wälja.

Kloostriase.

11. Kuimetsa mõisa rohuaias on rahwajutu järele üks kloostriase keldritega, kellel rauduksed ees. Mõisaherra ei olla neid lasknud lahti teha, sest et sealt maaalune tee endise nunnikloostriisse wiia.

Hiieasemed ja ohwrikohad.

12. Hiimägi Inglise mõisa maa sees, kus wanal ajal ohwerdamas ja palwetamas käidud.

Ida- ehk Hiidaurkad.

13. Hõreda wallas (teine teataja ütleb Kuimetsas) on hulk suuri kaljukoopaid kuusemetsa all kaljuse maa sees, mis kõik looduse sünnitused on. Kewadeaegadel olla mõnes koopas paar sülda wett. Mõned minna õieti kaugele maa alla, kelle wiimne ots teadmata. Keegi läinud üht sarnast urgast küünlatulega arwata paari wersta edasi, aga ei ole weelgi mitte otsale jõudnud. Minu arwates on need needsamad maaalused koopad, kellest Läti Hindrek XXXIII, 10. räägib, kus liiwlastel ja sakslased 1000 harjulast suitsu ja tulega ära lämmatanud, sest et nad sinna oliwad ära põgenenud ja mitte wälja tulnud, kuhu nad ka oma waranduse oliwad peitnud, mida siis sakslased ja liiwlastel oma saagiks saanud.

14. Linnamägi Hõreda mõisa juures heinamaa sees, kus weel kraawiase tunda on.

15. Kantsimägi Juuru mõisa maa sees.

16. Kantsimägi Selli mõisa maa sees.

Keila kihelkond.

1. Keila ehk Püha-Miikaeli kihelkonnas oli 13. aastasaja esimese poole sees peale praeguse kihelkonna terwe Madise kihelkond ja suur jagu Nissi kihelkonda. Kirik on wist Taani walitsuse all 1219. ja 1254. aasta wahel ehitatud, kellele Taani kuningas Waldemar III 25. mail 1346 kõik Tallinna piiskopliku peakiriku õigused ja sissetulekud oli kinnitanud. Kirikukatsuse protokollist aastast 1593 on näha, et Keilasse puutuwad dokumendid ja ka pitsatid ja kirjad, mis Haapsalu Toomkiriku päralt oliwad, preestri Teuffeli poolt kuningliku Kuresaare kindlusesse oliwad warjule wiidud, nagu kõik Läänemaa alustuskirjad ja raamatud Kuresaares warjul peeti.

2. Seal kiriku ümber on mõni paarkümmend ümmargust kiwirsti, kellel enamaste kõigil kirjad peal on, aastast 1644—1673. Ka kiriku sees on mitmed wanad mälestusemärgid.

Kiwi aeg.

3. Sellest ajast on leitud kiwist sõdimisekirwes Põllküla mõisa maa seest.

4. Kiwist sõdimisekirwes leitud Lehula mõisa maa seest. Kirwe juures olnud ka üks pealuu. Arwatawaste oli seal juures kiwiajal mõni eluase.

5. Tulekiwist odatera, wälja kaewatud Tuula mõisa maa seest.

Pronksiaeg.

6. Pronksist sõjakilbi kum m, wälja kaewatud Tuula mõisa maa seest ühest wanast hauast.

Raua aeg.

7. Kiwikalmeid olla Harku mõisa metsas, ligi Watsla küla, mitu tükki.

Mulla- ja katkukalmed.

8. Kalme Wääna Peetri mõisa juures rehe ligidal, kus palju surnute luid sees olewat. Arwatakse katku ajal sinna maetud olewat.

9. Kalme Witi-Pöõwli mõisa põllu sees, kus palju surnute luid sees olla. Adraga ei wõiwat sugugi sügawaste künnda, siis tulla kohe luid wälja.

10. Kalme Ranna wallas Tiskre külas Kallaste talu piiri sees, kus üks suur kiwirist kirjadega seista.

11. Kalme Ranna mõisa piiri sees merekaldal liiwa peal, kuhu katkuajal inimesi maetud. Sealtnud surnute luid wälja.

12. Kalme Wääna mõisa piiri sees Waila küla ligidal, kus mõisa pobulid elawad. Seal on üks kruusane mäerinnak, kust surnute luid wälja tuleb.

13. Kalme Klooga mõisa piiri sees Kanguste küla Järguna talu ligidal on mäerinnak, mida Surnumäeks kutsutakse, kust surnute luid wälja tulnud.

14. Kalme Klooga mõisa piiri sees Kulli kõrtsi ligidal $\frac{1}{3}$ wersta Baltiski maanteest, mida Surnumäeks kutsutakse. Rahwajutu järele maetud sinna Põhja sõja ajal surnuid.

15. Kalme Lihula wallas Kahari talu karjamaal, kus üks liiwamägi on. Liiwa kaewates olla sealtnud surnute luid ja klaashelmi wälja tulnud. Sellepärast keelatud liiwawedamine sealtn ära.

16. Kalme Wääna wallas Lamenti talu heinamaas, kust kartulikoopaid kaewates palju surnute luid wälja tulnud.

17. Kalme Wääna wallas Liikwa külas Mäemurdja talu põllu sees, mida Surnumäeks kutsutakse. See on üks wäike liiwamägi, kust liiwa wõttes surnute luid wälja tulnud.

18. Kalme Humala wallas Adra külas Mäe talu koplis, kus üks wäike mäekink on, kust surnute luid ja sõjariistu wälja on tulnud. Sinna maetud sõjaajal. Matusekoht $\frac{1}{2}$ wakamaad suur.

19. Kalme Witi-Pöõwli wallas Saugi talu piiris merekaldal liiwa sees, kust surnute luukeresid on wälja tulnud.

20. Kalme Keila wallas Lohusalu maaninal Lauri talu piiri sees merekaldal, kus üks liiwamägi on, keda Surnumäeks hüütakse, kust surnute luid wälja tulnud.

21. Kalme Põllküla wallas Ahtamaa külas Mardi talu karjamaas, kus üks liiwamägi on, kust kartulikoopaid kaewates surnute luid wälja tulnud.

22. Kalme Keila wallas Kersalu külas Haawiku talu karjamaas, kus üks liiwakink on, kust keldriauku kaewates palju surnute luid wälja tulnud. Mõnedel neist olnud helmed kaelas.

23. Kalme Kumna wallas Knoobuse külas Purga kooli karjamaa sees, kus üks liiwaküngas on, kust väga palju surnute luid ja mitmesuguseid wanu asju välja tulnud. Rahwajutu järele maetud sinna katkuajal.

24. Kalme Tuula wallas Tuula küla karjamaa sees, kus üks Surnumäe saun on ja selle ligi üks liiwakink, keda Surnumäeks kutsutakse. Sealt tulnud surnute luid ja wanu ehteasju välja.

25. Kalme Ohtu mõisa piiris Keilast Ohtu poole minnes pahemat kätt tee ääres, kust surnute luid välja tulnud. Rahwajutu järele maetud sinna katkuajal.

26. Kalme Keila wallas, kus üks Surnumäe talu on, kelle juures üks pikk liiwamägi on, mille ühte otsa Surnumäeks hüütakse, kust luid välja tulnud.

27. Kalme Joa mõisa männikus, kus üks kaunis kõrge liiwamägi, mida ka Surnumäeks kutsutakse. Seal nähtud alati õhtutel wiirastusi.

28. Kalme Ohtu mõisa põllu sees Lehula poole minnes tee ääres, kust surnute luid välja tulnud. See koht on parkümmend sammu läbi mõõta suur, kus peal kaks suurt mända kaswawad.

29. Kalme Jõgisuu mõisa heinamaa sees, kust palju surnute luid välja on tulnud. Rahwajutu järele maetud sinna katkuajal, kus weel hauaaseid tunda olewat.

30. Kalme Keila kiriku ligidal mõni kümmekond sammu hommiku pool, kus üks wäike kruusakink on, kust kruusa kaewates surnute luid välja on tulnud, millepärast sealt ka kruusawõtmine ära keeldud. Rahwajutu järele maetud sinna sõjaajal surnuid.

31. Kalme Moraste mõisa piiris Soeru küla lähidal, kus üks liiwamägi on, mida Poolamäeks kutsutakse, kust surnute luid välja tulnud.

Kabelimäed.

32. Kabelimägi Harku wallas Laabi talu karjamaa sees, kus üks mäekünkake on, mida Kabelimäeks nimetatakse, kust ka surnute luid välja on tulnud.

33. Kabelimägi Harku mõisa heinamaa sees, kus ühte kõrgemat kohta Wenekabeliks kutsutakse, kellest rahwas räägib, et sinna wanal sõja ajal wenelasi maetud.

34. Kabelimägi Wääna karjamõisa põllu sees, kus üks kõrgem kink on, mida Kabelimäeks kutsutakse. See koht on $\frac{1}{8}$ wakamaad suur, kelle ümbert kundes surnute luid välja tulewat.

Hiie- ja ohwrikohad.

35. Hiiekoht Wääna karjamõisa põllu sees, kus wänaste püha hiis olnud. Seda kohta kutsutakse praegu Hiie-täna waks.

36. Hiiekoht Wääna wallas Türisalu (Toorisalu) külas Kõngu talu piiris, kus üks liiwamägi on, mille peal alles mõne aasta eest määratu suur tammepuu kaswanud, mida rahwas pühaks pidanud ja seal palwetamas käinud. Kui tuul selle püha tamme wiimaks maha murdnud, ei ole keegi julgenud tema risu sealt ära wedada ega koristada, kartes, et selleläbi õnnetus tuleb. Kui siis wiimaks üks mees selle tamme sealt ära koristanud, kukutanud tema kariloomad endid kõrgelt kaldalt merde. Niisugust elajate allakukkumist olla mitmele juhtunud, kes sealt risu wedanud. Nõnda on seal siis püha hiis olnud.

37. Hiiealune Klooga mõisa piiri sees Loodi järwe ääres, kus wanal ajal hiiemets olnud.

38. Hiiepuu olnud Kõlsu mõisa õue peal weel mõne aasta eest kaswamas, mida keegi maha lasknud raiuda. Känd olla weel praegu alles.

39. Hiiekoht ja ohwrikoht Moraste mõisa männikus, kuhu kaks kiwiposti üles seatud, kus wanal ajal pühad ohwrikohad ja hiiemets olnud. Seda männikut hüütakse Hiie metsaks. Kiwipostid olla kohalise mõisaherra wana ohwrikohtade mälestuseks lasknud sinna üles panna.

40. Ohwrikiwi Joa wallas Lepiku talu heinamaa sees, mida Tõllakiwiks kutsutakse. Rahwajutu järele olnud see kiwi kord tõld ja saanud siis kiwiks. Peale selle olnud selle kiwi peal alati hõbetaalrid, mida keegi ei ole tohtinud ära wõtta.

41. Ohwrihallikas Wääna wallas Lamenti talu piiri sees, kuhu inimesed wanal ajal rahasid ohwerdanud ja sealt terwisewett wiinud. Sealt seest leitawat wanu waskrahasid.

Linnamäed ja pelgupaigad.

42. Linnamägi Klooga mõisa karjamaal Kanguste küla lähidal. See on üks kõrge ja pikk mägi, mille peal rahwajutu järele wanal ajal Matsalu linn olnud.

43. Linnamägi 3 wersta Keila kiriku juurest selle tee ääres, mis Ohtu mõisa läheb. See mägi on keset sood ja raba, kaunis suur ja ilusa kase- ja niinepuumetsaga kaetud.

44. Linnamägi Saku mõisa piiri sees, kust wanu asju on leitud.

45. Linnamägi Keila mõisa maa sees, mida Jaani linnaks kutsutakse.

46. Linnamägi Saku karjamõisa Üksnurme juures, kust sagedaste wanu asju leitakse.

Murjanide mägi.

47. Moraste küla heinamaa sees on üks mäekink, mida Murjanidemäeks kutsutakse. Murjanid on Eesti keeli mustad inimesed ehk neegrid. On siis võimalik, et seal mail musti ehk tõmmukaid inimesi pidi elamas olema, kuidas rahwajutt räägib, et seal peal elanud mustad mehed.

Salawarandus.

48. Ohtu wallas Rõugla talurahwal olnud mõnekümne aasta eest üks salawarandus, mida nad maa seest leidnud. See warandus olnud aga nõnda nende käes, et nad sealt küll on wõinud laenata, kui pika aja peale nemad aga tahtnud, aga lubatud päewal pidanud laenatud summa jälle tagasi pandama. Kui seda ei ole tehtud, siis jäänud talurahwas hirmsate paisetesse ja kärnadesse haigeks.

Hageri kihelkond.

1. See kihelkond on Taani walitsuse ajal 1219. ja 1254. aasta wahel asutatud. Selle kihelkonna sees oliwad sell ajal peale praeguse kihelkonna suur jagu Rapla ja Nissi kihelkonnast, sest et wiimane alles 17. aastasaja sees asutati. Kirikumõis, kelle nimi õieti Rootsiwoori on, on 7 wersta kirikust kaugel, mis Tallinna komturi Johann von der Recke poolt kingitud ja aastal 1500 asutatud. Selle tarwis wõeti üks adramaa Haiba mõisa küljest ja teine adramaa Pühale küla küljest, mis Adila mõisa päralt on, mille kingituse kirjad kirikukirjakogus alles on. Aastal 1710 põles kirik 8. mail ära, mis järele jumalateenistust 2 aastat Sutlemaa kirikumajas peeti, kunni 1713 jumalateenistust jälle uueste ehitatud kirikus wõis pidada.

Kiwi- ja pronksiajast
ei ole asju ega kohte teada.

Rauaaeg.

3. „Were“ lõpuga kohanimed on: Rabiwere mõis, Lohul Kariwere, Wähewere, Nuhewere ja Mäliwere talu, Kohilas Wiliwere ja Keinal Mäliwere talu.

Kiwikalme.

4. Saku wallas Tõdwa külas Pilli talu põllu sees, kust mitmesuguseid sõjariistu: kui odaterasid, mõõkade käsikuid jne. välja on tulnud. Kuhu nad jäänud, on teadmata.

Mulla- ja katkukalmed.

5. Kalme Saku wallas Kaimaa külas Jaani talu põllu sees, kus üks väike kõrgem koht on, kust surnute luid kündes välja on tulnud. Rahwajutu järele maetud sinna katkuajal.

6. Kalme Saku wallas Tõdwa külas Proosa talu karjamaal, kus üks väike mäeküngas on, mida Surnumäeks kutsutakse. Mõne aasta eest olla sinna peale üks saun ehitatud, kelle wundamendi kaewamise juures palju surnute luid ja wanu asju välja on tulnud. Kuhu asjad jäänud, ei ole teada.

7. Kalme Kohila mõisa põllu sees, kus üks väike kink on, kust kündes surnute luid välja tulnud. Rahwajutu järele maetud sinna katkuajal.

8. Kalmeid ehk wanu matusekohte on Salu-taguse mõisa põllu sees, millest aga nüüd enam märkisid ei ole. Wiis kunni kuus aastat tagasi on see karjamaa olnud, kus peal wanemad inimesed hauakünkaid näinud. Nüüd olla see põlluks üles kintud.

9. Kalmed Angerja ja Pahkla mõisa väljadel, kust põldu kündes inimeste konta välja tuleb. Seal olla lahinguplatsid olnud, kust mõõkade tükka ja muid sõjariistu välja tulewat.

10. Kalme Aibu wallas Jaani talu põllu sees, kust kruusa kaewates palju surnute luid välja tulnud.

11. Kalme Hageri kirikumõisa metsas, kust kruusa kaewates palju luid ja konta välja tulewat. Rahwajutu järele maetud sinna sõjaajal.

12. Kalme Ruila wallas Kabeli küla heinamaa sees, kus üks mäekink on, mida Surnumäeks kutsutakse. Millal sinna maetud, ei ole teada.

13. Kääbastemägi Maidla wallas Männiku talu karjamaal, kus üks mäekink on, kust kartulikoopaid kaewates palju surnute konta välja tulnud. Seal olla ka oigajat luid kuuldud.

14. Kääbastemägi Kirnu mõisa lähidal Tallinna-Pärnu maantee ääres, kust kruusakaewamisega palju surnute luid, wanu rahasid ja helmi välja tulnud. Üks Rootsi kuninga Kaarli XI kolme-margaline raha olla weel alles.

15. Wõllastemägi Salutaguse soo sees, kus kurjategijaid üles poodud. Seal olla küllalt inimeste konta olnud, mis kõiksuguseid hääli teinud.

16. Kääbastemägi Ruila mõisa põllu sees Pärnu maantee ligidal, kus üks ümmargune kink on, kust inimeste luid leitud.

17. Kalmemägi ja aed Salutaguse mõisa ligidal männikus suure maantee ääres, kus hauakünkad weel tunda, kus kased ja muud puud kaswawad. Kalmekohast wiib otsekohene teerada, mis rohtunud on, üle maantee ühe lageda platsi peale, kus mõned kiwid näha on. Seal olla rahwajutu järele kurjategijaid wõllasse tõmmatud ja sinna kalmeaeda maha maetud.

Hiied ja ohwrikohad.

18. Hiiease Angerja mõisa maa sees, kus ühte kohta Hiimetsaks kutsutakse, kus wanaste ohwerdamas käidud.

19. Hiiease Ruila wallas Kabeli küla heinamaa sees, kus üks wäike kink mäda maa sees on, mida Hiiemäeks kutsutakse.

20. Ohwrihallikas Saku wallas Tõdwa külas Hildase talu heinamaa sees, keda Kortnahallikaks kutsutakse, kust palju terwisewett wiidawat ja rahasid, soola jne. ohwerdawat. Keegi olla sealt hallikast hulga kõiksuguseid wanu rahasid välja korjanud ja linna wiinud.

21. Ohrihallikas Keinu mõisa heinamaa sees, mis alati wett üle keedab, mida Wenehallikaks kutsutakse. Sealt wõetawat ka terwisewett.

22. Hirmhallikas ja Hirmhallikamägi Haiba mõisa heinamaa sees. Rahwajutu järele põgenenud wanal sõjaajal kolm tüdrukut sõja eest ja ei ole julgenud edaspidi

jooksta, et waenlast silmast ei kaotaks. Sellepärast jooksnud nad tagaspidi; aga et nad nõnda jookstes hallikat ei olla näinud, siis kukkunud nad hallikasse ja uppunud ära. Sellest saadik kutsutawat seda Hirmuhallikaks,

23. Ohwrikiwi Ruila mõisa põllu sees Tallinna maantee ääres. See on üks väga suur kiwi, kellel õõnus keskkohal peal on. Seal olla wanal ajal ohwerdamas käidud. kelle ümbert kündes praegu weel wäikseid, õhukesi rahasid wälja tuleb.

Linna mäed ja pelgupaigad.

24. Linna mägi Lohu mõisa heinamaa sees Rapla maantee ääres Keila jõe kalda peal, keda Jaanilinnaks ja Lohu maalinnaks katsutakse. Seal olla ka wallide ja kraawite asemed tunda, kus mäe suurus pealr umbes $1\frac{1}{2}$ wakamaad suur ja pealt lohus olla. Rahwajutu järele olla seal mäe sees palju suuri koopaid ja keldrid, kus wanad warandused peidus seista. Kord olla üks juut seda mäge tahtnud ära osta, kus sees ta suuri warandusi arwanud olewat, aga mäge ei olla müüdud. Enne olla Lohu mõisa nimi Leela (Loal) olnud, kust pärast Lohu wälja tulnud.

25. Linna mägi Kirna mõisa nõmmes järsu kallastega ja keskelt lohus. Rahwajutu järele olla seal eestlaste kants peal olnud. Praegu kaswab mets peal. Seda kutsutakse ka Õestemäeks, sest et sõjaajal kaks õde sinna ära tapetud.

26. Wanalossiase Angerja mõisa rohuaias, kus weel tugewad müürid ja keldrid näha olla. Iseäranis olla seal üks suur keller, kelle lahti wõtmine kubeneri poolt keelatud olla, kus sees wiinawaatisid ja kõiksugu asju olla. Selle lossi ärawõitja olnud üks Poola ehk Rootsi pealik, nimega Loll. Tallinna olnud temal juba ära wõidetud ja Tallinna wõtmed ta taskus. Pahkla Sõõru peremees Jakob olla ta maha lasknud ja Tallinna wõtmed ta taskust ära wõtnud, mille eest ta omale liianime Rüütel saanud. Wana tont käi wat iga õõsi seal lossiwaremetes kolistamas; mõisa õõwahti kiusawat tema ja tahtwat mõisa tallisid ja muid hooneid põlema panna. Õõwaht paluwat teda, et ta seda mitte ei teeks ja lugewat „Issameie“ palwet. Siis kaduwat ta küll ära, aga tulla jälle tagasi. Ku kell 12 ära olla lõõnud, siis lõpwat ka wana tondi tembud.

Maaalune tee.

27. Adila mõisa põllu sees olla kolm jalga kõrge auk, mis maaaluse wõlwitud tee peale wiiwat. See olla eestpoolt madalam, aga kaugemale minnes lähewat ta kõrgemaks. Keegi olla küünlatulega sinna sisse läinud, kunni tuli ära kustunud ja õhk lämmatuseks läinud. Siis pöörnud ta sealtsaadik tagasi. Rahwajutu järele minna see tee Hageri kiriku juure, mis Adilast 6 wersta kaugel on.

Suur kadakas.

28. Haiba mõisa põllul pahemat kätt Pärnu-Tallinna postmaantee ääres kaswab üks suur keeruline kadakas, umbes 2 jalga läbi mõõta. Sellest räägib rahwas, et seitse ülemat sõjaajal omad kepid sinna maha olla pistnud, mis kõik kasvama läinud ja endid üheks puuks ühendanud.

Sealsamas mõisas olewat ka hilja aja eest üks 1000 aastat wana hiiepuu maha raiutud.

Warastatud rahakast.

29. Salutaguse mõisa ligidal olnud wanaste Päraküla. Ükskord warastanud selle küla mehed kroonurahakasti ära ja matnud maa sisse. Rahakasti waht saanud sellepärast hirmsaste peksa ja tapetud wiimaks ära. Surma eel weel wandunud ta selle warastatud raha ära, et keegi ei pea seda pruukida saama, sest see on tema were hind. Nõnda sündinud ka, et waras sellega sugugi rahu ei ole saanud ja ta südametunnistus lõpmata waewanud, nõnda et ta raha jälle maa sisse matnud. Pärast olla mõis selle küla ära kaotanud, kus siis mõisa teomehed selle rahakasti kundes jälle üles leidnud. Ommeti pole ka nemad seda wõinud pruukida ja seal ta seisab weel praegu.

Nissi kihelkond.

1. See kirik sai aastal 1501 paawsti Aleksandri VI loaga sell ajal, kui Nikolaus Rottendorf Tallinna piiskopp oli, Wana- ja Uue-Riisipere mõisa omaniku Johann von Yxküla poolt kodukabeliks üles ehitatud. See mees läks jala Rooma linna paawsti käest seda luba otsima, et ta oma maa peale kirikut wõiks ehitada, mis tema ka sai, aga selle kitsendusega, et sell kirikul aga üks kannetaw altar (altare portabile)

wõis olla, ja et jumalateenistust kas ühe kohaliku seatud preestri ehk mõne muu läbi, kes selle peale walmis oli, pidada wõis lasta. Hiljemalt jäi see kirik Hageri kabeliks, kus aga juba 1645 ise abiõpetaja sees oli. Warsti pärast seda saiwad pliiskopi nõudmise peale ja maanõunikkude-kogu kui kihelkonnawanemate soowi järele need mõisad, külad ja talud, mis Nissist 7 wersta eemal oliwad, Hageri, Märjamaa, Kullamaa ja Rapla kihelkonnast ära lahutatud ja Nissi isekihelkonnaks ühendatud, mis otsus niipea kuberneri, krahw Oxenstierna poolt kinnitati. Praegune kirik sai 1873 sisse õnnistatud.

Kiwi- ja pronksiaeg.

2. Sellest ajast ei ole asju ega kohte siin kihelkonnas teada. Leedu keele kohanimed on: Laitsi ehk Laatsi mõis, Laatsi ja kaks Leisa talu Riisiperes.

Rauaaeg.

3. „Were“ lõpuga kohanimesid on siin kihelkonnas: Täädawere, Kõlewere, Silawere ja Kāraswere talu.

Kiwikalmed.

4. Kiwikalme Nurme mõisa maa sees, kõwa nõmme maa peal, kus üks wähe kõrgem seljandik on. See kiwikalme on ligi sada sammu pikk ja 15—18 sammu lai. Rahwas kutsub seda Kirikumäeks, et sinna kohta olla wanal ajal tahetud kirikut ehitada.

5. Kiwikalme Nissi kiriku ligidal Riisipere mõisa maa sees. Seal mäe sees olla ka wanu katkuhaudu, kus inimeste luid kraawi wiisi maetud. Wanajutt räägib sellest mäest, et katk seal musta tõllaga ümber sõitnud ja kust ta iial läbi käinud, seal surnud inimesi tuhandete kaupa. Inimesed jäänud nii harwaks, et kui keegi teise inimese jalajälgi näinud, siis sellele rõõmu pärast suud annud. Olnud katk kõik kohad läbi lasknud, siis tahtnud ta siit kohast jälle läbi minna, aga Taara ei olla teda enam lasknud, waid saatnud suurt tuult ja tormi, et katku tõld sinna paika ära lagunenud, ja nõnda olla see mägi sinna saanud, keda rahwas praegu Katkumäeks nimetawad.

6. Kiwikalmed. Hellamaa kõrtsi ligidal Metsawahi karjamaa ja põllu sees on wiis mäekinku, 50 sammu pikad ja 20 sammu laiad, kõik üksteise ligidal, kes pealt raudkiwi-

dega täidetud on. Ühe nende mägede kalda peal on üks kolme jala sügavune auk, mis paekiwidega täidetud, kuna seal ligidal paemurdu ei ole. Wist on nad sinna toodud. Siis on Aadu talu põllu sees üks niisugune kiwidega kaetud kink 10 sammu läbi mõõta lai, ja 2 wersta Hellamaa kõrtsi taga Hiie talu põllu sees teine niisamasugune kink.

Mulla- ja katkukalmed.

7. Kalmemägi Laitse walla piiri sees, poolewakamaa suurune, keda ka Kalbemäeks kutsutakse, kust surnute luid leitawat. Ennemalt olla sealt sagedaste väikseid nuge ja mõõgapidemeid leitud, mis aga kahjuks jälle ära kaotatud.

8. Kalme ehk wana matusease Pajaka mõisa maa sees Ruunawere jaama lähidal. Seal kingu peal kaswanud wanaste suured männad, ühe otsas olnud kell, mida surnute matmiseaeg löödud. Wist on siis katkuajal sinna maetud. Kruusa kaewates tulnud sealt luid ja wanu helmi välja.

9. Kalme ehk wana matusekoht Hellamaa kõrtsist $1\frac{3}{4}$ wersta loode pool ja Härgamaa kantsi asemest põhja pool on üks mäeseljandik, mida Katkumetsaks nimetatakse. On wist ka katkuaegne matusekoht ja mõni wana pelgupaik.

10. Kalmekoht ehk Kääbastemägi Munalaskme mõisa maa sees. Olla umbes 4—5 tessätini suur. Enne olla see paljas liiwamägi olnud, nüüd olla aga kuuse- ja männamets peal. Seal peal olla suured lohud ja künkad, mis muidugi wanad matusekohad on. Ümberkaudsed talumehed olla kartulikoopaid kaewates palju surnute luid välja kaewanud ja ka wanu asju leidnud. Selle järele olla inimesed seda kohta hakanud kartma ja wiirastusi nägema.

11. Kalmed ehk Kääbastemäed Sooniste wallas Hellamaa küla ligidal $\frac{1}{4}$ wersta Sooni linna asemest loode pool soo sees. Seal on kolm ümmargust mäekinku, keda rahwas Kääbastemägedeks nimetab. Neid kohte kardab rahwas praegu, kus mõnda korda waimusid nähtawat, Mäed olla ümmargused, umbes 50 sammu laiad ja 12 jalga kõrged, mis inimeste kätetöö arwatakse olewat. On wanad matuse- ja ka pelgupaigad.

Wanajutt räägib neist kääbastemägedest: Ükskord olla seal peal kaks küünalt põlemas nähtud, kus juures ilus noor naesterahwas kullast krantsi punudes istunud ja seal juures nõnda ilusti ja armsaste laulnud, kuidas seda surelikkudest

enne ei ole kuulnud. Kord olla see mägi tulesid täis olnud, kus ka inimesi nagu läbi udu nähtud, kus nad pidu pidanud. Sagedaste olla seal öösi oigamist ja hüüdmist kuulda, mida üks julge noormees kord vaatama läinud. Nii pea, kui ta sinna mäe juure oli jõudnud, olla eemal olijad näinud, kuidas talle hulk walgis riidis ja hõbehelmedes inimesi wastu tulnud, kes nooremehe eneste keskele wõtnud. Sellepeale tõusnud läbipaistmata paks udu, mille sisse kõik ära kadunud. Hommikul leitud aga noormees mäejalalt surnult.

K a b e l i m ä g i.

12. Kabelimägi Munalaskme mõisa ligi põllu sees, kus wanaste kabel olnud. Sealt ligidalt olla keegi paari aasta eest tagasi kruusa kaewates põlenud rukkid wiie jala sügawuselt maa seest leidnud, mis kõik ilusad ja terwed olnud.

L a h i n g u a s e.

13. Ruunawere jõe ääres, selle koha peal, kus nüüdne Tallinna maantee Pärnu läheb, on wanaaegne lahinguase, kus eestlased oma wastastega nõnda olla sõdinud, et ruunadele weri kunni põlwini ulatanud. Sellepärast olla ka selle kohale nimi Ruunawere antud. Sealt juurest olla ka surnute luid ja asju leitud. Inimesed karta wäga öösi sealt läbi sõita, sest et seal ikka waimusid nähtud.

14. Kindralihaud Riisipere wallas Selja talude juures, kuhu üks Rootsi kindral kõige hobuse ja sõjariistadega maha maetud.

15. Wana matuse- ehk kalmukoht Laitse mõisa maa sees Tõikmani jõe ääres Lihula maantee ligidal, kus liiwamäed on, kust kruusawõtmisega palju surnute luid ja wanu helmi leitud. Sinna on wististe katku ajal maetud, sest et sealt helmi leitud on. Helmed on ära kaotatud.

L i n n a m ä e d.

16. Linnamägi Sooniste wallas Hellamaa külas Saapa talu karjamaa sees, umbes 800 sammu maanteest ja külast õhtu pool. See mägi on umbes 80 sammu pikk ja 50 sammu lai, kus weel wanad walliasemed märgata olewat. Ka kummaski otsas olla wärawaasemed tunda. Hommiku pool küljes olla kaunis kõrge (üle 12 jala) ja järsk warem, kus kiwid üksteise peale müüri wiisi laotud. Kolmest küljest piirawat

seda kindel maa, aga õhtu poolt pehme soo. Seal mäejala olla soo 50 sammu laiuseni kiwa täis, mis wist kantsist waenlaste peale on wisatud, sest et soos mujal kiwa ei ole. Sell mäel ei olla kedagi nime rahwa suus, aga seda sood kutsutawat E m a p a u n a sooks. Ehk on see see koht, keda Läti Hindrek XXIX, 7 ja XXX, 2 M a i a n p a t h e nimetab. Kord kaewanud seal keegi, kust siis konta ja paar kiwist nikerdatud asja wälja tulnud. Kaew olla wäljas mäetalal, kust praegu elajaid joodetawat. Wesi ei lõpwat ial.

17. L i n n a m ä g i Sooniste wallas Hellamaa külas Wirutamme talu põllu sees, kus rahwajutu järele wanal ajal Sooni linn¹⁾ olnud, millest Sooniste mõisa nimi tulnud. See linnaase seisab ühe poolsaare sarnase maanina peal, mis soo sisse ulatab, nüüd aga juba põlluks tehtud, et tema kuju enam selgeste näha ei ole. Sealt olla uuemal ajal maantee läbi tehtud. Sellest linnaasemest seisab hommiku pool suur ja põhjatu pehme soo ja raba, mida Helisteks kutsutakse. Sellest rabast olla wanal ajal Sooni linnast kunni Warbolasse soowee sisse üks salatee tehtud, mis umbes 20 wersta pikk olnud. Üks Wirutamme talu sulane olla ühe koha leidnud, kus iga sammu peal üks lai tammelõhastik on olnud.

18. L i n n a m ä g i Hellamaa kõrtsist 1 werst maad õhtu pool. On niisamasugune, kui eelnimetatud Saapa talu karjamaal. Seda kohta nimetab rahwas H ä r g e m a a k s²⁾, mis igast küljest soode ja rabadega sisse on piiratud.

19. P e l g u p a i g a d. Sooniste walla piiri sees umbes 5 wersta Hellamaa kõrtsist õhtu pool, suurte soode ja rabade keskel, on praegu üks metsaga kaetud mägi, keda rahwas H i i e m e t s a m ä e k s hüüab. Mägi on umbes 1 werst pikk ja 200 sammu lai ja kõigist inimeste elukohtadest lahus, põhjatu pehme raba keskel, kuhu suweajal inimene waewalt jala ligi pääseb. Mägi on wanade eestlaste okwerdamisekoht, mida juba tema nimi tunnistab. Aga ta on ka sõjaajal pelgupaigaks olnud, kuhu ka üks salatee sisse wiinud. Üks wana naesterahwas Reinhardt räägib sellest järgmist juttu: Üks kord olla ühe hirmsa sõja ajal kõige kindlamad ja warjulisemad pelgupaigad werejänulistest sõjameestest üles otsitud, kes kõik naesed ja lapsed, keda kätte leidnud, ilma armuta maha tapnud, nõnda

1) Ehk on see Läti Hindreku L o o n e kants XX, 2 ja XXVII, 6?

2) Wõi on need kolm kantsi need, kellest Läti Hindrek XXVII, 6 räägib?

et inimesesugu üsna otsa saanud. Siis olla ka kuulus warju-paik Hiie metsa mägi üles otsitud. Mäe õhtu pool otsas kõndinud sell ajal üks naene oma kahe väikse kaksikulapsega surmahirmus ja juhtunud ühe teise tutwa naese wastu, keda ta haledaste palunud teist last oma hooleks wõtta. Naene wassatanud: „Kuhu mina nüüd lapsega lähen? Pean katsuma, et isegi pääsen.“ Kaksikute ema läinud nuttes natuke kõrwale, kus tuul ühe puu maha murdnud. Ta peitnud ennast oma lastega sinna alla ja annud kummagi lapsele rinna suhu ja jäänud rahulikult oma surma ootama. Sõjawägi läinud aga temast mööda, ilma et teda oleks leidnud ehk temale midagi wiga teinud. Kui ta sealt wiimaks wälja tulnud, olla ta edasi minnes selle teise naese, kellele ta oma last pakkunud, surnult maast leidnud, rinnad ära lõigatud ja hirmsaste ära teotatud. Neist kahest lapsest olla seal kohas inimestesugu jälle kasvama hakanud.

20. Linnamägi Polli mõisa piiris, wana Warbola, 5000 ruutsülda suur.

21. Linnamägi Russalu mõisa piiri sees.

22. Pelgupaigad Heliste rabas põhjapoolses küljes, kindlast maast $\frac{1}{2}$ wersta kaugel. Seal on üks iseäralik mäenukk, niisama suur kui Kääbastemägi, aga palju kõrgem. Rahwas kutsub seda Saunamäeks, kelle ligidal seal weel kaks iseäralikku kinku on, aga kõik üksteisest lahus. Näha on, et wanal ajal nende peal on elatud, mispärast nad siis wistist wanaaegsed pelgupaigad on. Nende keskel olla ka weel wanad kaewuasemed tunda.

23. Katkumetsamäed, neli mäenukka, kõik üksteise ligidal, kelle pealmine pind kõik raudkiwidega täidetud on, ja nende keskel näis kaewukohad olewat. Ühest niisugusest august olla J. Reinhardt üle 4 jala sügawuseni kiwa wälja loopinud, kus wähe mulda wahel olnud, millest näha, et see inimeste käte töö on. Nende mäekinkude ligidalt hakkab üks mäeseljandik, kust teetegemise tarwis kruusa wõetakse, mille juures sagedaste inimeste luid ja helmi leitud. Näha on, et need Katkumetsamäed wanad inimeste eluasemed on olnud ja et nende sisse hiljemalt katkuajal surnuid on maetud, sest et sealt luid ja helmi leitud: sellest ka nimi Katkumetsamäed tulnud.

24. Pelgukoht Riisipere wallas Selja talu ligidal, soode ja rabade sees, kus mõned mäekingud on, keda Selja-pealseks kutsutakse. Seal peawad olema wanad koobaste moodi augud, kus inimesed wanal sõjaajal elanud ja waen-

laste eest warju otsinud. Wanajutt räägib, et kord kolm waenlase sõjameest selle pelgupaiga üles leidnud ja tahtnud minna seda ka teistele waenlastele teatama, et nemad niisuguse pelgupaiga leidnud. Pelgus olijad ei ole aga seda lasknud sündida, waid pistnud tuliste oradega need soldatid läbi. Riisipere metsas Lüüsi talu ligidal olewat ka wanad augud, keda Wilja aukudeks kutsutawat, kuhu wanal sõjaajal wilja peidetud.

8. Kalmistu. Müüritud urkad.

25. Soosalu küla maa sees Sooniste piiri peal on kaks wäikest mäekinku pehme soo sees. Nende pealt minewat kumbaltki kaks salaurgast maa sisse. Urkad olla paekiwest neljakandiliselt müüritud, 3 jalga laiad ja üle kahe sülla sügawad. Sissemineku suu ees kaswanud suured sarapuupõõsad, mispärast need augud tänini tundmata olnud, kuna nad nüüd põõsaste äraraiumisel ilmsile tulnud. Kui sügawale nad maa alla minna, ei ole weel läbi katsutud.

26. Maa seest leitud müüriasemed. Laitse mõisa maa sees Tõikmani jõe ligidal, eespool räägitud kalmest teine pool maanteed on üks ümmargune liiwamägi, kust teekruusa kaewates müüriasemed wälja tulnud. Mis ehitus wanal ajal seal olnud, on tundmata.

27. Ohwerdamisekoht Laitse mõisa piiri sees.

28. Wana mungatee Jaunikul, mis Paadise kloostrist wiib.

Rapla kihelkond.

1. Selle kiriku asutuse- ja ehituseajast ei ole midagi kindlaste teada. 13. aastasaja esimese poole sees oli suurem jagu sellest kihelkonnast, nii ka kiriku koht oma ümbrusega, Hageri kihelkonna päralt. Kuningas Waldemar III. kinkis kinnituskirja läbi Püha-Urbani päewal 1346 Rapla ja Keila kirikule kõik oma patronadiõiguse ja muud õigused, mis tema päralt oliwad, kõigi nende sissetulekutega, mis Tallinna piiskoppliku St. Maria kiriku päralt Toompeal oliwad. Kas see piiskopp Rapla kiriku hiljemalt Paadise kloostrile ära annud, ei ole õieti teada, aga kindel on, et Goswin von Dönhoff 1478 kõige Rapla küla ja Alu küla Rapla kihelkonnas, kus weel kloostrikabeli müürid näha on, Paadise kloostrist walitsusele 44 Riia marga eest pandiks andis. Aastal 1650 kinkis ooberst ja

maanõuunik Hans Wrangel, Alumõisa omanik, pooladramaad ühe taluga oma maa seest ja terwe Rapla küla Rapla kirikule igaweseks omanduseks, mis praegu selle kiriku päralt on.

2. Mis Rapla nimi siin tähendab, ei ole selge. Ega ta Rabala ehk Rabaalune ommeti wõiks olla? Kiriku ümber on hulk wanu kiwivistisid 1600. aasta järelt, osalt katkenud ja osalt terwed, mõnel weel kirjad peal.

Kiwi- ja pronksiaeg.

3. Selle aja asju ja kohte ei ole siit kihelkonnast teada.

Rauaaeg.

4. Gooti nimi tuleb Kodila (= Gooti küla) nime sees ette, sest et siin „kü“ wälja on jäetud ehk ära lühendatud. „Were“ lõpuga kohanimesid tuleb siin ainult Lellewere mõis ette.

Kiwikalmed.

5. Kiwikalme Waltu wallas Kumma külas Muusika talu põllu sees. Seal on üks kõrgem koht, mida Ristimäeks kutsutakse. Selle mää külje peal on mõne aasta eest tagasi suur kiwikangur olnud, mis aga ära on lõhutud ja kust lõhkumise juures mitmed wanad asjad wälja on tulnud. Rahwas räägib sellest kiwiwaremest, et sinna wanaste kirikut tahetud ehitada, aga wanapagan wisanud selle õösel määratu suure kiwiga puruks. Teisel õöl olla ta ka Rapla kirikut tahtnud ühe suure kiwiga maha wirutada, aga kui ta parajaste kiwi linguga keerutanud, laulnud kukk, mis ta käe seest jõuu ära wõtnud, et ta mitte kirikule pihta ei ole saanud, waid kiwi kukkunud kiriku ligi ühte lohku maha, kus see praegu weel maas olewat. Pärast seda ei olewad wanapagan enam Rapla kirikusse puutunud.

Mulla- ja katkukalmed.

6. Kalme Waltu wallas Kumma külas Niidae ja Muusika talu põllu sees, mida kohta ka Ristimäeks kutsutakse. See koht on praegu põlluks üles küntud, kust esimese kändmise ajal palju surnute luid ja mitmesuguseid wanu asju wälja tulnud. Peale selle kaewatud sealt ka kruusa, aga et sellega ühes wäga palju surnute luid tee peale wiidud, siis keeldud kruusawõtmine sealt ära. Kruusa kaewates tulnud

sealt ka imelikka titemoodulisi asju välja. Kuhu need jäänud, on teadmata.

7. Kalme Waltu mõisa põllu sees, mida ka Surnu-
a u k u d e mäeks kutsutakse. Sealt olla sagedaste palju surnute
luid ja wanu asju välja tulnud. Ka waimusid nähtud seal
tihti, iseäranis ühte mustas riidis preilit, kes alati sealt väljas
käia inimesi hirmutamas. Räägitakse, et seal õõseti wahest
ka sinist tuld nähtud.

8. Kalme Raiküla wallas Sipa külas, keda Katku-
kalmeks kutsutakse. Rahwajutu järele mõllanud katk seal
külas ükskord hirmsaste, et kõik inimesed otsa saanud, nõnda,
et inimesi hunnikusse koorma peale laotud ja kõite ja puuga
pealt kinni tõmmatud, kui neid kalmule wiidud. Ühel neilul
olnud väga pikad, kollased juuksed, mis wedades rattarummu
ümber endid kinni mähkinud. Sinna külasse pole muid elama
jäänud, kui Miku Mikk ja Kardi Kärt, kellele kõikide teiste
wara jäänud.

9. Kalme Kehkna wallas Kalbu külas, keda ka
Weskimäeks nimetatakse. Sealt tuleb palju surnute luid
kaewates välja, kust ka kaewamisel niisugune ◁ kolmenurka
haud, mis neljakordsest palkidest olnud üles raiutud, leitud.
Seal selle kolmenurga sees olnud kaks lühikest mõõka, mis
alles nii haljad kui hõbe olnud. Praegu olla üks neist mõõ-
kadest alles, aga teise lasknud leidja pussnoaks teha. Sealt
leitud ka sõrmuseid sõrmekontide ümbert, aga mis ära kadu-
nud. Ommeti kalmu nime ei kanna see koht rahwa suus mitte.

K a b e l i m ä g i .

10. Kabelimägi Järwakandi klaasiwabriku ligidal
Wanapere talu maa sees, kuhu sisse ka surnuid maetud.

W õ l l a m ä g i .

11. Kehkna Pitsimaa talu maa sees just Tallinna- ja
Liiwimaa rajal on üks mägi, keda rahwas Wõllamäeks
kutsub, sest et seal peal wanaste wõllas on olnud, kus inimesi
üles poodud. Muidugi saiwad ka ärapoodud surnud sinnasa-
masse maha maetud.

L a h i n g u a s e .

12. Järwakandi wallas Jinurme küla juures on wana
lahinguwäli, millest wanad inimesed räägiwad, et nende wane-

mad omas karjalapsepõlwes näinud, et seal inimeste pealuid üsna hunnikutesse olnud kokku loobitud, nagu kiwiwaremeid. Selle küla Maantee talu piiris olla matusease, kust kaewamisel alati luid, purustatud mõõgatükka ja muid sõjariistade-tükka wälja tulnud. Mõned wanad inimesed räägiwad, et seal kohal poolakate sõda olnud, kus rahwast murdu maha tapetud.

Sõjalaagriase.

13. Raiküla wallamaja taga on üks kaunis suur aukline sõõdiplats, mida Laagriase meks kutsutakse. Rahwajutu järele seisnud Poola sõjawägi seal kohas mitu nädalat laagris.

14. Wana matusease Paka kloostriwaremetest $\frac{1}{2}$ wersta eemal, mida Liiwaaukudepealseks kutsutakse, kust palju surnute luid leitud, mis katku- ehk sõjaajal sinna maetud.

Kloostriasemed.

15. Kloostriase Kuusiku mõisas, kus müürid wee praegu ülewal olla ja nende müüride wahel weel üks wäike kabel sees, kelle lagi aga hilja aja eest sisse kukkunud. Sealt minewat mitme wersta pikkune maaalune tee kunni Raiküla mõisa alla.

16. Kloostriase Raiküla mõisa ligidal Paka metsas, kus selle waremed alles praegu nähtawal on. Sealt minewat maaalune tee Kuusiku mõisa kloostrikirikusse. Nimetatud metsa ääres on suur raudkiwi. Rahwajutu järele olla selle kiwi lähidal kloostri warandus maa sees peitus, ja see, kes ummisjalu tagaspidi kolm korda üle selle kiwi hüppab, saawat selle waranduse kätte.

17. Kloostriase ja 2 wana tamme Kabala mõisa õues.

Linnamäed.

18. Kalewipoja säng. Ohekatku wallas hakkab üks mäeahelik, mis hommiku poole kunni Lelle rajani ulatab ja 5 wersta pikk on. Raba poolt küljest on ta kõige kõrgem, umbes 30 sülda, keda rahwa suus Hiiemäeks kutsutakse. Seal peal olla ka Kalewipoja magamisease, mis ka inimese magamiseaseme moodi wälja näeb. Kord olla Kalewi-poeg sealt mäe otsast tagasi põhja poole waadanud ja näinud, kui hunt just parajaste warsa murdnud. Ta waadanud ümber, aga ei olla tall hundi hirmutuseks midagi kae pärast olnud.

Wiimaks pistnud käe tasku ja leidnud sealt ühe kõwasitükikese, millega ta hunti wisanud. Kõwasitükk kukkunud kohe hundi ja warsa peale ja matnud mõlemad enese alla. See kiwi on praegu Rapla kiriku ligidal ja oma suuruse poolest haruldane. Wiskamise kaugus on 18 wersta.

19. Kalewipoja jäljed. Eesnimetatud Hiimäest paar wersta lõuna pool on Kingamägi. See koht saanud oma nime sellest, et seal Kalewipoja kingajäljed peal on. Sealt astunud ta korraga paar wersta lõunahommiku poole Kuremäele, kus kolm jälge peal näha on; sealt jälle kolm wersta üle raba Lelle mõisa kohta mägede peale, kus nüüd need jäljed aga selleläbi ära on kadunud, et seal nüüd põld on. Ommeti olla lohuasemed ikka veel tunda.

Kalewipoja sängid olen linnamäe pealkirja all selle pärast annud, et need enamaste ka linnamäed ise on.

20. Linnamägi Keawa mõisa maa sees, kus veel wanad walliasemed tükati alles olewat, kelle ümber ka kraaw on. See linnamägi seisab 1 werst mõisast põhjahommiku pool.

Harju-Madise kihelkond.

1. Madise kihelkond oli 13. aastasaja esimese poole sees hoopis Keila kihelkonna päralt ja peab sellepärast hiljemine asutatud olema. Aga millal, on teadmata. Muidu on see kirik ikka emakirik olnud. Enne oli selle kiriku järele kaks kabelit: Wäikse-Pakrisaarel ja Baltiskis. Nüüd on aga mõlemad sealt ära lahutatud. Et nüüd Madise kihelkonnas mujal enam rootslasi elamas ei ole, kui aga üksi Wäikse-Pakrisaarel, siis seati see saar Suure-Pakrisaarega Risti kiriku järele. Nõndasama on ka Baltiskis oma kirikuõpetaja.

2. Rahwajutu järele olla Madise kirik järgmisel wiisil ehitatud: Wanal ajal ulatanud meri palju kaugemale maa sisse, kui nüüd. Kiriku ümbrus olnud lausa meri, kuna see paeküngas, kuhu nüüd kirik peale ehitatud, weest väljas seisnud. Kord eksinud ühel pimedal tormilisel ööl üks laewakapten õigelt teelt ära, kuna torm teda kõige laewaga sinna paekünka otsa wisanud, kus nüüd kirik seisab. Laew läinud puruks, aga ta ise pääsnud sinna künka peale ja jäänud elusse. Selle eest Jumalale tänuks, et ta weesurmast pääsnud, lasknud ta sinna kiriku ehitada. Kapteni nimi olnud Madis, sellest olla ka kirikule nimi saanud. Mõne aasta eest tagasi leitud kiriku ligidalt põllu seest laewakere riismed, mida rahwas Madise laewa riismed arwab olewat.

3. Kiwi- ja pronksiajast
ei ole asju teada. Leetsi mõisa nimi näib Leedu nimest
tulnud olevat.

Rauaaeg.

4. Kiwikalmed.

4. Kiwikalme Leetsi wallas Pooli talu karjamaal
pahemat kätt tee ääres Baltiski poole minnes. Ümmargune,
keskelt läbi mõõta 21 sammu lai ja 3 jalga kõrge. Leitud on
sealt põlenud luupuru.

5. Kiwikalme Paadise ehk Kloostri walla Oheka
talude sees Risti kiriku poolt tulla pahemat kätt tee ääres,
14 sammu igapidi suur. Leitud on sealt põlenud luupuru.

6. Kiwiware Madise kirikuwalla Ranna talu põllu
sees merekaldal. Kiwid on seal määratumad suured, nagu sauna-
kehad. Wanajutu järele olnud kord wana tondi pulmad, siis
olla tondid pulmanaljaks siit rannast ja Pakrisaarelt wastas-
tikku määratumaid suuri kiwa pildunud, kust wiimaks Ranna
talude juure suur ware saanud. Õige on see, et jääajal jää
need kiwid Rootsist siia on toonud ja wiimaks kaldale maha
lasknud.

Mulla- ja katkukalmed.

7. Kalme Leetsi wallas Rakatka kõrtsi juures Baltiski
poole minnes paremat kätt tee ääres. Seal on üks kõrgem
koht, kust palju ja laialt surnute luid välja tulewat. Millal
sinna maetud, ei tea keegi rääkida.

8. Kalme Põllküla wallas Lauga küla karjamaa sees,
kus üks soo on, keda Surnusooks nimetatakse. Selle soo
sees on üks kõrgem koht, kuhu katkuajal surnuid maetud.
Kaewanud ei ole sealt ükski.

9. Kalme Paadise ehk Kloostri wallas Arukülas Ma-
dina talu metsas, kus üks mäerinnak on, kust kartulikoopaid
kaewates surnute luid välja tulnud.

10. Kalme Paadise ehk Kloostri mõisa maa sees Haap-
salu maantee ääres, kus ühest kruusaaugust alati surnute luid
välja kaewatud.

11. Kalme Paadise ehk Kloostri mõisa maa sees
Määra küla ligidal, kus üks mäeseljandik on, mida Tuudi-
mäeks nimetatakse. Sealt tulla sagedaste surnute luid välja.

12. Kalme Paadise ehk Kloostri wallas Metsalõugu külas Manni talu põllu sees, kust palju surnute luid ja musti helmi välja on tulnud. Wist on katkuajal sinna maetud. Nüüd kõik põld.

13. Kalme Wasalemma mõisa metsas, kus üks liiwamägi on, keda Surnumäeks kutsutakse. Sealt olla kruusa wõttes surnute luid välja tulnud. Rahwajutu järele olla sõjaajal sinna surnuid maetud.

14. Matusekoht Paadise ehk Kloostri mõisas, kust üks suur, wana tammepuu üles olla juuritud. Selle puu juurte alt olla seitse luukeret leitud, kes kõik ringi, pead wastamisi, sinna maetud.

Kabelimäed.

15. Kabelimägi Mere mõisa wallas Lao külas Kabeli talu karjamaa sees, kus peal ühe kiwi sisse rist raiutud.

16. Kabelimägi Wasalemma wallas Wäänla külas Mäe talu maa sees, Madise kiriku poolt tulles paremat kätt maantee kaldal, kus ühte kohta Kabeli asemeks kutsutakse, kust mõned luukered on välja tulnud. See kink on keskelt 17 sammu lai.

17. Kabelimägi Leetsi wallas Pakra külas Loo talu põllu sees, kus üks kõrgem koht on, mida Kirikumäeks kutsutakse. Rahwajutu järele olnud seal kohal kirik, mis ommeti muud ei wõi olla, kui wana wäikse kabeli ase. Praegu on see koht põld. Ükskord tulnud sealt üks luukere välja, kellel waskwõrud käte ümber olnud.

18. Kabeli ase Wasalemma mõisa maa sees Wasalemma jõe juures, kus siin järelnimetatud sõjalaagriase seisab. See koht olla liiwamägede wahel, mida Kiriku asemeks hüütakse, kus noored männad peal kaswawad. Koht olla natuke pikergune ja maapinnaga peaaegu tasane, kus küll ei kiwa ega muud märki näha ei olewat.

Sõjalaagriase.

19. See koht on Wasalemma mõisa maa sees maantee lähidal Wasalemma jõe juures. Seal on üks suur lage koht, kus sõjawägi wanal ajal kaua laagris olnud, ja kus rahwajutu järele sõja tarwis hobuseid õpetatud. Koht on liiwane, kust mõnikord wanu rahasid, mõõgakäsikuid ja mõne aasta eest üks oda leitud, mis tuul liiwa seest välja puhunud. Selle koha

juures on üks saun, mida Laagrisaunaks kutsutakse. Selle sauna mees olla 30 aasta eest tagasi sealt ühe kuldraha leidnud ja paari aasta eest ühe hõberaha, mis ta ära müünud. Nimetatud saunamees olla minu teatajale J. Masmannile veel ühte Wene sauna aset näidanud, mis jõe ääre maa sisse kaewatud, 3 sammu igapidi suur, kust trepi moodi astmed jõkke sisse minewat. Sellest on arwata, et wenelased seal laagris on olnud ja et jõe ääres nende wihtlemisesauna ase oli. Tähelepaneku väärt on selle laagriaseme juures veel see, et seal kesk liiwalagendikku lõhutud raudkiwitükkidest nagu mõni uulits tehtud on, umbes 70 sammu pikk ja paar sammu lai.

Hiie- ja ohwrikohad.

20. Hiiekoht Põllküla wallas Lauga küla Müli tänawa otsas on üks wana hiie tamm kaswanud, mida aga nüüd enam olemas ei ole. Sealt tammekännu ümbert kündes leitud wanu ohwirahasid. Hilja aja eest olla seda kohta veel pühaks peetud.

21. Hiiekoht Paadise ehk Kloostri wallas Ranna külas kirikukõrtsi ligidal, kus heinamaa sees üks mäekink on, mida Hiie mäeks ja seda heinamaad ka Hiieheinamaaks kutsutakse. Seal mäe peal olla ka kolm õieti suurt kiwi, millest arwata on, et neist mõni ka ohwrikiwi oli. Rahwas käinud wanal ajal seal palweid tegemas ja ohwerdamas.

22. Ohwrikiwi Põllküls wallas Lauga külas Mossi talu metsas, kus üks suur, neljakandiline kiwi on, mis pealt lohus. Seda kiwi kardawad rahwas ka päise päewa ajal, sest et seal peal palju wiirastusi nähtud. Kord olla keegi näinud, et kiwi külge 6 musta hobust olnud rakendatud, kes kõigest wäest wedanud, aga ei ole kiwi paigast ära saanud. Kord näinud jälle keegi alasti inimest seal kiwi peal istuwat ja mitmesuguseid muid nägemisi. Üleüldse on see rannaäärne nurk haridusest kaunis taha jäänud.

Linnamäed.

23. Linnamägi Paadise ehk Kloostri mõisa piiri sees, I werst wastu jõewoolu üles minna, kus jõel üks suur käär on ja kääru sees suur järsu kallastega liiwamägi, mida Wanalinnamäeks kutsutakse. Jõgi piirab seda mäge kolmest küljest ümber ja neljanda külje poole on sügaw

kraaw ette kaewatud. Mäekallastel, kust liiwa on alla langenud, on palju sütelademeid näha, niisama ka kesket mäge, kust jalasügawuselt kaewates palju puusüsi ja põlenud sawitükka wälja tuleb. Mõne aasta eest leidnud keegi sealt mäe seest suured hõbehelmed, mis aga juudile ära müüdnud. Praegu kaswab seal peal suur männamets.

24. Peale selle on weel nimetada wana kuulsa Paadise kloostri müüriwaremed, millest mõned wanad hooned weel hilja aja eest mõisaaitadeks pruugitud. See klooster on aastal 1281 ehitatud, aga Wene, Poola ja Rootsi sõdade aegus ära häwitatud.

Risti kihelkond kahe Pakrisaare ja Nõwa kabeliga.

1. Risti kirik on wanaste ka emakirik olnud, aga ei tule seda ega Nõwa kabelit Taani ajalookirjas „Liber Census Daniae“ mitte ette. Ta oli wist Läänemaa järele ja juba kaunis warasel ajal, wähemast 17. aastasaja hakatusel Madise kirikuga ühendatud. Aastal 1649 ostis kihelkond ühe oma hihelkonna liikme käest kirikuõpetajale maad, nimelt abiõpetaja elamisekohaks. Sell kirikul on 3 kabelit: Nõwal, Suure- ja Wäikse-Pakrisaarel. Terwe Nõwa wald sai aastal 1653 Lääne-Nigulast siia kihelkonna külge pandud. Risti õpetaja peab suurtel pühadel ja, kui saarte elanikud wälja tulewad, Rootsi keeli jumalateenistust pidama. Kumbagi Pakrisaare lõunapoolse külje peal on üks wäike puust kabel, kus õpetaja aastas kolm korda jumalateenistust peab pidama. Mõlemad kabelid on Püha-Oolawile pühendatud.

2. Risti kiriku ehitamisest räägib wanajutt: Kõige esiti tahetud seda kirikut 4 wersta praegusest kohast eemale ehitada, aga mis päewal ehitatud, see öösel maha kistud. Nii jäänud sinna kohta ehitamine järele. Praegu hüütakse seda kohta L a e d e m a a k s. Siis tahetud kirikut jälle Wihterpalu jõe-kaldale, 8 wersta praegusest kohast õhtu poole ehitada, kus jälle päewane töö öösel maha lõhutud. Töö pidanud jälle seisma jääma, mida kohta J õ e s u u m ä e k s nimetatawat. Wj-maks küsitud targa käest nõuu. See käskinud kaks musta härja otsida, kellel mitte ühte walget karwa ei ole. Need waja wankri ette panna ja kiwi peale, ja siis härjad oma tahtmise järele lasta minna. Kuhu nad seisma jääwad, sinna tehtagu kirik. Siis tehtud nõnda, ja härjad tulnud praeguse

kiriku kohta ja jäänud sinna seisma, kuhu kirik ehitatud ja seisma jäänud.

Kui kirik walmis saanud, tahtnud tont seda kiwiga puruks wisata. Ta wisanud suurest saarest (P) kiwiga, mis 10 wersta kirikust kaugel on, aga ta jalg libisenud wisates ja kiwi kukkunud paar wersta kirikust eemale maha. Kiwi on 5 jalga igapidi. Umbes 15 sammu sellest kiwist on 11 wäheldast kiwi nii ligistikku reas, et ühe kiwi pealt teise peale võib astuda. Seda kutsustakse Tonditrepiks. Ka Risti kiriku kellad olla poolakate eest kiriku rahaga Kallamaa jõe hauda wiidud, mis umbes 10 wersta Haapsalu poole Risti kirikust eemal on.

3. Risti kirik on wana ja isemoodi ehitus, mille sarnaseid meie kodumaal enam ei ole. Seal on palju wanu kirikuriistu, wappisid jne. Tornis on kaks kella, mis ka wanad on. Esimese peal olla praeguse Ladina tähtedega kirjad; teise peal aga mungatähtedega. Selle kella peal on põdraga wapp. Poola sõja ajal olla see kirik hobustetalliks pruugitud. Kirikukse kõrwal on rist pealkirjaga: Anno 1611. Den I. December wort Soso Tonnis geschaten, — see on: Sel 1. detsembril 1611 sai Soso Tõnnis maha lastud. Üks Poola soldat olla selle Soso Tõnnis püssiga maha lasknud, kui see parajasti kirikust wälja astunud.

Kiwi- ja pronksiaeg.

Sellest ajast ei ole siit asju teada.

Rauaaeg.

Kiwikalmed.

4. Kiwikalme Wihterpalu mõisa metsas jõe kaldal, keda rahwas Kirikuasemeks ja Jõesuumaeks hüüab, kuhu kirikut tahetud ehitada, mida aga wana tont öösel maha lõhkunud. See kalme on 24 sammu suur ja 2 jalga maapinnast kõrgem, kus palju põlenud luupuru ja süsi sees on.

5. Kiwikalme Risti wallas Kõmaste küla wäljal Risti poole minnes paremat kätt tee ääres, 29 sammu pikk ja 8 sammu lai. Rahwajutu järele tahetud wanal ajal sinna kirikut ehitada. Seest on põlenud luupuru leida.

6. Kiwikalme sealsamas wäljal, 17 sammu igapidi läbi mõõta suur. Seest põlenud luupuru leida.

Mulla- ja katkukalmed.

7. Kalme Wihterpalu mõisa põllu sees, Ristilt Wihterpalu mõisa poole minnes paremat kätt tee ääres, kus üks wäike kungas on, mida Onnimäeks nimetatakse. Sealt on surnute luid kundes wälja tulnud.

Kabelimäed.

8. Kabelimägi Risti kirikust 1 werst õhtu pool, keda Kabelimäeks kutsutakse. Mäge seal just ei ole, waid aga üks kõrgem koht põllu sees.

9. Sõjaülema haud Risti kirikust $1\frac{1}{2}$ wersta Tallinna poole minna tee ääres. Sinna maetud wanal ajal üks sõjaülem, kelle nimi Hindrek olnud, kuhu ka kõik tema kuld ja hõbeasjad pandud. Kaks suurt paekiwirunka on haua peale pandud ja talunikud juure wahiks seatud, et keegi hauda lahti ei kaewa. Praegusel ajal kartwat weel ebausklikud inimesed sealt pimedas mööda minna, sest et wiirastusi nähtud. Praegu kannab see koht nime Wintrikukiwi.

Hiie- ja ohwrikohad.

10. Hiiekoht Risti kirikust umbes $1\frac{1}{2}$ wersta põhja-õhtu pool Tõntsu talu maa sees, kus hilja aja eest Hiie nimega talu seisnud. Wanaste on seal wist hiie mets olnud.

11. Hiiekoht Wihterpalu wallas Englemaa küla karjamaal, kus üks kaunis suur mägi on, mida Tarapere-mäeks kutsutakse. Nüüd weel käiwat rahwas igal Jüripäewal seal mäe peal, kus suuri tulesid tehtawat, püssi lastawat, pasunaid puhutawat ja härja moodi karjutawat, millest siis loomade õnne loodetawat. Kui Jüripäewal seal mäel niisuguseid tempusid tegemas ei käida, siis olla kariloomadel palju äpardusi. Seda ustawat seal karwa pealt tõsi olewat.

12. Hiiekoht Risti wallas Kõmaste külas Põldumaa talu heinamaa sees, kus üks wäiklane, kaunis kõrge mäekink on, mida Taramäeks kutsutakse. Seal käidud wanaste ohwerdamas.

13. Kellamägi Ristimõisa metsas, kus üks pikk mäeseljandik on, kuhu wanajutu järele Poola sõja ajal

Risti kiriku kellad, raha ja väärtasjad maha maetud ja ära peidetud, millest ka mää nimi tulnud. Kellad ja warandus olla praegu weel selle mää sees.

W a n a d m õ i s a a s e m e d.

14. M õ i s a a s e Wihterpalu wallas Wannika külas Pärtle talu hoonete all. Seal seisnud wanal ajal Wihterpalu mõis.

15. M õ i s a a s e Wihterpalu wallas Williwälja külas Mardi talu õues, kus weel keldrite asemed tunda olewat. Sealt leitud mitmesuguseid wanu raudasju.

Baltiski

on üks wäike alewiki, keda enne R o g e r w i c k hüüti. Oma alustuse sai ta naiskeisri Elisabeti ja Katarina II walitsuse ajal, kes sinna suurt laewasadamat tahtsiwad ehitada. Sellepärast on see linnake ka sinna kaswanud. Sadamaehituse ajal on seal merekaldal imelikka suuri töösid tehtud, kus suurte paekiwi-kallaste ja -mägede küljed kõik trepi wiisi õigeste, alt ülespidi wälja on raiutud. Baltiski kiriku ehituse tarwis on riigiwalisus 4000 rubla hõbedat kinkinud, nii et sellel alewil nüüd oma wäike kirik on. Enne oli see Madise kiriku kabel, aga nüüd on seal oma õpetaja.

2. Kuninga Ingwari hauast kirjutab mulle H. Laipmann, et ta Berlinis ühe herra Kalki käest selle haua-
aseme üle järele pärinud. Kalk arwanud, et see haud praegu ühe talli ehk keldri müüri all olla, mis Baltiski sadama ligi on. Ta seletanud seda nõnda, et Sturlesoni kroonikas üks koht olla, mis seda hauakohta kirjeldawat. Seal olla ühest merekäärust „Kiwide juures“ kõnet, mis ühe wäga sügawal kohal ranna ligi olla, kus rootslased oma laewadega ankrus seisnud. Nad olla oma wägewa mehe surnukeha siis niikaugele maale laewade kohta matnud, kui kiwiga wõib wisata, nõnda et seda hauda laewade pealt wõinud näha. See koht sündiwat otse Baltiski sadama kohta, kus kõrge kiwikallas ära lõpeb ja takistamata maa peale waadata wõib. Kiwi, mida Kalk hauakiwiks arwawat, olla õieti suur, kelle ümber mitmesugused vähemad raiutud kiwid korrapärast olla pandud. Õpetatud mehed otsinud seda kohta ka Haapsalu poolt „Kiwidepää“ juurest taga,

aga wiimaks tulnud nad selle otsusele, et need kohad selle kirjel-
duse peale ei sünni.

3. Sellest hauast räägime veel Hanila kihelkonna kir-
jelduses. Professor Grewingk on mõnekümne aasta eest
Kiwidepää rannas ühe suure kiwiwareme lasknud ära lõh-
kuda, aga ei ole sealt midagi leidnud.

Baltiski kohast arwan mina, kus see suur väljaraiutud
kiwi paljudest teistest raiutud kiwidest ümber piiratud olla
olnud, et see wist Baltiski sadamaehituse ajal alles nõnda
tehtud on, muidugi mitte kellegi haua tarwis. Kui Wene walitsus
selle sadama sinna oli ehitanud, siis on seal ranna kaljune ja
kõrge rand kõik trepiastmete wiisi weepinnast kunni üles ääreni
välja raiutud, ülewalt tasaseks tehtud ja mõnda wiisi välja
ehitatud. Wõib olla, et enne räägitud kiwi ka üks neistsinasist
wõis olla.

Peaaegu kõige ustawamalt wõiksime Ingwari hauda Mat-
salu rannast Saastnast otsida, kus hauakungas mererannas
alles praegu olemas on.

Sellest räägib Heimskringla (Cap. 36 der Ynglinga Sage):
„Yngwar oli kuninga Eysteini poja nimi, kes kuningaks Rootsi
wäe üle sai. Ta oli wägew sõjamees ja oli sagedaste oma
sõjalaewadega väljas, sellepärast, et Rootsi riik enne sagedaste
kahju oli saanud taanlaste ja Austrvegri meeste poolt. Kuningas
Yngwar tegi taanlastega rahu ja siis hakkas ta Austrvegri
(hommikupoolseid) maid sõjawäega läbi käima. Ühel suwel
wiis ta oma sõjawäe välja ja läks Eestimaale ja häwitas suwe
otsa seal kohal, mis Kiwidekohaks (al Steini) kutsutakse.
Seal tuliwad eistirid (eestlased) suure wäega nende peale ja
neil oli lahing. Maa wägi oli aga nii kange, et rootslased
neile mitte wastu panna ei wõinud, ja kuningas Yngwar langes,
aga tema rahwas põgenes. Ta on ühe kingu sisse maetud,
mis sealsamas mere ääres on, ja see on Adalsysla kohal.
Rootslased läksiwad selle wõidu kaotamise järel kodu.“

Adalsysla arwatakse umbes Watla kohal Hanila kihel-
konnas olewat ja nõnda on wõimalik, et Yngwari haud Saastnast
otsida on. Seda hauakohta kutsutakse praegu Põnimäeks.
Kui rootslased põgenesiwad, millal oli neil siis aega, raiutud
kiwidest hauda oma langenud kuningale ehitada. — Rootsi
laulik Thiedolf laulab:

Wirumaa.

Wiru-Nigula kihelkond.

1. Selle kiriku ehitamise aeg ei ole mitte tuttaw, sest et ordomeister Plettenberg kõige selle kiriku kirjakogu aastal 1501 Miitawisse on lasknud wiia, kust ta pärast ordokirjakoguga Preisimaale Marienburki ja wiimaks Mergentheimi Shwaabenisse olla saadetud.

See kihelkond on Taani ajalookirja „Liber census Daniae“ järele teine kihelkond Wirumaa wana Maumi maakonnas olnud. See nimi tuleb weel Mahurannas ette, mis kirikust mõni werst eemal on. Selle Maumi kihelkonna järele on weel Rakwere ja Lüganuse kihelkonnast suured jaod olnud. Kirik on wist juba 1219. ja 1254. aasta wahel ehitatud.

Kui wenelased 1657 Lüganuse tuliwad, põgenes õpetaja Scholbach Soomemaale. Nelipühiks 1658, kui wenelased ja poolakad ära oliwad läinud, tuli Scholbach tagasi, leidis aga kiriku ära häwitatud, ilma uste ja akendeta, hauad lahti lõhutud ja surnud ära riisutud, kellad ära wiidud, õpetajamaja ära põletatud ja ümberkaudsed külad ja mõisad hoopis ära häwitatud. Talumehed ütlesiwad küll, et waenlane kõik seda teinud, aga ommeti tuli ilmsiks, et nemad ise pärast waenlaste äraminekut nõnda oliwad riisunud ja häwitanud.

Et kiriku seinad üles oliwad jäänud, siis hakati seda enne seest ehitama; alles 1713 sai ta katuse peale, esiti õlgist, pärast kiwist. 1755 ehitati talle ka torn külge ja õpetajamaja ehitati 1795 praeguse koha peale.

2. Nigula kiriku ajaloo on üks auustatud suguwend Nigula kihelkonnast mulle Eesti keeli kätte saatnud, mida üks Nigula kirikuõpetaja — wist G. Hasselblatt 1815—1863 — ühe wäikse Tallinna kalendri sabas on kirjutanud, millel aga aasta nummert enam ei ole. Sealt wõtan järgmist siia üles:

„Millal Nigula kirik on ehitatud, on teadmata, aga et ta mõnda sada aastat juba on seisnud, tunnistawad kirikuraamatud, mis weel siin on, sest nende seest leiame, et ju 1666. aastal kihelkonna mõisawanemad kirikut on uueste lasknud kohendada. Ka tunnistawad need neljanurgelised augud kiriku seinte sees, et see kirik enne paawsti-usu rahwa kirik on olnud, sest nemad hoiawad nende sees Jumala armuleiba ja ristilõõdud Kristuse kuju. Õpetaja Michael Scholbach kirjutawat kiriku- raamatus järgmist: „1656. aastal 20-nel jõulukuu päewal on Nigula kiriku õpetaja Elias Grenzien Issandas magama läinud, ja mina, Michael Scholbach Eestimaalt, sain 1657. aastal 19. mail tema asemele siia Nigula kiriku peale laulatatud. Piiskopp Joakim Ihering oli, kes mind laulatas. Tugewas Narwa linnas olin mina 11 aastat Jumalat teeninud, selle linna Saksa koguduse juures, aga kadedad inimesed kiusasiwad mind nii wäga, et mina oma elumaja ja armsa koguduse seal pidin maha jätma ja wastu meelt Nyeni Saksa koguduse kutsmist Soomemaal wastu wõtma, kes mind omale õpetajaks soowis. Poolteist aastat olin mina oma armulist Jumalat Nyeni koguduses teeninud, niihästi, kui minu nõder jõud kandis, nõnda, et ka minu kõige tigedam waenlane kurja minust ei saa rääkida, siiski pidin häda pärast oma armsa koguduse maha jätma, sest Wene rahwas, keda Musku rahwaks nimetati, tungis sinna maa sisse, ajas mind ja minu armsa koguduse liikmed kõik wägisi sealt ära, et waewalt aga elusse jäime, kus nad Nyeni linna ja kõige maa ümbertkaudu lagedaks ja tuhaks tegiwad, nõnda et mina omastega Tallinna pakuu läksin ja seal ootasin Jumala armu läbi jälle teist õpetaja-kohta saada. Mõne aja pärast kutsusiwad mind Nigula kihelkonna mõisawanemad siia Nigula ehk Mahu kiriku peale. Need oliwad: Kalwi mõisa herra, landraat Hans Engdes, Andja mõisa herra Hermann Wrangel, Angerja ja Ulwi mõisa herra Jürgen Üxküll, Kunda herra major Johann Müller, Wasta herra Detlof Sommer, Kabala herra Hindrik Dönnhoff, Samma herra Niels Baggohufvudt, Pada mõisa leskproua Margareta von Lewolde, Warudi leskproua Margareta Lanting, Malla ja Aseri mõisa walitseja Hans Behrens. 1671. aastal kirjutas ka krahwiproua Syria Bielt, Rootsi kuninga ülema, kindrali Horni leskproua, iseoma käega oma nime kutsekirja alla. Tema päralt oli Malla ja Aseri mõis.

— Pärast nelipühi, kui surnud Nigula kirikuõpetaja sai maha maetud, teenisin mina, surnud õpetaja leseproua kasuks, Mihklipäewast saadik siin kiriku peal, elasin Pada mõisas ja

sain mõisawanemate ning muu koguduse-liikmete käest rohkeste peatoidust elamiseks, kui äkitselt hirmus waenlane, Musku Wene rahwas, 1657, meie maa sisse tungis ning Säämsillast saadik kõige maa tühjaks ja lagedaks tegi, et mina kõige oma armsa koguduse-rahwaga jälle redusse pidin minema ja ära jooksuma. Tänu Jumalale ja Kalwi mõisa herrale, kes mind Mahuranda aitas, kust Kalwi herra mind oma kaubalaewaga Soomemaale laskis wiia. Siin wõttis auuwäärt Hartwig Nõdingu leskproua Lenoskal mind armulikult wastu ja muretses rohkeste minu ja mu omaste eest, et ma teda küllalt ei jõua tänada.

Kui talwe sai mööda läinud ja Poola ja Wene rahwas Eestimaalt ära oliwad läinud, ja ka hirmus katk Jumala armu läbi oli lõpnud, läksin ma omastega jälle Tallinna, kus meie laew Undisaarel madala peale kinni jooksis. Siiski aitas meid Jumal ja ma jõudsin nelipühi ajaks jälle siia Nigula kiriku peale tagasi. Aga kuidas oli siin kõik hirmsal wiisil rikutud! Seda ei suuda mina rääkida. Meie ilus kirik oli lagedaks tehtud, ei olnud seal uksi, toolisid, aknaid ega ühteainust raudnaela enam leida. Surnute hauad oliwad tulega lahti murtud, surnute riided ja ehted ära warastatud, kirikukellad ära wiidud, kirikumõis sootumaks ära põletatud, kõik külad ja mõisad ümberkaudu lagedaks tehtud, nõnda, et Jerusalema ärarikkumine meie silmade ees oli. Talurahwas, kes kiriku ligi elasiwad, tõendasiwad küll, et waenlased seda on teinud, aga mitmest asjast oli näha, et nemad ise need kurjategijad on olnud, kes rõõwli wiisil kirikus ja kirikumõisas möllanud, kui waenlased juba ära läinud oliwad. Seda tunnistasiwad mitmed woodid, kirstud, ukсед ja lastekätkid, mis wärwitud kirikulaudadest ja pinkidest oliwad tehtud, mis nende talumajadest leiti, kes kiriku ligidal elasiwad. Siiski pidi jutlust saama tehtud ja jumalateenistust peetud, sest et igaltpoolt palju rahwast, kes weel elus oli, siia kokku tuliwad. Mina ei hoolinud sellest, et mind uueste Nyeni kiriku peale kutsuti, ega sellest, et suur Pärnu linna würistproua mind enese hinge-karjaseks kutsus, ega sest, et Ambla kihelkonna mõisawanemad mind omale õpetajaks soowisiwad, ning et mõned Nigula kihelkonna mõisawanemad kartsiwad, et mina siin selle ärarikutud kiriku peal ja lagedaks tehtud kihelkonnas ei pidanud oma peatoidust saama, ja soowisiwad sellepärast, et ma Keila kiriku õpetajaks pidin minema, aga kõigest sellest ei hoolinud mina, waid jäin parem siia, ehk küll waewalisel wiisil elasin, wahest Wõrkla külas, kõige enamaste Wasta külas, kus mina talupoja rehe all senni suitsu sees elasin, kunni Jumal jälle suwe-

1252
aja andis. Siis ehitasiwad meie kihelkonna mõisawanemad wana kirikumõisa kohta ühe wäikse toa, mille sees ma mõne aja waewalisel wiisil elasin. Sauna ehitas Warudi mõis, karjalauda Ulwi mõis, teise karjalauda pidi Samma mõis ehitama, aga sealt anti selle asemele üks pisuke ait; keskmise lauda lasksin mina oma kuluga üles ehitada. Suure aida ehitas Pada mõis, pisukese hobustetalli lasksin ka enese kuluga üles ehitada, neist mõnest palgist, mis head sõbrad mulle kinkisiwad. Pisukese rehe andis mulle kirikuküla kangur minu töö ja waewa eest, ja sinna külge lasksiwad kihelkonna mõisawanemad rehealuse ehitada. Mis mina hoonete ehitamise juures töörahwale ja hantwärkidele olin kulutanud, ja mis naelad, raud, kiwid ja muud kraamid maksiwad, on rehnungidest leida, millest mõisawanemad poole maksiwad, aga teise poole kulu tingisiwad mõisawanemad maha, et mina seda ise pidin maksma. Selle eest andsiwad nemad mulle luba kiriku nurgas üht pärissurnuhauda enesele wõtta, mis ma ka ise lasksin wälja müürida.

Mõni aasta pärast seda liigutas Jumal uueste meie kihelkonna mõisawanemate südameid, et nemad wana kirikumõisa-mäe peale ühe suurema elumaja lasksid üles ehitada. Kunda mõisa herra major Müller laskis suure toa, Malla mõisa walitseja kaks kambrit, Kabala mõisa Mollenbachi proua sawwrikambri, Wasta mõisa herra Hans Wrangel köögikambri, landraadiherra Engdes kahed seinad ja kojatrepid ehitada. Ahjud, ukсед, aknad ja mis muud weel hoone ehitamise juure tarwis, sai küll kihelkonna rahast makstud, aga kõik tüli ja kulu hantwärkisid sõõta ja kõik muretseda, kui lauad, naelad ja muud asjad, langes kõik minu peale, millepärast töö küll pikale wenis, enne kui uue maja sisse elama sain. 1666. aastal lubasiwad mõisawanemad kiriku ehitamiseks iga hobusepäewa pealt 40 riigitaalrit, ja talupojad niisama palju (riigitaalri on 80 kop). See maks pidi esimene pool 1666. aastal maksetama ja teine pool 1667. aastal. Talupojad, kellel raha ei olnud, pidiwad wilja maksma." — Siin lõpewad kadunud Scholbachi sõnad.

Siis räägib õp. Hasselblatt weel omas wäikses kirjas, mis tema muude kirjade seest leidnud, kuidas mõisnikud selle peale kõik kirikunõuud muretsenud. Ta ütleb seal: „Landraat Engdes Kalwi mõisast kinkis suurema kirikukella, tema proua Margareta Elisabet altari-riided, armuwiinakarika, hõbedast armuleiwatoosi ja taldriku. Kunda herra major Müller laskis altari üles ehitada, Baggo herra kantsli, Hermann Wrangeli herra kinkis wäheha kirikukella, Beata

Elisabet Wrangli preili Andja mõisast lubanud paar hõbelühtrit kinkida (wist on ta enne ära surnud, kui ta oma lubamist on täita saanud, sest hõbelühtrid ei ole siin kiriku peal), Pada mõisa herra Bellingshausen kinkinud suure 8-harulise kroonlühtri, mis praegu altari ees rippub. Malla ja Aseri krahwproua Syria Bielt, Horni lesk, lasknud kiriku seest- ja wäljastpoolt walgeks teha ja kirikuwõlwi sambaid kohendada. Kabala mõisa Dehnhoffi leskproua kinkinud suure hõbekannu Jumala armuwiina tarwis, mis seest kullatud. Nõnda wõtnud igaüks oma head tahtmist ja jõudu mööda osa, ühte ja teist kirikunõuu muretseda; üks lasknud aknad, teine uksed, ja veel teised hinged ja lukud teha. Meie päiwil, 1836. aastal, saanud kirik teistkorda uueste kohendatud, uus katus peale pandud, ja seest ja wäljastpoolt walgeks lubjatud, muist mõisawanemate, muist talupoegade ja muist kirikuraha kuluga. Kirikupõrand, kuhu wanal ajal surnuid maeti, sai liiwa ja mullaga täidetud, nõnda et meie kirik wälja näeb, nagu oleks ta alles mõne aasta eest ehitatud. Sellsamal eelnimetatud aastal kinkis Wasta mõisa herra Knorring peenikest punast kalewit altari- ja kantslitekiks ja endine Kalwi, Aseri ja Kooga mõisa herra Essen kinkis kuldressid sinna ümber; peale seda kinkis ta oma wendadega kolm ilust peenikesest rauust tehtud altariühtrit ja wiimaks 1842 kinkis Kalwi mõisa proua kaswandik Pauline Amalie Germann ühe walge karikarätiku. Ja wiimaks sai mõisawanemate, talupoegade ja kirikuraha kuluga kõige suurem ehe veel kirikule antud, et meie kirikule orel sai, mis 13. küünlak. p. 1844 üles oli seatud, et meie nüüd omas pühas kojas apostli Pauluse sõnade järele wõime teha: „Laulge mängides Issandale omas südames!“ Nii Hasselblatti sõnad.

Kirikumaad on aastal 1650 Pada mõisa omaniku Meksi käest 50 taalri eest ostetud, sellepärast ei ole sell kirikul patroni.

3. Seal kirikumõisa maa sees on üks wana kirikuase, keda Maarja kabeliks on kutsutud. Millal ja kuidas see on ehitatud, ei ole mitte teada, aga õpetaja Scholbach kirjutab ommeti ühe wana jutu järele: „Kui ükskord Muskowiti wägi Wirumaal olnud, nõnda et ka linna (wist Rakwere?) elanikud on wälja pidanud põgenema, siis on mõned jumalakartlikud mehed Jumala peale lootes nõuuks wõtnud waenlast maalt wälja ajada, mille tarwis nad wäikse wäe kokku kogunud ja seal kohas Jumalale töötanud, et kui Jumal nende wõitu õnnistab, et nemad wenelasi siit wälja wõiksiwad ajada, siis tahaksiwad nad sellesama koha peale Wene wiisi järele kabeli ehitada,

igaweseks mälestuseks, et Jumal nende palweid kuulnud ja awitanud wenelasi wälja ajada.“ Wist on siis Jumal nende palweid kuulnud, et nemad selle kabeli on ehitanud ja Sõja-Maarja kabeliks nimetanud. Hiljemal ajal on selle kabeli juures ebajumalateenistusi peetud, kuhu inimesed Wenemaalt ja ümbertringi kaugelt kohtadest Heina-Maarjapäewaks kokku rännanud ja sealt õnne ja abi otsinud. Õpetaja nõudmise peale on Tallinna kuberner, krahw Eerik Akselson Oxenstierna, seda ebajumalateenistust sealt kaotada ja soldatite läbi nende ebajumalaid häwitada lasknud. Aga mis awalikult päewaajal ei wõinud sündida, seda tehti õõsel, et palja põlwe peal kabeli ümber roomati, ehk kolmkorda ümber käidi, kus jumalakartmata kerjajatele, kes seal istusiwad, leiba ja raha jagati, wäikseid lapsi ehk laste särkisid ohwerdati, abi otsiti, wahaküünlaid põletati ja kes enesele tüdart ehk poega soowis, selle tarwis oliwad wahast nukud tehtud, mis siis kuradile ohwerdati. Nii palju keelati, kui wõidi, mis üle seda, see jäeti Jumala hooleks, kunni see asi iseenesest kaob.“

Et selle „Maarja kabeli“ juures mõni tähtis lahing on olnud, wõib sellest kindlaste arwata, et sealt ligidalt üks ojakene mööda jookseb, keda Wereojaks kutsutakse. Kui õpetaja Scholbachi jutustuse peale wõiks toetada, siis wõiks arwata, millal see kabel on asutatud. Suwel 1222 käis Susdali würost ühe wäikse wäesalgaga Tallinnamaalt läbi, tungis Tallinna ette ja püüdis linna sisse wõtta, ei mitte, et seda omale pidada, waid aga saaki nõuda. Selle wäikse linnakese asjata ümberpiiramise järel, kus sellel ajal ainult 1200 inimest elasid, läks ta oma riisujatega linna alt ära ja saatis nad mitmes salgas Järwa-, Wiru- ja Alutagusemaale riisuma ja häwitama. Sellel õnnetumal ajal wõis see olla, et mõned hakkajad mehed nõuaks wõtsiwad oma alamatega endid ühendades wägiwallale wägiwallaga wastu panna ja neid wälja ajada, riisumist keelda ja julge wõitlemisega omandust kaitsta. Kui see arwamine põhjendatud oleks, siis peaks see Maarja kabel 1223. ja 1224. aastate sees ehitatud olnud olema, kus selle koha elanikkudel korda läinud, waenlasi Jumala abiga maalt wälja ajada ja oma töotuse täitmiseks selle koha peale kirikut ehitada.

4. Rahwajutu järele olla selle kiriku müüride all palju kulda ja hõbedat, aga ei saa kätte. Siis olla Rootsi soldatid Põhja sõja ajal selle (kas Nigula ehk Maarja?) kirikukellad ühte laukaaku, mis Suuressoos, wisanud. Neid kellasid

peab iga Jaani laupäewal löödama, mida igaüks kuulda wõib, kes siis augu kaldale läheb.

5. Nigula kirik on kena ja kaunis suur, ilusa kõrge torniga. Kiriku ümber wanade haudade peal on mitu wana ümmargust kiwristi, kellel enamaste kirjad peal on. Esimese risti peal on: „Vnnis Thomas und sein Weib 61 jar. Bindiesohn (?) liegen hier.“ See on: „Unnise Toomas ja tema naene 61 aastat wanad. Bindiesohn hingawad siin 1519.“ — Teine rist kõrgete kirjadega: „Anno 1655. Lucka Jack und sein Weib Els, Lucka Jack, Lucka Tennis.“ See on: Aastal 1655. Luka Jaak ja tema naene Els. Luka Jaak, Luka Tõnis. Kolmanda risti peal oli ainult aastanummer 1637 weel arusaadaw, muud kirjad ära pudenenud. Neljas rist: „Hans Johansohn. Gustas. Juri. Anno 1691.“ Wiies rist: „Arla Peter.“ Kuues rist: „1676.“ Kirjad arusaamata. Seitsmes rist: „Samma Thomas. Jakob. Jerwe Jüri.“ Kaheksas rist: „Pille Jack und sein Weib Eddo. Pille Hans. Mart sein sohn. Anno 1613.“ See on: Pille Jaak ja tema naene Ädu. Pille Hans. Mart Pille poeg. 1613.“ Üheksas rist: „Lalle Jaak Pada külast. Ao 1653. Lalle Rein. Lalle Siim. Lalle Jahn. Lalle Jurke.“ Kümnes rist: „Anno 1629 28. Junii starb selige Isaac.“ See on: 28. juunil 1629 suri õnnis Isaak. Üksteistkümnes rist, kus kirjadest aru ei saa, et ära kõdunenud. Kaksteistkümnes rist on ilma kirjadeta.

Kuida näha, on neil talunikkude ristidel enamaste Saksa keelsed kirjad peal. See tuleb sellest, et nende ristide tegijad wist Saksa handwärgid on olnud, kes ka oma keele järele ristidele pealkirjad on teinud.

Tallinnamaal tuleb wäga palju seda ette, et mahajäänud omaksed oma surnutele niisugused jäädawad märgid haudade peale on lasknud panna, keda weel mitme põlwe rahwas wõiwad näha ja nende nimesid lugeda. Kui pisukesi, iseäraliku moega raudristisid, mis mõne toli weel maa seest wälja paistawad, on sagedaste leida, iseäranis Amblas, Simunas ja seal ümbeskaudu. Niisuguseid surnute mälestusemärkisid ei ole ma Liiwimaalt mitte leidnud, kui ainult üksi Wiljandimaal Suure-Jaani surnuaia pealt üheainsa.

Kiwi- ja pronksiaeg.

6. Kunda mõisa juures on üks wana ärakuiwanud järwe-ase, mis nüüd heinamaa on, aga kust Kunda tsemendiwabrikule liiwa ja mergelisawi kaewatakse, millest tsementi tehakse. Selle järwe põhja pealt, umbes 4—5 jala sügawuselt, on wäga

palju kondist tehtud kõiksuguseid asju leitud, küll nuge, naasklid, nõõlu, sae ja wiili moodu riistu, ahinguid, kalaõngesid, konksusid ja kiilu moodi riistu ja wististe ka kiwiasju. Metalliasju ei ole sealt mitte leitud. Siis on see selge tunnistus, et kiwiajal selle järwe ümber palju rahwast on elanud, kes neid asju on pruukinud. Professor Grewing on nende kontidest asjade järele wälja harutanud, et sell ajal Kunda järwe ümberkaudsel maal järgmised loomad on asunud: metshärg, põhjapõder, põder, metssiga, ja kaladest nimelt haug. Ka koera arwatakse selle aja Kunda elanikkudel koduloomaks olnud, kelle abiga nad jahti on pidanud. Põllutööst ei ole märki leida, kuid ainult jahist ja kalapüügist on nad elanud. Kõik need leitud asjad on Tallinna ja Tartu museumis. Suwel 1896 sain ka mina mitmed kondist asjad Kunda kooliõpetaja G. Rõmusoksa käest, kes need sealt järwe kaewandusest oli kogunud.

R a u a a e g.

7. Wanust nimedest on siin tähelepanekuäärt Katiware, wist Gootiware, üks wana matusekoht ehk kiwikalme.

K i w i k a l m e d.

8. Kiwikalme Malla ja Wastaraja ligidal, mille juurest Kunda-Malla kiriku tee läbi käib, mida Kalmuwareks kutsutakse, kust inimeste luid ja ehteasju, kui spiral-sõrmusid, sõlgesid, pandlaid jne. hulgana olla leitud.

9. Kiwikalme umbes 200 sülda eesesiswast Kalmuwarest eemal, Pikapõllu ja Telteealu rajadel, Wasta mõisa ligi, mida Katiwareks kutsutakse. Iila külarahwa jutu järele olla sinna üks noor naesterahwas maetud, kelle peigmees sõjas surma saanud, ja kes siis nõnda kaua nutnud, kunni ta ära surnud, ja ennast sinna maha matta palunud.

10. Kiwikalme Maltsa kalda sees, Malla mõisast $1\frac{1}{2}$ wersta hommiku pool, kust surnute luid ja metallasju on leitud.

11. Kiwikalme wistist kiwikoobastega Koogu walla Tammeküla maa sees, suure Narwa maantee ääres hommiku pool küljes, keda Suurekalmuwareks kutsutakse. Pae-kiwid on seal kuhja kaupa peal, mille all palju inimeste luid on; 40 sammu pikk, 20 sammu lai.

12. Kiwikalme Malla mõisa ja Iila küla wahel, Kuura küla kohas, kõrge ja järsu Maltsa kalda peal, kus praegu signalitorn peal on. Seda kohta kutsutakse ka Kuuramäeks

ja Linnamäeks, aga seal ei ole muud, kui paekiwidest hunnikud, mille alused wist õõned on, kuhu surnuid on maetud. Sealt olla keegi ühe niisuguse kuhja ära lõhkunud ja selle alt õõnuse leidnud, mille sees üks luukere on olnud, kellel ka üks rauast oda ja keti tükk juures olnud. Et seal sügawat mulla maad ei ole, siis on paekiwidest niisugused kuhja moodi hauad tehtud, mille alla surnud on maetud. See on üks selts isemoodi haudasid, mis siin rannas tihti ette tuleb. Et seda kohta rahwajutu järele Linnamäeks hüütakse, siis ei ole ta iialgi linna mägi, waid aga kiwikalme, sest et maa seal ümberringi kõik tasane on.

Rahwajutt räägib, et seal sagedaste waimusid nähtawat. Kord jäänud üks mees sinna magama ja näinud üles ärgates, et suur hulk härjapõwelasi tema ümber tantsinud. Ta hakanud ühte neist kinni püüdma, aga wäike olnud wali eest ära wadima. Wiimaks saanud ta härjapõwelase jalast kinni. See aga hakanud kangeste rabelema, nõnda et ta jalg katki mürdunud ja mehe peosse jäänud. Wäike mehike kadunud ise kui tina tuhka. Härjapõwelase jalg olnud niisugusest sitkest ollusest nagu meie aja gummi.

13. Kiwikalme Koogu wallas Raudna külas Jaan Tiilenl põllu sees, kust inimeste luid on wälja tulnud ja palju pronksasju leitud, mis Kalwi parun Stackelberg ära ostnud.

14. Kiwikalme Koogu wallas Tamme küla põllu sees, 300 sammu teest ja külast lõuna pool. On ümmargune. Seda kutsutakse Türgiwareks.

15. Kiwikalme umbes 1 werst Pada mõisast kesk-hommiku pool Pada küla põllu sees, mida Kalmuwareks kutsutakse. Selle ware juurest tulnud sagedaste inimeste konta wälja. Kord tulnud kündes sealt kiwide alt ka pool mõõka (pära pool) wälja.

16. Kiwikalme umbes 1 werst Uljaste külast põhja-õhtu poole, mis ka Kalmeware nime kannab. Sealt olla ka inimeste konta leitud.

17. Kiwikalme Nugi külast 1 $\frac{1}{2}$ wersta hommiku poole, Wasta mõisa wäljal, kust surnute luid on wälja tulnud. Seda kohta hüütakse Suurwareks. Sinna arwatakse Rootsi sõja ajal inimesi maetud olema. Seal kuulnud heinaniitjad kord maa seest suurt sõjakära.

18. Kiwikalme Koila linnamäest 1 $\frac{1}{2}$ wersta põhja poole, mida nüüd Pikkuwareks hüütakse. Selle ware seest leitud palju inimeste luid ja sõjariistu.

19. Kiwikalme Tüükri karjamõisast $\frac{1}{2}$ wersta põhja poole, mis mitu sülda pikk olla. Seda waret olla üks mees kord kaewata lasknud, kust siis palju endiseid sõjariistu ja inimeste luid wälja tulnud. Pool waret on weel alles. Kas neid sõjariistu weel kuskil olemas on, mis sealt wälja on kaewatud, ei ole teada saadud.

20. Kiwikalme on enne praeguse Nigula surnuaia kohal olnud. See ware olla üles kaewatud ja sealt palju inimeste konta ja sõjariistu leitud, mida üks praegu elaw wana-meies ise ütelnud näinud olema.

21. Kiwikalme Pada linnamäest umbes 1 werst jõge mööda alla minna on üks põld, mis Kalmepõllu nime kannab. Seda kiwiwaret hakanud üks mees kord kaewama, kust ta palju inimeste konta leidnud ja nende wahelt ühe kaunis suure kuldrõnga. Ta müünud selle kirikuõpetajale ära ja saanud selle eest 70 (?) rubla.

22. Kiwikalme Koila linnamäest natuke maad hommiku poole, teinepool Pada jõge, kust inimeste luid wälja on tulnud.

Mulla- ja katkukalmed.

23. Kalme mõni sada sammu Pada külast lõuna poole; seal on talukoplis suur kiwi, kelle juurest maa seest inimeste luid on wälja tulnud.

24. Kalmuküngas Nugeri külast umbes pool wersta hommiku poole, kust inimeste luid on wälja tulnud. Arwatakse endine matusekoht olema.

25. Kalmemännik Kohala mõisast werst maad lõunaõhtu poole, kus kaunis suur männik on. Muidugi peawad seal kalmed sees olema.

26. Kalme Tüükri karjamõisa juures, kus üks liiwamägi on. Sealt mäe seest tuleb alati inimeste konta wälja. Arwatakse, et Wene sõdade ajal sinna inimesi maetud. Hirmuga mäletawad kõik selle kihelkonna rahwas Wene sõdasid. Wist on nad werised jäljed siia järele jätnud.

27. Kalmemägi Merikülast natuke ida poole. Üks mees hakanud sinna sisse kartulikoobast tegema, kust kaewates wanade ja laste luid wälja olla tulnud. Sealt leidnud ka teised inimesed luid.

28. Kabeliase Koila külas, mille koha peale üks sepp oma le sepi koka ehitanud, keda praegu Kabeli sepi koka kutsutakse.

29. Rootsi kuninga haud. Kunda Siberiliiva külast hommiku poole Kunda jõe ääres on üks mägi, mis praegu Lammasmäe nime kannab. Ta on umbes 2 süllda kõrge ja pealt 20—30 süllda lai. Mäge piirab ühest küljest Kunda jõgi ja mujalt Kunda Matusoo ja Waatsaka heinamaad. Selle mäe sees olla üks suur keller, kuhu Rootsi sõja ajal üks Rootsi kuningas maetud. Kuningat wahtisiwad kaks Rootsi soldatit, üks pea- ja teine jalgeotsas ja neil olla paljad mõõgad käes. See kuningas käiwat sealt wahest ka wäljas sõitmas. Kord näinud üks poiss, et üks suur kahehobuse tõld kergeste sõites üle pehme soo selle mäe poole tulnud. Tõllas istunud wana hall mees. Kui tõld mäele saanud, kadunud ta äkitselt ühe suure kiwi alla ära. Koopas olewat ka palju kulda ja hõbedat. Koopawõtmed seiswat ühe suure kaheharalise kase juurte all. Mitmed on neid käinud sealt otsimas, aga ei ole kätte saanud, sest nõidumise sõnad puuduwad. Keldriuks arwatakse eelnimetatud suure kiwi all olema, sest sealt nähtud ka mõnikord rahaaugu tuld. Seda mäge olla ka kaewatud ja sealt wanu rahasid, metallitükka ja konta leitud. Kord tahetud seda mäge ümber kaewata, aga Kunda parun ei olewat lasknud, sest et wihastatud waimud mõisas käima hakkawat.

Kiwist rist.

30. Kiwist rist on hiljuti Koila ja Unnukse raja peal seisnud, millest rahwajutt järgmist räägib. Wana pulmakombe järele olla isamees, mõök wõöl, saaja eel ratsutanud. Juhtunud teine saaja wastu tulema, siis pidanud isamehed ja peigmehed mõõkadega wõitlusele minema, et saajale teed lahti teha. Eelnimetatud kohal on kaks saaja wastastikku juhtunud ja seal olla mõõgawõitlusel üks peigmees surma saanud. Surnud peigmehe mälestuseks pandud selle koha peale kiwist rist üles.

Hiie- ja ohwrikohad.

31. Hiie mägi Kongla kõrtsi juurest $1\frac{1}{2}$ wersta Malla ja Wasta rajal, Maltsa kalda peal. Seal ligi on suur ümmargune auk, wist ohwri lohk, kelle lähidalt selge hallikas wälja jookseb, mille ümber wanaste suured tammed ja wahtrad kaswanud. See on Hiie talu maa sees, mere pool teed.

32. Hiie- ehk ohwrikoht Malla mõisa põllu sees, $1\frac{1}{2}$ wersta mõisast lila küla pool, kus ühe mäekingi sees 3 süllda sügaw ja läbi mõõta 20 süllda lai, waagnanäoline õõnus

on, kelle ligi pihlakad ja remmelgad kaswawad. Inimeste jutu järele olla see auk seest siledaks müüritud, millepärast seda Keldrimäeks kutsutakse. Wist on ta ohwerdamisekoht.

33. Ohwrikoht endise Kongla kõrtsi ja Kiwastiku sepamaja wahel, Kongla jõe kuristiku kaldal, kuhu inimesed 40 wersta kauguselt olla ohwerdamas käinud. Ohwerdamisekoht olla 25 jalga kõrge sawiküngas, kellel hallikad kahelt poolt mööda jooksewad. Kohta kutsutakse Kongulaks.

34. Ohwrikiwi Malla koolimajast $\frac{1}{4}$ wersta hommiku poole, eesnimetatud Hiiehallika kohast mere poole minna, kus üks wäga suur kiwi on, keda Elukiwiks kutsutakse, mille peale wanaste ohwriandeid wiidi.

Linnamäed.

35. Linnamägi Kunda mõisa juures, mõisast hommiku pool, millest näha on, et see inimeste kätega järele on awitatud. On wäike, madal mägi.

36. Linnamägi Pada mõisa maa sees, Pada kõrtsist natuke maad hommiku pool, Narwa poole minnes pahemat kätt Narwa maantee ääres. See on üks kaunis kõrge ja järsk mägi, mis ülewalt ümberringi mullawalliga ümber piiratud on. Walli seest paistsiwad sagedaste sõed ja põlenud palgitukid välja. Sisemine ruum walli sees mäe peal on tasane, aga ommeti näis seal mõned kiwidega täidetud hauakünkad peal olewat, kust mõnikord mõned wanad pronksasjad on leitud. Ruum mäe peal walli sees on ligi 5 Riia wakamaad suur, ja pruugitakse karjamaaks, mis wist Pada koolimaja päralt on.

Sellest linnamäest räägib rahwajutt järgmist: Seal olla enne kindel linn olnud, kus wahwad eestlased sees elanud. Ristiusu rüütlitele ei ole nad aga mitte jaksanud wastu seista, ehk nad küll kaua wastu pannud. Eestlased ei olla aga mitte taganenud, waid langenud ühes linnaga. Et nad nii wahwad olnud, siis ei olla nad mitte igaweste surnud, waid elada maa all weel tänapäewani. Kord maganud seal linnamäel üks karjane. Unes kuulnud tema maa alt rõõmust laulmist, wileja pasunapuhumist, trummipõrinat, kellahelinat ja muid rõõmu hüüdeid ja kära, nagu oleks sõjawägi waenlase wastu välja läinud. Üles ärgates ei olla ta enam midagi kuulnud ja arwanud, et see unenägu on. Äkitselt silmanud ta oma peaotsas kena kuldketi, millest ta aru saanud, et see unenägu ei olnud, waid et ta Eesti malewa kära kuulnud. Kui poiss seda lugu teistele rääkinud, läinud ka need sinna magama, et Eesti sõjakära

kuulda, ja mis veel enam, ka kuldketi omanikuks saada, aga ei olla seal midagi kuulnud ega ka midagi saanud. Endiste eestlaste waimud elada veel praegu maa all edasi ja walmistada endid sõjale, et ükskord sakslaste wastu wälja tulla. Et praegused inimesed neid mitte ära ei unustaks, sellepärast anda nad aegajalt enestest mõnele heale inimesele mõnikord kuulda ja näha.

Selle mäe sees olla rahwajutu järele suur keller, kus väga palju kraami, hõbedat ja kulda sees olla. Kord leidnud üks karjane selle keldri ukse üles. Ta läinud sisse ja näinud seal suure hulga wiinawaatisid. Mehikesel pole aega olnud edasi minna, waid hakanud kohe märjukest maitsma, mis hästi tubli olnud. Ta katsunud seda ühel, teisel ja kolmandal päewal, kunni wiimaks teised järele pärima hakanud, kus temal niisugune hea wiinakoobas on, et ta igapäew wõib joobnud olla. Karjane rääkinud siis ka teistele, et tall linnamäe sees wiina küll olla. Ta wõtnud ka teised kaasa ja tahtnud neid wiinakeldrisse wõõrusele wiia. Aga pole enam uksekohtagi tunda olnud. Nüüd kaapinud mehike küll kõrwatagust, et ta sellest enne teistele rääkinud, kui ta sealt kulda ja hõbedat wälja tuua oleks saanud, aga kahetsus olnud liig hilja.

Selle linnamäe ligidalt kalda seest tulewat sagedaste inimeste luid wälja, mispärast arwatakse, et seal linna surnuaed olnud.

37. Linnamägi sealsamas, aga esimesest natuke maad lõuna pool, üle Narwa maantee Pada kõrtsi ees sügawa oru sees. See on üks järsk ja kõrge maanina, mis hommiku poolt ühetasasest põllust sügawa oru sisse ennast wälja sirutab, ja hommiku poolt tasasest maast sügawa kraawi läbi ära on lahutatud, kus seespool kraawi mullast wall on. Mujal ei ole seal wallisid näha, sest et ta seal väga järsk on. Suurus pealt umbes 2 Riia wakamaad, kus ka kartulid kaswasiwad. Rahwas seal juures ei teadnud midagi nende mägede algustarwitusest, waid arwasiwad neid wanad Rootsi sõjakantsid olewat. Wõimalik on, et neid mägesid hiljemal sõdadeajal ka sõjakantsideks on pruugitud.

38. Linnamägi pidi ka Mallas Maltsa kalda peal Kuura küla kohas olema. Seal ei ole aga kedagi linnamäe, waid kiwikalme ja matusekoht, millest eespool kiwikalmete hulgas seletatud.

39. Linnamägi olewat ka Wasta mõisa piiris, kellest mulle aga pärast kontrollreisi on teatatud.

40. Linnamäe kohaks kutsutakse ka Malla koolimaja kohta, sest et seal ligidal ühte kinku Linna- ehk Linnu-mäeks nimetatakse. Seal ei ole aga kedagi wanade eestlaste kantsi.

41. Linnamägi Uljaste külas, mis täieste wana linnamäe moodi olla. Just linnamäe kõrwalt keeb hallikas üles.

42. Linnamägi Koila küla juures Pada jõe kaldal. Linnawallid olla seal weel selgeste näha. Mõni süld linnamäest eemal keeb suur hallikas maa seest wälja.

43. Kunda mõisa ligidal olla üks mägi, mida Kullamäeks hüütakse. Ka räägib rahwas, et see linnamägi olewat, kus weel praegu müürid näha olla. Ehk on see seesama linnamägi, kellest eespool № 35 juba räägitud?

44. Kunda wabrikust mere poole on merekaldal mägi, mida Kukerpallimäeks kutsutakse. Sealt mäe seest leitud sagedaste wanu rahasid.

45. Meriküla kalme mäest natuke ida poole tulla oja kalda seest mitmetmoodi sawist sõõginõuude tükisid wälja. Arwatakse, et inimesed wanal sõjaajal seal koobastes elanud. Wõimalik on, et see üks kiwiaja elanikkude elukoht on olnud.

Mõisaase.

46. Aseri karjamõisa rohuaias on üks mäeküngas, mille peal enne mõis olnud. Wanal sõjaajal olla mõisaherra wäga hirmu sees olnud, et tema warandus waenlase kätte langeb. Ta walwanud alati mõisa kõige ülema korra peal aknast, et sõjawägi teadmata tema mõisa peale ei tuleks. Ühel ilusal hommikul näinud ta, et ligema mäe warjust suur hulk päid nähtawale tulnud ja igalühel püssid õlal. Kohe jooksnud ta alla ja süüdanud mõisa põlema, mille juures ta rahuliku südamega sõjawäe tulekut oodanud. Kui sõjawägi wiimaks ligemale jõudnud, näinud herra omaks imestuseks, et see üks pikkade sarwedega härjakari olnud, keda karjane ajanud. Nüüd hakanud herra küll oma rumalust sülitama ja kahetsema, aga põlewat mõisat ei wõinud ta enam päästa. Iseäranis kahju olnud tall, et ta ehmatuse pärast kõik oma raha, kulla ja hõbeda majasse unustanud. See warandus olla praegu weel seal waremete sees, mida ka mitmele unes näidatud, aga need rääkida ikka seda enne üles, kui seda ära lähewad tooma, ja siis enam warandust kätte ei saa.

47. Hiiekoht Warudi küla väljal, kus üks mägi on, mille peal wanaste hiis olnud. Seal on veel praegu kiwiware, mis Linnuware nime kannab. Sealt ware seest on inimeste luid ja sõjariistu leitud. Sellest kohast umbes kaks wersta lõunahommiku poole on wäike mäeküngas, mis Ristipaju nime kannab. Seal olla enne püha paju olnud, mille alla ristiusu ajal rist üles pandud.

48. Suur- ja Wäikehiis. Warudi külast põhjaõhtu pool on Sookorga soo, mille sees kaks kõwa maakohta on, kus lehtmets peal kaswab. Neid hüütakse Suur- ja Wäikehiieks, mis rahwamälestuses pühad kohad on. Need wõiwad ka wanad pelgupaigad olla.

49. Hiiekoht, kõrge mägi Wörkla küla väljal, mis praegu Salumäe nime kannab. Selle mäe peal on praegu majakas.

50. Hiie mägi Kalda wallas Illaka külast $1\frac{1}{2}$ wersta eemal. Seal mäe peal on palju kiwa, millest kolm wäga suured on. Kõige suurem neist on arwata $2\frac{1}{2}$ sülda kõrge ja umbes 4 sülda pealt igapidi lai. Neid hüütakse Hiiekaldakiwideks. Neist kiwidest räägib rahwas nõnda:

Kalewipoeg käinud kord Soomes. Tema äraoleku ajal tulnud wõõrad mehed maale ja hakanud omale siia mõisaid ehitama. Kui Kalewipoeg Soomest Kalda mõisat silmanud, tõmmanud suure kiwi peosse ja tahtnud Kalda mõisat ühe hoobiga maa pealt ära häwitada. Kiwi jõudnud üle Soome lahe küll Kalda mõisa poole, aga pole siiski talle pihta läinud, waid lennanud üle mõisa ja kukkunud Karjawärawa ja Torutumme wahale Hiie mäele maha, kus ta veel praegu on.

51. Hiiekoht Nigula kiriku ja Wasta mõisa wahel väljal, kus üks heinamaa on. See kannab hiie nime, ehk seal küll enam ühtegi puud ei kaswa.

52. Hiie mägi Kunda tsemendiwabriku juures. Seal olla endine hiis olnud, kus rahwas ohwerdamas ja jumalaid palumas käinud.

53. Hiiekoht Warudi Linnuwarest $1\frac{1}{2}$ wersta lõuna pool, kus Kunda jõe orus, jõekalda peal üks wäike käär on, mida Pühajärwe lepikuks kutsutakse. Praegu ei ole seal lepikut ega järwe, ega pole järwe seal ka iialgi olnud, sest et maa kõrge on. Niipalju on näha, et jõgi enne seda kääru ümber on piiranud, kuna ta praegust seda ühest küljest veel ümber piirab. Selle kääru peal kaswanud enne leplik, mida rahwas pühaks pidanud.

54. Ohwri- ehk Pūhahallikas Koila küla ligidal, mida Lāhtoru hallikaks hüütakse. Selle hallika kaldal olla rahwajutu järele pūha koht olnud. Ka tulnud sealt inimeste luid maa seest wälja.

55. Ohwrikiwi Koila Atrika küla juures, sookalda peal, mida Naiskiwiiks kutsutakse. See pidada pūha koht olema, kus kiwi otse naesterahwa kuju sarnane olla. Rahwajutu järele muudetud sinna üks naene kiwiiks, kes pūhapäewal soost marju korjamas käinud.

Teine jutt räägib Naiskiwest jälle järgmist: Kord olnud üks kuri ämm, kes oma minijat sugugi pole sallinud, waid teda ööd ja päewad taga ajanud, teda sõimanud, lõõnud ja igapidi waewanud. Minija kannatanud esiti kõik nurisemata, aga et abi kuskilt loota pole olnud, lõpnud ka temagi kannatus otsa. Ühel päewal, kui ta jälle ämma käest hea nahatäie peksta oli saanud, wõtnud minija lapse sülle ja läinud pūhale mäele jumalaid paluma. Ta istunud pūha mäe peale maha ja hakanud silmawees jumalatelt abi paluma, et need ta kiwiiks muudaksiwad ja nõnda teda kurja ämma käest ära päästaksiwad. Puuks ei olla ta sellepärast tahtnud, et puu ära põletatakse. Kui ta oma palwe oli jumalatele awaldanud, muutunudki ta ühes lapsega, kes tall süles olnud, kiwiiks. Et see kõik pūhal mäel ja pūhas metsas sündinud, siis hakatud ka seda kiwi pūhaks pidama ja seal juures jumalaid paluma. Kui wiimaks ristisu ajal seal metsas käimine ära keeldud, siis toodud Naiskiwi eelnimetatud sookaldale wälja, kus ta weel praegu on. Kust kohast see kiwi sinna toodud, seda ei teata. Kiwi pidada wäga istuja naesterahwa moodi olema, kellel ka laps süles olnud. Hiljuti olla üks tüdruk lapse koeruse pärast ta sülest ära wiinud.

Wanapaganakiwi.

56. Kord tahtnud wanapagan omale teed läbi Soome lahe teha. Ta wiinud juba kolm korda õnnelikult kiwa põlle sees ja puistanud merde. Igast sületäiest saanud poolwersta teed. Kui ta neljandat korda kiwisületäiega mere poole sammuma hakanud, laulnud Wasta mõisa kukk posti otsas. Wanapagan ehmatanud nii ära, et põllepaelad katki läinud ja kiwid Wasta mõisa wäljale maha kukkunud. Ise pannud ta aga hommiku poole plagama. Ta saanud parajaste Tüükri karjamõisa wäljale, kui kukk kolmat korda laulnud. Seda kuuldes ehmatanud ta jälle nii kangeste ära, et ta päris kiwiiks jäänud, kus ta

weel praegu on. Teed, mis ta merde teinud, hüütakse nüüd Wikkurilooks. See on Kalwi mõisast $1\frac{1}{2}$ wersta õhtu pool ja umbes $1\frac{1}{2}$ wersta pikk.

Wanapagana pidumägi.

57. Koogu wallas $\frac{1}{2}$ wersta Aseri karjamõisast hommiku poole on suure kuusemetsa sees väike mägi, mis kõik kiwi-dega kaetud on. Rahwas räägib, et selle mäe peal iga Jaani-päewa õösel wanapagan oma perega käia pidu pidamas. Kui keegi sell õösel risti üle selle mäe läheb, siis näeb ta seal: Wanapagan ise istub suure kiwi peal, suur sinine tuli ees, kus puude asemel kuld ja hõbe põleb. Kahelpool teda seisawad suured hunnikud kulda ja hõbedat. Wanapagana ees tantsiwad tulepaistel tema naesed ja lapsed, nendest natuke eemal põrgu-kutsikad, tondisulased, ehk kuidagi neid pahu waimusid hüütakse. Kui inimene, kes neid näeb, siis Is same ie kolm korda läbi loeb, siis kaduwat wanapagan oma perega kui tina tuhka, aga kuld ja hõbe jääb sinna maha. Rahwas räägib, et enne seda tempu wanatühjale sagedaste olla tehtud, aga nüüd olla inimesed nii lollid, et seda ei usu, mis rahwas räägiwad; sellepärast ei minna nüüd keegi enam wanapaganale ninanipsu tegema, mida küll Jaanilaupäewa õösel igaüks teha wõiks.

Mitmele olla ka unes näidatud, et seal kuusikus kiwide all wäga palju kulda ja hõbedat olla, aga keegi ei minna seda kätte püüdma. Seda kättesaamise kunsti olla küll mitmele õpetatud, aga seal juures pidada wäga palju tontidega tegemist olema, nii et püüdjatel enne waranduse maa seest wäljatulemist ihukarwad püsti tõusewad ja ikka tühja kätega plagama panewad.

Leitud asjad.

58. Üks paekiwist wäljanikerdatud, suurte, käherate juus-tega meesterahwa pea, mis Malla kloostri asemelt 5 jala süga-wuselt, 15 aasta eest tagasi, wälja kaewatud. Oli tänini Malla walla kirjutaja K. Grünbergi käes, mis minu kätte sai. Tallinna museumis.

59. Kaks Rootsi waskraha, 1 ordoraha, 1 väike pronk-sist prees leitud Malla koolimaja maa seest.

Hulk hõberahasid oli 10 aasta eest tagasi üks karjapoiss Malla wallas Allika talu piiris ühe mäekingi seest leidnud. Rahad arwatakse Taani omad olewat, 1400. ja 1500. a. wahel, mis mõisaherra kätte saanud.

Eespool kirjeldatud Malla kalmuwaredest korjanud A. Lass palju wanu asju: 40 sõrmust, 60 wana raha, palju sõlgesid, raudkonksusid, odasid, kirweid ja kiwist nikerdusi jne. Et ta wäljamaale rännanud, siis on teadmata, kuhu tema wanade asjade korjandus on jäänud.

Jõhwi kihelkond Pühajõe kabeliga ja Iisaku kihelkond.

1. Ehk küll Taani maksuraamatu „Liber Census Daniae“ järele see kihelkond Alutaguse maakonna päralt oli, ommeti ei räägita seal mitte sellest kihelkonnast. Sellepärast on teadmata, kas see kirik, mis Püha-Miikaelile pühendatud, juba 1254. aastal asutatud oli. 1728 on see kirik Jõhwi mõisa maa peale uueste üles ehitatud. Lõunapoolne jagu Jõhwi kihelkonnast, nimelt Iisaku kabel, ei tule Taani raamatus sugugi ette, ja oli sell ajal wististe Liiwimaa päralt. 1653 pidi Iisaku ja Pühajõe kabel Jõhwist ära lahutatud ja Tudulinna sinna juure pandud saama. 1654 sündis ka see lahutus, aga Pühajõe ja Iisaku üksinda. Aastast 1744 on Iisaku jälle Jõhwi kabeliks saanud. 1845 ehitas sealne kogudus omale uue kiriku, mis 1846 sisse õnnistati. Pühajõe kabelil, kelle asutuseaasta tundmata on, oliwad mõned oma diakonid. Tallinnamaa konsistoriumi protokollil järele 23. märtsist 1769 pidi see kabel hoopis ära kaduma, sest et Peite, Järwe ja Konju mõis Waiwara kihelkonna külge pandi. Justizkollegium tegi aga selle muutmise 1772 tühjaks. Iisaku on hiljemal ajal, 1866, isekihelkonnaks saanud.

Kiwi- ja pronksiaeg.

Sellest ajast ei ole asju siin teada.

Raua aeg.

2. Kiwikalme Pagari wallas Atsalemma külas 20 sammu paremat kätt teest, kus praegu wäike lepik peal. Kutsutakse Sõjakiwikalmeks, 50 sammu pikk, 30 sammu lai. Kiwide alt leitud palju luid ja möögapidemeid.

3. Kiwikalmed kaks tükki, mis ka liiwaga täidetud, seisawad Rannapungerjalt õhtu poole paremat kätt jõge ja 100 sammu teest eemal. Olla 4 jalga kõrged ja 6 sülda ümbert mõõta laiad. On nagu kääbaste sarnased, mis ka Rootsi kaarti peal olla tähendatud.

4. Kiwikangrud Kalina külas, mille peal aga nüüd suur Hiiemets on. Wist on see ka ohwerdamise- ja palwetamise-hiiekohaks pruugitud, et praegust metsa Hiie-metsaks kutsutakse.

Mulla- ja katkukalmed.

5. Kalme Pagari wallas Sorumäe külas 10 sammutee kõrwal, 50 sammutee igapidi suur, kus männik peal kasvab. Seal olla ka ohwerdamisekoht olnud, kust wanu rahasid leitakse.

6. Kalme Terewere wallas Luuga külas, kiwist ristiga, igapidi 50 sammutee suur.

7. Kalme Terewere maa peal, soodest ümber piiratud, tuiskawa liiwa mägi, kus inimeste luid hunnikus sees olla, mida tuul paljaks puhuwat ja keda külarahwas jälle kinni katwat. Koht on 50 sammutee pikk ja 30 sammutee lai, kust palju wanu rahasid ja pronks-käewõrusid leitud.

8. Kalme Terewere maa sees Luugal, kus ka üks kiwist rist peal on. See koht on igapidi 50 sammutee suur, põllust ümber piiratud ja paiguti sisse küntud.

9. Kalme lisaku kihelkonnas Illuka maa sees Kuremäel, kus peal nüüd Wene klooster on, keda Pühtitsaks kutsutakse. Selle mäe seest on ehituse juures palju inimeste luid, mõõku, hõberahasid, hõbesõlgesid ja kaelaehteid wälja tulnud, millest mõned asjad ka Tallinna ja Tartu museumisse on saanud. Praegu olla kloostri majas veel hulk wanu asju. Ühe mehe käes olla seal üks tore kaelaehe, mis ta ühe karjapoisi käest 15 rubla eest ostnud.

10. Kalme Tudulinna wallas Oonurme külas, ühe jõekese ääres wälja peal, mida ka Kalmuwäljaks nimetatakse. Pealt on see koht künklik ja kiwine. Kord olla sinna sisse sõepõletamiseauk kaewatud, siis olla sealt suuri ja tugewaid inimeste luukeresid wälja tulnud; peale selle on ka wesi luid sealt wälja uhtunud.

11. Kalme Peipsi kaldal Rannapungerja jõe suus, mis ka hästi wana näib olema.

12. Matusekoht lisaku kihelkonnas Pagari maa sees, Rannapungerjast paremat kätt jõge, kus männamets peal kasvab ja kus mõned wanad ristid peal olla.

13. Matuse- ja Kirikuase lisaku kiriku ligidal hommiku pool kirikut, 10 sammutee maanteest, kus veel wanu kiwiristisid näha, kellel ühel asstannummer 1601 peal on.

Sõjakalmed ja hauad.

14. Matusekoht Jõhwi kiriku juures, kus suured kiwiristid peal on, mis walli ja kraawiga ümber piiratud. Olla Wene ja Rootsi sõjamatusekoht.

15. Sõjakalme Mäetaguse wallas Kahula külas, lõuna pool küla, kust inimeste luid ja sõjariistu leitud.

16. Sõjahauad Järwe mõisa maa sees, 1 werst mõisast Narwa poole, 20 sammu mere pool teed, kust ka olla kaewatud.

17. Sõjahauad Kukruse mõisa põllu peal, 1 werst Narwa poole minnes, paremat kätt maanteed, kust olla kaewatud.

18. Wene kabeliaed Atsalemmast 1 werst lisaku poole minnes pahemat kätt teed, 30 sammu teest eemal, 40 sammu igapidi suur.

19. Sõjahauad Jõuga külast 1 werst Pühtitsa poole minnes, pahemat kätt tee ääres, kus suur männamets peal on.

20. Sõjakalmed Waresmetsas, Luuga külast 3 wersta põhja poole.

Kiiwiristid.

21. Kiwirist Pagari mõisa põllu sees, $1\frac{1}{2}$ wersta Jõhwi poole minnes paremat kätt tee ääres, 50 sammu teest eemal.

22. Kiwirist Jõuga külast Pühtitsa poole umbes 5 wersta, paremat kätt teed. Rahwajutu järele olla seal kaks pulmarongi teineteise wastu tulnud, kus mõõgamehed sõdinud. Kes siis teise ära wõitnud, sellel olnud õigus teed saada. Seal olla siis mõni maha tapetud.

23. Kiwipost Mäetaguse mõisa põllul, mõisast enam kui werst Atsalemma poole minnes, 5 sammu paremat kätt tee ääres $4\frac{1}{2}$ jalga kõrge ja 1 jalg paks.

Sõjalaagriasemed.

24. Sõjalaagriase lisaku kihelkonnas Terewere maa sees, $1\frac{1}{2}$ wersta Jõuga külast keskhommiku poole, kus jala-wägi (армия) laagris olnud. Praegust on seal üks talu, mida Armistaks kutsutakse. Sealt minna üks wana tee üle soo 3 wersta Waresmetsa sõjakalmudele. Jämedad palgid olla 2 jala sügawuselt maa sees. Sealsamas olla ka wana sõjakeller.

Sõjakõõgid.

25. Sõjakõõk Peites Narwa poole minnes paremat kätt teed, tee ääres 3-me sülla kõrgune, paekiwidest üles laotud.

Ohwri- ja hiieasemed.

26. Ohwrikiwi Saku külast 2 wersta keskhommiku poole, Narwa maanteest $\frac{3}{4}$ wersta pahemat kätt Narwa poole minnes.

27. Hiiekoht Oonurme küla väljal, mida välja ka Hiiewäljaks kutsutakse, kus üht mäekinku Hiiekünkaks hüütakse. Seal sees olla rahapadasid peidus, mida mõnele unes olla näidatud, kuid kaewajat ei olla weel kedagi saanud.

28. Hiiease Kahula külas, keda Tammikuhieiks kutsutakse.

29. Hiiease Kalina külas, Pagarist minnes pahemat kätt teed, kus suur hiis olnud.

30. Ohwrihallikas Pühtitsa mäe jalal.

Linnamäed.

31. Linnamägi Tudulinna kabeli juures, 1 werst kabelist õhtu pool soo sees. Ülewalt on see mägi väga sügawaste välja kaewatud ja mõlemile poole kõrgeteks wallideks üles aetud. Rahwas kutsub seda Linnamäeks.

32. Linnamägi Tammiku mõisa piiris.

33. Linnamägi Kurtina Ediwere karjamõisa piiris.

34. Wanad lossiwareded Edise mõisa juures. Rahwajutu järele olla kaks wenda lossisid ehitanud, teine Jõhwise ja teine Edisesse. Wihawaen olla aga nende kahe wenna wahel nii suureks tõusnud, et Edise lossi peremees Jõhwise sisse tunginud ja wenna ära tapnud, kelle mälestust Jõhwi kirikus weel alal hoitakse: üks lai kübar, sõrmkindad ja mõök.

Wanad keldrid.

35. Pühajõel on Wene kiriku keller, Pühajõe kiriku poolt tulles $\frac{1}{4}$ wersta, 4 sammu teest paremat kätt, kelle wõlwi üle praegust tee käib.

36. Pagari mõisast 2 wersta Illuka tee ääres, mis enne Ägima (Agimali) mõisa nime kannud, on suured wanad keldrid.

Mullawall.

37. Pühajõe kaldal, mis seest kiwidega on täidetud.

15. Kirjaga kiwi.

38. Pagari wallas Atsalemma külast keskhommiku pool heinamaa sees, 1 werst suurest teest, kus üks väike mäeküngas on, kelle peal see kiwi seisab. Sinna sisse on raiutud:

„Brannte nach.“
(Põletas järele.)

Waiwara kihelkond Peetri ehk Lagena ja Mere- külla kabeliga ja Joala kirikuga.

1. Waiwara kirikust ja kihelkonnast ei räägita Taani maksuraamatus „Liber Census Daniae“ midagi, millest arwata on, et see osa maad taanlaste käes ei ole olnudki, sest et Taani walitsusekohad eesnimetatud raamatus kõik karwa pealt üles on tähendatud. Narwa õpetaja Martin Bäer seletab kirikukatsumise-teadustuses aastast 1627, et Lagena ja Waiwara wanast ajast saadik Narwa Saksa kihelkonna kaaskirikud olnud, mispärast õpetaja, kui ta Eesti keelt ei mõistnud, omal ühe Eesti keelega abi pidi pidama. Waiwara kirik olla enne puust olnud, ja kui ta ära oli lagunenenud, siis on krahw Sivers, Lagena ja Waiwara mõisa omanik, selle kiriku kiwist Wana-Waiwara alewisse oma kuluga üles ehitanud, mis 1766 sisse sai pühitsetud. Kirik on Püha-Maarjale pühendatud.

Peetri kabel, mida 1808. aastani Kaarli kirikuks nimetati, kandis wanemal ajal Hermann'i nime. Ommeti oliwad Hermann'i kirik ja Peetri kabeligaüks isekirik. Esimene oli juba aastast 1638 kunni 1651 ära häwitatud, ja selle peale Lagenale Peetri kabel ehitatud. Selle kabeli olla wanal ajal üks Hollandi kaupmees, kelle nimi Peeter, ehitanud, et ta õnnelikult laewa hukkaminemisest mere peal pääsnud. See kirik seisab Hermumäe mõisa piiri sees ja sai aastal 1806 kiwist üles ehitatud. 1863. a. saadik on ka Merekülas abikirik. 1884 õnnistati Joalas uus Aleksandri kirik Kreenholmi ligidal sisse.

Kiwi- ja pronksiaeg.

Ei ole siin asju teada.

Rauaeg.

2. „Were“ lõpuga kohanimesid on üksainus Amwere mõis.

Sõjahauad.

3. Sõjakalmed Lagena mõisa ligi, kus peal suur kiwist rist on.

4. Sõjakalmed Mustajõe mõisa juures, kus peal ka suur kiwist rist on.

5. Sõjahauad Waiwara Pimestikus merekalda ligi.

Sõjakants.

6. Waiwaras hakkab õhtu poolt Pimestikku merekalda peale, läheb hommiku poole üle Narwa maantee ja ulatab ümber Repniku ja Lagena mõisa kunni Mustajõe mõisa juure.

Sõjakeller.

7. Waiwara mäe sees, kuidas rahvajutt seda räägib.

Sõjaköögid.

8. Sõjaköökk Repniku mõisa ligi Narwa poole minnes paremat kätt maanteed. Paekiwidest üles laotud.

9. Sõjaköökk Türsawal, mere pool maanteed.

10. Peeter I. mälestusesämmas Hermumäe mõisa piiris, Narowa jõe saare peal.

Põrguhauamägi.

11. Waiwara keskmine mägi kannab Põrguhauamäe nime, kelle läänepoolse otsa sees sügaw lohk on. Seal kohas mäeotsas olla kuradid riidu läinud ja siis olla mägi sealt sisse waonud ja kuradid kõik sisse matnud.

Kääbas.

12. Waiwara keskmise ja õhtupoolse mäe wahel on kääbas, kus wana sõjaaegne warandusekeller olewat. Pealt olla ta wõlwi moodi ja kumiseb, kui põrutatakse. Seda olla püütud lahti kaewata, aga ei saadud. Wanadest kirjadest olla

leitud, et keldriukse alla Rootsi soldat maetud ja poolmõõka juures. Soldati luud ja poolmõõka olla leitud, aga mitte keldrist. Keldris olla palju warandust, aga kätte ei saa.

K a l m u m ä g i j a k i w i r i s t .

13. Lagenä mõisast 1 werst õhtu poole on lõuna pool suure tee ääres wana paekiwi rist, kelle peal mõned Ladina keele tähed tunda olewat. Seda ristikohta kutsutakse ka Kalmumäeks. Kord wedanud laewakapten ja lõõper (Läufer-jooksja) linnas kihla, kumb ennemalt Waiwarasse saab, kas kapten laewaga või lõõper jookstes. Kihlweo pandiks pannud kapten oma laewa. Kui kapten lõõpri enne teda Waiwarast leidnud, surmanud ta waese lõõpri sinna paika ära. Selle mälestuseks pandud sinna rist. Tõsi on aga, et sinna risti juure sõjaajal langenuid on maetud, sest et seal palju luid wälja tulla.

H i i e m ä g i .

14. Lagenä mõisast 1½ wersta õhtu poole on suure tee ääres mäekink, mida Hiimäeks kutsutakse. Seal tulnud hiljuti palju surnute luid wälja.

O h w r i k i w i .

15. Mereküla ja Utria wahel läheb neem kaunis kaugele mere sisse, kus ta ots üle 10 sülda kõrge on ja wäga järsk kalju. Mõni süld kaldast on lepiku sees kaunis suur kiwi, mille sisse suur jalajälg ja paar lapsejälge raiutud. Peale nende olla seal sees weel suuremaid ja wäiksemaid loomajälgi. See on aga wana ohwrikiwi.

R õ õ w l i k o o b a s .

16. Sellest kohast umbes werst maad Mereküla poole on mere kaldal endine mererõõwliite koobas, kus palju warandust sees olla, mida aga kätte ei saa. Ühele mehele näidatud unes, et koopauks olla suure kadaka all, aga mees unustanud õpetuse ära ja warandus on praegu seal alles.

K u r a d i a u k .

17. Eespool räägitud kiwist risti kohal põhja pool teed olla madal lohk, mida Kuradiauks kutsutakse. Ükskord olla Kõu kuradi sinna seliti maha wirutanud ja surnuks

lõonud, kui see oma hävitusetööd seal tegemas olnud. Auk olla aga järele jäänud, kus inimese keha moodi pea, käte ja jalgade asemed näha olewat.

Lüganuse kihelkond.

1. See kirik ja kihelkond oli „Liber census Daniae“ järele Wirumaa neljanda jao sees. Selle järele oli praegune Lüganuse kihelkond ja mõned jaod Jõhwi kihelkonnast. Ometi ei ole seal mitte selgeste öeldud, kas see kirik juba 1254 asutatud oli. Kirik seisab Püssi mõisa maa peal ja on ühe T a u b e poolt asutatud. Kirik on Ristija-Johannesele pühendatud.

2. Kirik on väiklane ja wanaste wõlwitud laega olnud. Ühel sõjaajal olla wõlwitud lagi ära lõhutud, mida enam üles ei ole wõlwitud, ja on sellest saadik puulaega. Kirikule on ümmargune torn pärast otsa ehitatud. Kirikuwiilu müüri sees wastu torni on rida suuri Gooti tähti, millest aga mitte aru kätte ei wõi saada, mis need ütelda tahawad, sest et see tähtederida niihästi pahemalt kui paremalt käelt tornimüüri taha läheb. Kantsel on 1673. aastal tehtud. Kantsli all on üks hauakiwi, mille sees järgmine kiri on: „1630 Ao. 7 December ist der ehrenwertige wohlgelahrter Herr Michailissen, Probst und Pastor dieser Kirche allhier begraben.“ See on: Aastal 1630 7. detsembril on auuwäärt õpetatud herra Michailissen, praost ja selle kiriku õpetaja, siia maetud. On veel natuke rohkem kirja, aga see on sõtkumisega ära kulunud.

Kiriku ümber on ka mõned wanad kiwiristid. Ühe peal on: „Reino Mart Erralt.“ Teise kirjasid ei saa enam lugeda. Kolmas: „Kurewere Hindrik mit sein Weib und ... Ao 1674,“ s. o. „Kurewere Hindrik oma naesega ja ... Neljas: „Ao 1600. Seike Sibbe Jack, Jako boic Irce (Jürke, Jüri) boic Maddis.“ Wiies: „Kestla Tönno und seine Erben 1688“, s. o. Kestla Tönno ja tema pärijad.

3. Et surnukehad ilmamädanemata ja kõdunemata mitu sada aastat terwed seisawad ja kõwaks kuiwawad, ilma et nad palsameritud oleks, seda on ka Lüganuse kiriku juures näha. See kirik seisab oma wana surnuaiaga kahe jõeharu wahel kitsa maanuka peal, kus paekiwi põhjas on. Seal on ka kaks wana paekiwidest tehtud ja wõlwitud surnukabelit, kellel rauduksed ees ja paar jalga maapinnast sügawamal, kuhu ka walgus ja õhk sisse pääseb. Köstri Leufeldti juhatusel sain ma ühte niisugust kambrit näha, mis puusärkidest

üksteise otsa täis laotud oli. Seal oli suuri ja pisukesi mitmest aastasajast. Mõned kirstud oliwad ära lagunenud ja terwed surnud põrmandul maas, kuiwad ja terwed, et neid oleks weel wõinud näost ära tunda, kui nad enne tuttawad oleks olnud. Kõhud ainult oliwad ära lagunenud. Terwete puusärkide sees oliwad surnud ja nende riided üsna terwed, nagu oleks nad alles sisse pandud olnud. Ühe kirstu sees oli üks õhukese, walge näoga naesterahwas, sügawa walge tanuga, nii terwe, et teda otsekohe oleks wõinud ära tunda, kui ta enne tuntud oleks olnud. Ommeti oliwad tema riided nõnda kokku ja maha waonud, nagu oleks lumi talwe otsa seal peal litsunud. Wäikeste laste kehad oliwad enam kokku kuiwanud. Seal olnud ka üks nimeplaadiga puusärk, mille sees üks 100 aasta eest ärasurnud õpetaja Salomon oli maganud. Selle surnukeha oli sealt kabelist wälja toodud ja wälja kirikuukse ette maha maetud, kelle hauda nüüd raudrist ehib. Ühe teise kambri seest oli mitu muumiat Wrangeli sugukonnast wälja toodud ja hauda maha maetud, kellele suur kiwist rist peale oli seatud

Et surnukehad mitte ära ei ole kõdunenud, waid terwelt ära kuiwanud, tuleb sellest, et seal kuiw ja wilu lubja- ehk paepõhjaga maa on ja niisama lubjakiwist ehitatud keldrid, kus surnud sees on. Teiseks näis lubjaõhk neist kehadest läbi käinud oawat, mis neid nagu sool on hoidnud, et nad mitte kõdunema ei ole läinud, waid aegamööda kõwaks kuiwanud. Ka ei olnud sumbunud õhkugi seal surnukambris, sest et seinaukude läbi õhk läbi pääseb käima ja ka walgus sinna sisse paistab. Tallinnamaal tuleb niisugust sagedaste ette, nimelt Kose kiriku juures ja Tallinna Niguliste kiriku juures, kelle wiimse juures alles sellesama aasta sees würssti de la Croix surnukeha maha maeti, kes juba enam kui 150 aasta eest ära surnud, kelle keha terwelt kõwaks oli kuiwanud.

Kiwi- ja pronksiaeg.

Sellest ajast ei ole siit asju teada.

Rauaaeg.

Kiwikalmeid ei ole siin kihelkonnas teada.

Mulla- ja katkukalmed.

4. Kalmumägi Maidla wallas Aidu külast 2 wersta hommiku pool küljes, kust palju inimeste luid on wälja tulnud.

5. Kalme Uandu Rääsa küla koolimaja juures, külast lõuna pool, kust surnuluid on välja tulnud. Kohta kutsutakse Sõeaugunõmmeks.

6. Kalme Maidla Sawala Weski talu maa sees, $\frac{1}{4}$ wersta külast õhtu pool, kust palju inimeste luid on välja tulnud. Arwatakse, et seal üks sõjalahing on olnud.

7. Kiwirist

ehk sõjaülema haud Kõru külas Tallinna poole minnes paremat kätt maantee ääres. Sellel ristil on kirjad peal: ühe külje peal Saksa keeli: „Ao 90 den 4 Februarii is der Russe in das schwedische Lager gevallen hat den edlen und mannhaften Wasili Raslawlew erschlagen“. See on: Aastal 1590 sell 4. weebruaril on wenelane Rootsi laagrisse langenud ja on auusa ja mehise Wassili Raslawlewi maha lõõnud. Risti teise külje peal on Slaawi keele kirjad, millest palju juba ära on pudenenud. Slaawi keelne kiri käib: „Лѣта 7098 (1590) г. Мѣсяца Февраля 4-й день на память Святаго Сидора Пайскаго убиенъ бысть на семъ мѣстѣ рабъ Божій Василій Владиміровичъ Расла . . . одинъ окруженъ семью . . . памятникъ сей поставила . . .“ Eesti keeli: Aastal 7098 (1590) weebruarikuu 4. päewal, Püha Paissa Sidori mälestuse päewal sai tapetud sellesama koha peal Jumala sulane Wassili Wladimirowitsh Rasla . . . üksinda seitsmest ümberpiiratud . . . selle mälestusemärgi pani üles . . . Ristil on teine haru ära murtud. Kuida näha, on see Wassili Raslawlew Wene mees olnud, kes wist Rootsi laagris olles Rootsi sõjawäes on teeninud, kelle wenelased seal maha lõõnud. Saksa keelse kirja pool on rist tähtedega: Ihs C., mis niisama palju tähendab, kui Jesus Kristus.

Linnamäed.

8. Alolinn Aa mõisa piiris Narwa maanteest Narwa poole minnes paremat kätt, 1 werst mõisast soo ja metsa sees. See on üks neljanurgeline plats, 70 sülda pikk ja 35 sülda lai, 3—4 jala kõrge kiwiwalliga ümber piiratud, mis praegu kõik sammeldanud. Selle kantsi juures leiti umbes 65 aastat tagasi hulk rauast ja pronksist sõjariistu, kui mõõku, ammusid, odasid, kirweid jne., mis sinna oliwad maha maetud. See on üks wana koht, kellest küll Läti Hindrek ei räägi, sest et ta

wist ise sinna maale ei jõudnud, sest et need rannamaad sell ajal taanlaste käes oliwad.

9. Linna mägi Purtse mõisa maa sees, 1 werst mõisast ranna poole, Purtse jõe õhtupoolsel kaldal. See on üks hästi kõrge ja järsk mägi ja pealt ligi 2 Riia wakamaad suur, kellel aga ülewal ääre peal ei walli ega müüri ei ole, nagu mõnes kohas seda räägitakse. Seal peal on ainult üks hulk suuri, lahtiseid raudkiwa reas, keda ülesronijatele waenlastele kaela weeretati, kellest mitmed mäejala all seisawad, mis ülewalt maha weeretatud. Ommeti on seal ülewal nagu ühe müüri ase, mis ilma lubjata paljast paekildudest kokku pandud, aga praegust mitte palju üle maapinna kõrgem ei ole. See müüriwalli ase ei ole aga mitte mäekalda peal, waid on umbes 10 sammu mäekaldast seespool. Ka ei käi see müüri ring mitte ümber selle pealmise ruumi, waid aga pooles ringis õhtupoolse külje peal. Müürijala ase on umbes 5 jalga läbi mõõta paks. Hommikupoolse serwa peal on kaks lühikest kraawi, niisama ka õhtupoolse serwa peal, aga väljaspool müürijalga. Hommikupoolse jao sees on ka üks kaunis suur ja madal auk ehk nõgu, mis leppadega täis kaswanud oli. Seda mäge kutsutakse rahwa suus Taramäeks.

10. Linna mägi sellesama jõe oru sees, aga umbes 3 wersta lõuna pool, endise Purtse kõrtsi ees, hommikupoolsel Purtse jõe kaldal. See on üks ümmargune järsk mägi, kellel madal mullawall ümberringi kalda peal on, aga nõnda, et väljaspool walli mäeserwa peal weel kõndida wõib. Walli sise mine ruum on mäe peal üle 2 Riia wakamaa suur, keda nüüd, mõisa poolest välja renditud, põlluks peetakse. Mäge kutsutakse Tarakaldaks.

11. Hiiekoht

hommiku pool Purtse mõisat, kaunis kõrge mäeseljandik, kus mets peal, mis merekaldani ulatab. Kohta kutsutakse Hiiekaldaks, kus ka wanad kalmed olewat.

Simuna kihelkond.

1. Simuna kirik on Läti Hindreku kroonika järele warsti pärast 1219. aastat taanlastest Kettise küla juure ehitatud, mis praegune Awanduse Katkuküla on. Nõnda on see kirik üks neist kõige wanematest meie maal.

Huitfeldi kroonika järele sai see kirik, keda sell ajal Püha-Siimuna ja -Juuda kirikuks nimetati, Taani kuninga Waldemari III. poolest 2. mail 1346 Tallinna Toompea kirikuga ühendatud, et Tallinna kirik saaks ülewal peetud ja temale, s. o. kuningale ja kuningannale sellest hingeõnnistust tuleks. Sellekssamaks otstarbeks laskis kuningas kaks penikoormat sealt eemal Püha-Neitsi Maarja kabeli ehitada ja kingituskirja selle üle piiskopile Olausele Taani sõjapealiku Andersoni juuresolekul Tallinnas välja anda. See Maarja kabel, praegune Wäike-Maarja kirik, oli alguses Simuna abikirik, kunni see rahwa hulga kasvamise järele juba 15. aastasaja sees isekihelkonnaks sai lahutatud.

Katoliku ajast ei ole selle kiriku üle midagi teatusti. Ühes kirjas 14. oktoobrist 1593 tunnistawad küll selleaegsed Simuna kirikuwöörmündrid Jürgen Nieroth Paaswerest ja Hinrich Rosenhagen Lassinurmest, et nemad ühte „Ladina keelset kiriku-asutusekirja ja kõik kirikudokumendid Takswere Hinrich Moori käest, kes neid pika Moskwa sõja ajal oma käes hoidnud, wastu wõtnud, kus juures kõik kihelkonna mõisnikud ja kirikuõpetaja Franz Plato olla olnud.“ Ommeti olla need kirjad kaks aastat pärast seda hoopis kadunud olnud, kui neid ühe asja seletuseks taga otsitud, ja ei ole neid pärastki enam leitud. — Alguses olla praegu Tartu maakonnas olevad külad Awinurme, Adraka, Majapuu ja Willakwere Simuna kihelkonna päralt olnud, kuna need juba enne 1641. aastat Laiuse poole on hakanud hoidma.

Sell ajal, kui need kaugel seiswad külad weel Simuna kiriku järele oliwad, on wist see 2 penikoormat kaugel seisaw kiwist kabel Paaswere mõisa põllu peale ehitatud, kus wanal ajal mõnikord talunikkudele jumalateenistust on peetud, kellest weel aastal 1745 kirikukatsumise-protokollis nagu wanal ajal olewast kabelist räägitakse. Ka Hupel räägib sellest raamatus „Topographische Nachrichten“, et see kabel 1776 hoopis ära lõhutud olnud ja sinna asemele „surnutekabel“ Paaswere, Laadikwere ja Laiuse mõisa ehitatud, mis küll weel alles olla, aga hoopis lagunud, mida enam matmise tarwis ei pruugita. Sinna olla ka talunikud wanal ajal oma surnud matnud, nagu mujal pühaks peetud kohtadesse, kunni see neile ülemate poolt ära keeldud.

Rootsi aegsetes kirikukirjades seisab: „Pärast seda, kui Katkula kirik alaliste sõdade läbi tühi, lagunud ja maha jäetud oli ja keegi selle eest hoolt ei tahtnud kanda, siis on Hans Dücker Määrast aastal 1622 selle eest Jumala auuks

hoolt hakanud kandma." See ei ole wist mitte täielikult sündinud, sest aastal 1640 on see kirik jälle pidanud parandatud saama. Põhja sõja ajal on ta wististe ära rikkunud olnud sest, 1728 ja 1729 sai see kirik hoopis uueste üles ehitatud ja 40 aastat pärast seda kolm koori sisse tehtud ja uus torn ehitatud. Juunikuus aastal 1831 lõi wälk torni põlema, kus juures ka laudkatus maha põles, kuna kirik ise seest kaunis terweks jäi. Kirik sai juba sügisel 1833. a. 168 jalga kõrge torniga üles ehitatud. — Et kirik praeguse rahwa hulga pärast kitsaks oli jäänud, siis ehitati see aastate eest enam kui poole suuremaks, et see praegu üks neist kõige ilusamatest kirikutest meie maal on.

2. Kiriku ümber on palju wäga ilusaid talunikkude ja sakste haauehteid ja ristisid.

3. Kirikuukse kõrwas wäljas seina peal on wana auuwäärt kõstrile W. Normannile tänumälestuseks rauast tahwel üles pandud, et ta uue kiriku ehituse juures palju hoolet kannud.

Kiwi- ja pronksiaeg.

Asju ei ole siin sellest ajast teada.

Rauaaeg.

4. „Were“ lõpuga kohanimed on siin kihelkonnas: Wõiwere, Pudiwere, Paaswere, Wenewere ja Laekwere, Wenewere wallas Wenewere, Illistwere ja Immukwere küla, Kellawere mägi Moora mõisa maa sees, Wägewal Koluwere küla ja Kadila ehk Kadi küla, kirikuraamatu järele, mis ehk wanast Gooti nimest on muutunud.

Kiwi- ja kalmed.

5. Kiwi- ja kalme Wenewere wallas ja külas Hansurahwa talu põllu sees, kus üks kõrgem rinnakas on, mida Kalme-mäeks nimetatakse, 21 sammu pikk ja 19 sammu lai, kust juurest kruusa kaewates surnute luukeresid on wälja tulnud, mikspärast liiwawõtmine seal mõisa poolest ära keeldud.

6. Kiwi- ja kalmed, kaks tükki, Paaswere mõisa põllu sees, esimene 62 sammu pikk, 31 s. lai; teine 5 sammu eemal, 41 s. pikk, 24 s. lai, kust põlenud luupuru ja wanu asju leitud. — Praegu kaswawad seal waremete sees kaunis suured kuused ja ka wanu jämedaid kändusid on seal kiwide wahel näha.

7. Kiwikalme Määri mõisa piiris, 1 werst mõisast, mida Kirikumäeks kutsutakse.

Mulla- ja katkukalmed.

8. Kalmed Wäikse- ja Suure-Rakke külas.

9. Kalme Jäola küla Reise talu põllu taga, mida põldu Kalmuaiata guseks hüütakse.

10. Luusaar Muuga mõisa rabas, kus ahjuwaremeid ja inimeste luid maapinnas väga palju leida on. Saare ümber on ligi paar wersta mäda raba, kuna ühestainsast kohast palkidest tee sisse käinud, kelle ase veel tunda on. Rahwajutu järele olnud wanal sõjaajal seitsme kihelkonna rahwas selle saare peal pelgus. Palkidest tee olnud ka nõnda tehtud olnud, et seda wõõras kätte ei ole leidnud. Üks poole aruga tüdruk, Needu nimi, olla sinna raba ligidale külasse üksi maha jäänud. Kui see näinud, et soldatid sõjariistadega külasse tulnud, pugunud ta nende eest reheparsile warju. Kui nüüd soldatid küla majad läbi otsinud ja ka sinna rehetuppa waadanud, kus Needu parsil olnud, siis ei olla nad teda mitte näinud, waid wälja tagasi pöörnud. Seal öelnud nad oma seltsimeestele: „Netu,“ see on, et seal majas kedagi ei ole. Kui Needu seda kuulnud, hakanud ta parsil sajatama: „Waata, kus waenlased, teawad minu nimegi ära, et mina Needu olen!“ Soldatid pöörnud kohe tagasi, kiskunud tüdruku parsilt maha ja hakanud järele pärima, kuhu külarahwas pelgu läinud. Kui ta ei juhata, siis tapawad nad ta ära; muidu jätawad nad ta elusse. Loll tüdruk juhatanud ka pelgupaiga soldatitele kätte, kus siis hirmus tapmine hakanud ja kõik see seitsme kihelkonna rahwas ära hukatud, kuhu ka Needu ära tapetud. Kõik nende tapetud inimeste kehad olla matmata sinna maha jäänud, mikspärast selle saare pinnapealne praegu luid täis olewat ja sellest ka oma Luusaare nime saanud. Mõne aasta eest olla sealt ka wanu asju leitud.

Lahinguasemed.

11. Lahinguase Awanduse mõisa juures maantee ääres, Wäikse-Maarja poolt tulles paremat kätt, kuhu wist mõni ülem maetud, kellele suur kiwistrist peale pandud.

12. Lahinguase Roela mõisa maa sees Rakwere maantee ääres, kus üks mitu wersta pikk liiwamägi on, kust siit ja sealt inimeste luukeresid wälja on tulnud. Ka selle

mäe ligidal olewaist põldudest tulla surnute luid wälja, kell mõnikord ka asju ligi olewat. Sellest on arwata, et seal lahing on olnud ja surnud sinna maha maetud, kuhu keegi langenud.

13. Ülema haud suures Kärša ehk Kärü rabas, kellest rahwas räägib, et sinna üks suur ülem maha maetud, kes seal ära surnud, kui wägi sealt läbi läinud.

14. Sõjatee, mis tammepakkudest tehtud, läheb selle haua juurest edasi, Kaanjärwe juurest läbi kunni Nõmme ligidale Umbjärwe juure, mis wist Puna linnamäele wälja läheb, sest seal räägitakse ka niisugusest teest, mis lõunahommiku poole metsade ja soode sisse läheb.

Kiwiristid.

15. Kiwirist eespool räägitud Awanduse mõisa juures olewa ülema haua peal.

16. Suur kiwistrist olla Seli wallas 1 $\frac{1}{2}$ wersta Wägewalt eemal tee ääres olnud. See olla wiimaks ümber kukkunud ja katki läinud. Ühest harust olla werstapost tehtud, kuna teine haru seal kraawikaldal praegu maas lamawat, mis üleüldse kirju täis olewat, mida keegi lugeda et mõistwat. Keskmine ristijagu olla ära kadunud.

Hiiekoht.

17. Jäola külas Reise talu ligidal kalme saare teise otsa peal, kus mets peal on. Selle metsaalune on pikergusi aukusid täis. Neid kutsutakse Hiie aukudeks. See on wana hiiekoht, kuhu need augud wist pärast kaewatud. Mis need augud tähendawad, ei wõi kindlaste tõendada. Mõned arwawad, et need augud kiwiaja elanikkude eluasemed on, mis nii kitsalt maa sisse kaewatud, ja kellele siis kuuseokstest warjud peale tehtud. Mõned arwawad jälle, et hiljematel sõjaaegadel seal pelguasemed on olnud.

Linnamäed.

18. Linnamägi Mõisamaa mõisa piiris. Pärast kontrollreisi mulle üles antud.

19. Linnamägi Muuga mõisa piiris. Ka hilja mulle üles antud.

Leitud asjad.

20. Tammiku ja Salla mägede seest olla palju wanu hõberahasid, preesisid ja sõrmusid leitud, mis kõik jälle ära kaotatud. Seal on wist wanad kalmeasemed.

21. Awanduse soo seest Simuna kiriku ligidalt olla üks raudpoti täis hõberahasid, asju, lusikaid ja mõnesuguseid ehteid leitud, mis kõik juutidele 90 rubla eest ära müüdnud.

Kadrina kihelkond Ilumäe kabeliga.

1. See kirik ja kihelkond on 1219. ja 1254. wahel taanlaste asutatud, kelle järele sell ajal mõned põhjapoolsed külad Wäikse-Maarja kihelkonnast oliwad olnud. Ilumäe kabel on Palmse mõisa maa peal, mida Palmse mõisa omanik parun Magnus von der Pahlen oma kulu peal uueste on lasknud ehitada ja mis aastal 1843 sisse pühitseti. Wanaste oli kirikul weel teine nimi Toruestaeuerae, Tirastwere ehk Tristwere.

2. Kadrina kirikus on altari ümber 4 wana hauakiwi mungakirjadega ja wappidega. Torni all ukse juures on 2 taluniku hauakiwi. Esimese peal on: „Dieser Stein vnd Staette gehoret Mucke Tenno und seinen Bruder Jürri sampt ihren Erben, den 11 Martz anno 1699.“ See on: See kiwi ja koht on Muke Tõnu ja tema wenna Jüri päralt kõige nende pärijatega. Teise kiwi peal on: „Dieser Stein gehöret Geokoe Andres und seinen Erben Sonnes Jaan und Tomas.“ See on: See kiwi on Geokoe Andrese ja tema pärijate, poegade Jaani ja Tooma päralt. Aastanummer kulunud.

Ümmargune kiwist rist väljas, kelle pealkiri on: „MDCLXXV, see on: 1675. Meaz ist gewesen alt 63 Jahr. Schwiegersohn Meaz Gergen hat das kruise setsen las.“ See on: Mäeots on olnud wana 63 aastat. Mäeotsa wäimees Jürgen on selle risti panna lasknud. Meaz tähendab siin niipalju kui: Mäeotsa peremees. On wist mõni tuttaw mees olnud, et tema ristinime ei ole nimetatudki, waid aga üksi Mäeots. Mäeotsa talu on kirikust umbes 4 wersta lõuna pool, ühe kõrge linna mäe juures, mis ma üles leidsin. On praegu üks wäike talu.

Kiwi- ja pronksiaeg.

2. Kiwist haamer Aruküla wäljalt 20 aasta eest leitud. On ära raisatud.

3. Suur kiwist kirwes, keskel auk, leitud Peri karjamõisa põllult. Tallinna museumis.

Raua aeg.

4. „Were“ lõpuga kohanimed on: Woduwere, Kihlewere, Wassiwere, Arbawere mõisa ja Tristwere ehk kirikuwald.

Kiwiki almed.

5. Kiwiki alme Saksi wallas Jõepere kõrtsi juures, kus üks suur kiwiware on, mida rahwas Kiriku asemeks nimetada. On wist paganaaegne surnute põletamiskoht.

6. Kiwiki alme Palmse Uueküla Naanu talu põllu sees, mida ka Surnu- ehk Kiwikääpaks kutsutakse.

7. Kiwiki alme Tõugu küla Miku talu põllu sees, Wõie Niidimäel, mida ka Kiwikääpaks kutsutakse. Need olla laiad madalad kiwiwared.

Mulla- ja katkuk almed.

8. Kalme Kihlewere keskist 1 werst Haljala poole pahemat kätt tee ääres, kus põletatud surnuluid sees on. Muist küngast on ära weetud.

9. Kalme 1^{1/2} wersta Palmse Wõhma külast õhtu poole, kus üks sõõt on, mis Kalmemänniku nime kannab, sest et seal hiljuti männik peal kaswas.

10. Kalme eesnimetatud kalmest 1 werst põhja poole, kus niisamasugune sõõt pehmete heinamaade wahel on, mida enne Muugahaudadeks on kutsutud.

11. Kalme eesnimetatud kalmest lõuna pool, Wihasoo jõe kaldal, mida praegu Kalmunõmmeks kutsutakse. Rahwajutu järele nähtud seal waimusid ja kõiksuguseid wiirastusi.

12. Kalme Palmse Wõsupera küla juures, kus üks wäike männik on, mida Kalmemännikuks hüütakse, kus surnute luid sees on.

13. Kalme Saksi wallas Lasila külas Juhan Kashani talu põllu sees, kus üks paarisülla kõrgune mägi on, mida Surnuaia mäeks kutsutakse. Ühest küljest olla kallas järsk, teised külled weerjad ja mägi umbes 25 silda pikk. Sealt tulla palju surnute luid wälja.

14. Kalme Palmse wallas keset Wõhma küla, kust surnuluid sagedaste välja tuleb. Ka olnud seal kaks kabeli aset, kelle asemeid praegu enam ei tunta.

15. Kalme Jõepere wallas Wasiwere külas, mida kohta Kalmulepikuks kutsutakse.

16. Kalme Jõepere wallas Kiku külas Kalmu talu juures.

17. Kalme Saksi mõisast Jõepere poole, kus ühte metsa Kalmudemetsaks nimetatakse.

18. Kääbas Watku küla Hiiewäljal. 200 sammu kaagu pool on kaunis suur kääbas, mida Jussikääpaks kutsutakse.

19. Kääbas Watku küla ligidal Joosepi talu põllu sees, mida Hauakääpaks nimetatakse, mille ligidalt hiljuti inimese pealuu ja konta välja on tulnud.

20. Kääpad Palmse Wõhma küla põldudel, kus neid mitmeid leida olewat, mõned pikeriku kujuga, milledest surnute luid on leitud.

21. Sõjakalme Udriki Rista kõrtsi juures, kus üks väike mägi on, keda Ristamäeks kutsutakse. See mägi seisab Rista kõrtsist umbes 300 sammu lõuna pool, on pealt tasane, aga mõne külje peal on wallid. Öeldakse, et see sõjalahingi koht olewat, kus mitu hauakraawi veel näha on, kuhu langenud sõjamehi maetud. Inimeste luid on sealt palju välja tulnud.

22. Wana haud sealsammas wallas ja külas, selle sama peremehe maa sees, mille peal ümmargune kirjadega kiwi, 2 jalga lai ja 20 tolli paks. See peremees liigutanud kord seda kiwi, siis leidnud ta, et seal all tõeste kiwidega wooderdatud haud olla, kust kaewates luid, aga mitte pealuid välja tulnud, ja ka paar wana väikest hõberaha, mida ta Tartu saatnud. See haud olla Lasila küla juures, umbes paar sammu maanteest eemal, mis Kadrinast Wäikse-Maarja poole läheb. Sellest hauast räägitakse, et see ühe pruudi ja peigmehe haud olla, kes pulmasõjas otsa saanud.

Kabeliasemed.

23. Kabeliase Immaste mõisa maa peal, metsa sees, 2 wersta mõisast põhja hommiku pool.

24. Kabeliase Palmse wallas Eru tee ääres Wõhma külas.

25. Kabelimägi Lasila küla heinamaa sees, ümmargune ja 3 sülla kõrgune. Kas sealt surnute luid on leitud, ei teata.

Munkade kabeliase Loobu mõisa väljal, kus müürid ja kaew veel tunda olewat. Hauakohad olla veel mõne aasta eest tunda olnud ja ühte kohta hüütawat „Kabeli-wärawaks.“

26. Kabeliase Wiitna kõrtsi juures, Rakwere ja Kadrina jaama poole minewate teelahkmete wahel. Seal ei ole küll peale maa midagi näha, aga surnute luid tuleb maaseest välja. Need kohad on ka Palmse kiriku ajaloos Ilumäe nimetatud.

27. Kabelikoht Sagadi wallas mõni werst merest eemal, männametsa sees, mida Pihlaspeaks hüütakse. Seal seisnud üks lai paekiwi, mille sisse rist olnud raiutud. Kord wiidud see kiwi tuletorni tule alla, aga sellest päewast saadik ei ole ranna rahwas enam kalu saanud. Siis wiidud see paas männikusse tagasi, siis saadud kalu jälle küll.

28. Kabeliase Jõepere maa sees, lõuna pool mõisat, tuulewesi mäe peal.

29. Kabeliase Wiitna järwe ligidal. Wanal ajal tehtud kõik suuremad ehitused töotusega, muidu kiskunud kurjad waimud öösel maha, mis päewal tehtud. Kui seda kabelit ehitama hakatud, siis tehtud see töötus, et „kui seitse wenda korraga kabelisse lähewad, siis langegu kabel maa alla.“ Ühel pühapäewal, kui inimesed jumalateenistusel olnud, läinud Wiitna kõrtsi kana seitsme pojaga kabelisse ja kabel waonud tükis inimestega alla. Teine jutt räägib: kui ristiusk meie maale tulnud, tehtud ristiusu kabelid pühade hiite ligidale. Wetejumal ei olla aga ristiusu laulu sallinud ja lasknud kabeli ühel pühapäewal jumalateenistuse ajal maa alla langeda. Et aga inimesed mitte süüdlased ei olnud ja ristirahwa jumalateenistus wetejumalale meeldinud, siis jätnud ta inimesed maa alla elama. Seal kohal olla pühapäewa hommikutel veel praegu kellahäält ja laulmist kuulda. Kabeli kohaks näidatakse ühte väikest sooauku, kuhu kabel sisse langenud.

Kiwist ristid.

30. Kiwist rist Ulja wallas ja külas, selle tee ääres, mis Rakweresse läheb, paremat kätt künka peal.

31. Kiwist rist Ulja mõisa maa peal suure maantee ligidal, $1\frac{1}{2}$ wersta mõisast Kadrina poole minnes, pahemat kätt teed männiku ääres.

Hiie- ja ohwrikohad.

32. Hiiepuu, tee ääres Palmse mõisast Ilumäe kabeli poole minnes, kus üks wana pärn weel haljendab, kelle alla wanad eestlased kookisid, piima ja mett ohwriks toonud.

33. Hiiekoht Palmse wallas kuusemetsa sees, mida Hiiealusemetsaks nimetatakse. Seal metsa sees olla ka kaks suurt ohwrikiwi, kus jumalatele ohwerdatud.

34. Hiiewäljad Palmse Watku külas. Ka mets sääl wäljade ligi kutsutakse Hiiemetsaks.

35. Ohwrikiwi Watku küla Hiiewäljal. See on üks suur kiwi, mida Wahakiwiks hüütakse, umhes 8 jalga kõrge ja pealt niisama lai. Keset kiwi on suur lohk, kus wesi alati sees seisab. Edela poolt käiwad astmed kiwi peale üles.

36. Hiiekoht olnud Palmse Wõhma küla, all Wõsu ranna pool metsas ühe mäeseljandiku peal, keda praegu Hiiealuseseljandikuks kutsutakse ja ümberolewat metsa Hiiemetsaks.

37. Hiiekoht Loobu wallas Läsna külas wäikse jõe kaldal mäe weerus. Nüüd on seal sügawad augud, mida Rööwliaukudeks kutsutakse.

38. Hiied olnud Haaspere wallas Ama küla juures olewas suures haawametsas. Mets on nüüd ära raiutud ja majad asemele ehitatud, ainult ühte puud peab praegu weel Hiie puuks hüütama.

39. Hiieniinepuu $1\frac{1}{2}$ wersta Wõhma külast ida pool, mis üks wäga wana puu on. Tüwi on tal kõik urbane, siiski peab ta kõik tormid wastu. Rahwajutu järele peab selle all suur warandusekast olema, mille üle hallikas jookseb, mis puu tagant wälja immitseb.

40. Hiiekoht paar wersta Wõhma külast lõunahommiku poole, kus Palmse mõisa wäljal üks mäekallas on, mida Rõnni ehk Kõnnumäeks hüütakse, kus üks pärn ja kolm kuuske kaswawad. Mäe alt jooksewad kolm hallikat wälja, mille ühe sees nii kange mineraliline wesi on, et seal ümber rohtu ei kaswa. Selle hallika wesi tegewat ka kurgu haigeks. Weel praeguste inimeste mäletnses olla sinna ohwrid wiidud, kewadel piima ja sügisel odrakookisid, werd jne., mis sinna puude juurte peale pandud.

41. Ohwrikiwi Palmse mõisa wäljal. See on üks suur kiwi, pealt lai ja keskel lohk. Wanajutt räägib sellest kiwist järgmist: Wõhma külas Kingu talus olnud wanal ajal üks nõid, nimega Krõõt, kes sagedaste oma nõiakäikudel

käinud. Seal ligidal on üks väga pehme laukasoo, mis Krõõda käiku takistanud. Sellepärast võtnud tema selle kiwi Eru rannalt rüppe ja tahtnud laukasoose jalakiwiks wiia. Et aga kukk siis parajaste laulnud, kui ta kiwiga Palmse wäljal olnud, kukkunud kiwi ta rüppest maha ja jäänud sinna paika. Wiimaks olla Kingu Krõõt ise Kõue küla wainul kiwi peal ära põletatud, kus see kiwi praegu alles olewat. Süda ei olla tall ära põlenud, waid lennanud kiunudes metsa.

42. Ohwrikiwi olnud Palmse wallas Watku külas Joosepi talu õues, kuhu peremees ja perenaene igast esimesest asjast ohwrid peale wiinud. Kui pojanaene perenaeseks saanud, ei olla tema enam kiwile ohwrid wiinud, waid seda tühjaks pidanud. Kui temale kolm tumma poega sündinud, siis arwanud külarahwas seda nuhtluseks, et ohwrid ei ole wiidud. Ommeti olla neil ka rääkijaid õdesid ja wendi olnud. Kiwi olla uue maja põhja alla jäänud.

43. Hiiekoht Loobu jõesuust natuke hommiku poole, kus Jalaneeme otsas mere kaldal üks wäike mäeküngas on, mida Pablastemäeks kutsutakse. Seda metsa, mis seal ümber kaswab, hüütakse Hiie metsaks. Kingu otsas kaswanud wanaste suured, jämedad puud, kelle all Jaanitulesid põletatud ja merejumala auuks pühi peetud.

Kiwid wanade juttudega.

44. Suurkiwi Turbuneeme otsas mererannal, kellest wanajutt räägib, et see Soomest sinna wisatud. Soomemaal olnud üks kuningas, kellel kolm poega olnud. Kõik olnud väga suured ja tugewad. Kord kutsunud isa pojad enese ette ja öelnud neile: „Teie olete kõik tugewad ja targad mehed, et wõite riiki ja rahwast walitseda. Soomemaa on teile kolmele wähe. Aga minul on üle mere lõuna pool weel üks maa, kuidas ise juba teate. Sinna läheb üks teist kuningaks. Et seal palju wõitlemist ette tuleb, siis ei wõi ma ise teist kedagi sinna määrata, waid peate ise rammu katsuma. Kes kiwi üle mere Wiru randa wiskab, saab sinna kuningaks.“ Nüüd katsunud kõik pojad oma õnne, aga wanemate wendade kiwid kukkunud merde, kuna noorem poeg oma kiwi Wiru randa Turbuneeme otsa wisanud, kus ta praegu weel on. Isa saatnud siis noorema poja Wirumaale kuningaks.

45. Suurkiwi Kasispea küla juures, mida Painuwa'a kiwiks hüütakse. Teine niisama suur kiwi on Pārispea-neeme otsas ja hüütakse Oda kiwiks. Wanajutu järele

wisanud wanapagan need kiwid Tallinna poolt ühe mäe pealt. Odakiwiga tahtnud ta Juminda kabelit, mida enam olemas ei ole, puruks wisata ja Painuwa'a kiwiga Loksa kabelit. Kiwid läinud mõlemad kabelitest mööda ja kabelid jäänud terweks. Kui ta näinud, et kabelid terweks jäänud, laulnud ta:

"Osutasin Odakiwi,
Paiskasin ka Painuwa'a —
Ei saand külge kellele."

46. Suurkiwi Wõhma ja Tammispea küla wahel metsas, kellel ümmargused, eeslijala moodi, ja pikergused inimesejala moodi jäljed peal on. Wanajutt räägib sellest, et ennemuiste, kui kiwid alles pehmed olnud, siis käinud wanapagan seal kiwi otsas. Inimesejala moodi jäljed olla tema esimestest jalgest, ja eeslijala moodi jäljed tagumistest jalgadest sinna kiwi sisse jäänud.

Teine jutt räägib, et see kiwi ennemuiste püha olnud, sest et metsajumal oma lendawa hobusega seal otsas käinud. Inimesejäljed olla tema omad, ja eeslijäljed tema hobuse omad.

Ukuhaud.

47. Kesk Wihasoo küla on üks sügaw jõekäär, mida Ukuhauaks hüütakse. On wist wana Eesti jumala Uku mälestus.

Lemmingikoht.

48. Palmse wallas Loobu jõe ääres metsa sees on üks talu, mille nimi Lemmingi on. Wanajutu järele olewat seal jahijumal Lemmingi elanud. Sellest ka koha nimi. Wõhma ja Wõsu küla wahel on ka Lemmuselja ehk Lemmingselja koht. Loobu jõel näikse siin niisamasugune tähtsus olema, kui Wõhandu jõel Wõrumaal. Siin on olnud Lemmingimets, jões Lemmingikari (madal, kiwine koht), siis sügaw jõehaud Lemmingi talu kohal, siis Hiie mets jõesuu ligidal, Ukuhaud Wihasoo külas, Hiiekoht ülemal pool Wihasoo küla, Kalmenõmm jne.

49. Seal Lemmingimetsa kõrwas on üks väike soon, mida Katkusooneks hüütakse. Sellest soonest räägib rahwas: Enne, kui palju sõdasid, näljaaegu ja katkusid olnud, põgenenud Palmse rahwas ikka Watkuhiide ja Lemmingimetsa ja leidnud sealt warjupaika. Kord olnud aga nii suur katk, et pühas hiieski inimesed surnud. Aga Lemmingimetsa ei ole katk ommeti mitte pääsnud. Katkusoones läinud katku tõlla-

ratas katki ja katk jäänud pidama. Sellepärast hüütakse seda soont Katkusooneks. Wist on Lemminge koht wana pelgupaik olnud.

Kalewipoja hobuse jäljed.

50. Jõepere Aru küla maa sees on üks mäeseljandik, kelle eestotsa Pikamäeks kutsutakse. Säärwere kaewust 1 werst lõuna poole hakkawad Kalewipoja hobuse jäljed peale, iga jälje wahet kunni 3 sülda, ja igaüks jälg 3 jalga sügaw ja 5 jalga läbi mööta lai. Jõepere maa seest lähewad nad 2 wersta täieste läbi ja rahwajutu järele kunni Assamalla luhani. Seda teed sõitnud Kalewipoeg ratsa.

Kalewipoja hobuse ase.

51. Watku mõisa maa sees Wiitna kõrtsi ligidal on õieti kõrged mäerünkad ja sügawad augud, kus ühes kohas niisugune auk on, nagu hobusekeha ase. Seal kohal olla hundid Kalewipoja hobuse ära murdnud ja need augud olla Kalewipoja hobuse kapjade augud, aga suur auk see koht, kus hobune maha kukkunud ja ära surnud. Wähe maad neist aukudest eemal on wäike soo, mida Kalewipoja hobuse were sooks nimetatakse, ja sealsamas ligidal tee ääres on üks weelomp, mida Kalewipoja hobuse maksa auguks nimetatakse. Soo on suwel punast karwa weega täidetud ja lomp paksu, pika weeheinaga.

Wiitna järwedest.

52. Wiitna järwed olla ennemuiste pühad olnud, sest et suuremas Wiitnajärwes wetewaimud elada. See järw olla nii sügaw, et selle põhja keegi kätte ei saawat, ega ole ka keegi tohtinud mööta. Kord läinud paar julget meest lootsikuga järwe möötma ja lasknud raudkangi kõiega põhja. Äkitselt kuulnud hääle järwepõhjast: „Kui teie ära ei lähe ja meie rahu rikute, siis tulen ja lõõn teid kohe ümber!“ Kui mehed kõie üles tõmmanud, olnud seal werine oinapea otsas. Sellest saadik ei julge keegi järwe mööta.

Wiitna, Käsmu, Kahala ja Tallinna Ülemiste järwe wetewaimud seista kõik ühenduses. Ülemiste järwes elada wana mees noore pojaga, ja Käsmu järwes wana eit noorte tütardega. Kord sõitnud Käsmu küla mees üle Ülemiste järwe. Äkitselt küsinud häält wee alt: „Kust tema olla?“ Kui ta

öelnud, et ta Kāsmust, siis wastanud hāā: „Kui kodu lähed, siis hüüa oma järwe kalda peal: „Ülemiste järwe noormees saadab Kāsmu järwe neitsikestele terwisid.“ Mees wõtnud jäätüki ja pannud ree peale. Pärast näinud ta, et see selge hõbeda tükk olnud.

Kahejäärw.

53. Undla wallas olla Karuaugu mägede wahel, kolmest küljest mägedest ümber piiratud kaks järwe, mõlemad kokku umbes 1 werst pikk ja $\frac{1}{4}$ wersta lai. Need järwed olla teineteisest ainult ühe süllalaiuse maa siiluga lahutatud ja nimetatakse neid sellepärast „Kahejäärweks.“ Seal järwes olewat Rootsi sõjakassa kirstuga sees. Kord läinud üks mees kolme paari hārgadega kirstu wälja wedama ja wedanud juba kalda ligidale, kui üks sant tulnud ja rahakirstust omale ka osa palunud. Mees aga öelnud: „Oota ikka, eks saa näha, kas ka sinu jaoks jätkub!“ Selle ütluse peale katkenud kõied katki ja kirst kõige täiega waonud jälle järwe sügawusesse, kust seda enam keegi kätte ei saa.

Säärelukaew.

54. Saksi wallas Ämmamäe kõrtsi juures olla üks kaew, mida Säärelukaewuks hüütakse. Wanal ajal olla seal kaewu juures üks sääreluu olnud, kes igaühte kaewu juure tulijat palunud ennast maha matta, ja lubanud kulda ja muud warandust waewapalgaks, aga keegi ei ole usaldanud teda matma hakata. Kuhu see sääreluu sealt wiimaks saanud, ei teata, aga sellest olla kaew omale nime saanud.

Linnamäed ja pelgupaigad.

55. Linnamägi Eru külas merekalda peal, mis kolmest küljest merest ümber piiratud ja weepinnast kunni 10 sülda kõrge, umbes 200 sülda õhtust hommikusse pikk ja 100 sülda lai. Enam pool mäest on juba põld, aga mere pool küljes kaswab mets. Sealt olla sagedaste süsi ja muud selle-sarnast wälja tulnud, ja ka wanu rahasid leitud. Wanajutt räägib, et sinna hakatud kord linna ehitama, aga et mitte töötust ei ole tehtud, kiskunud wanatont linna maha ja töö jäänud poolele. Teine jutt räägib, et selle mäe peal olnud ükskord linn, aga waenlased tulnud ja wõtnud linna ära, lõõnud inimesed maha ja tapnud wanema ära ja põletanud linna tuhaks. Linna nimi Eru jäänud weel külale nimeks.

56. Linna mägi Udriki wallas Mäeotsa talu karjamaa sees, Udriki Rista kõrtsist umbes paar wersta hommiku pool. Seal on üks pikk ja kitsas, järsk ja kõrge mägi, kelle eesotsa peal, wastu Mäeotsa talu linna ase on olnud. See mägi on vähemast 15 sülda kõrge, pealt tasane, umbes 1 Riia wakamaa suurune, ja on hommiku poolt sügawa kraawi läbi edasiminewast mäest ära lahutatud. Ka on seal mullawalli asemeid mäeserwa peal tunda. Imelik, et rahwas siinsest linna mäest midagi ei tea. Mina arwan, et see see A gelinde kants on, kellest Läti Hindrek omas kroonikas XXIX. § 7 kui esimesest Wirumaa kantsist räägib, mis Kareda ja Tarwenpää wahel olnud. Siin wahel ei tea ma ka muud linna mäge olewat, mida esimeseks Wirumaa kantsiks wõiks pidada, kui Mäeotsa linna mäge.

57. Linna mägi Undla wallas Sootaguse küla juures, Kadrina kirikust 3 wersta lõunaõhtu pool. Põhja ja hommiku poolt on see mägi järsk ja kõrge, teiselt poolt enam libamisi, kus wallisid enam ei ole, sest et see pealt põlluks on tehtud. Pealt on ta wähe auklik ja ligi 2 tessätini suur. Selle mäe peale on ka üks signalitorn üles pandud. Rahwas räägib, et seal üks linna ase olla, ja sellepärast arwan ma, et see wana Tarwenpää (Toruestaeuerae, Tristwere) koht on, kellest juba Läti Hindrek räägib, ehk ta küll seal juures mitte kantsi ei nimeta.

58. Linna mägi olla Kolu mõisa piiri sees, mis pärast minu kontrollreisi teatatud.

59. Pelgukoht Udriki wallas, Nagala ja Mäo küla wahel, jõe ligidal õhtu pool jõe, kus wäga pehme soo ümber on. See on üks wäike kinguke, mis kõik kiwidega täidetud. Kõneldakse, et olla kirikuase. Wõib olla ka mõni wana matusekoht.

Põlluwargate tapmisekoht.

60. Umbes 4 wersta Kadrina kirikust on üks wäike mägi, mis Walumäe nime kannab. Selle nime saanud ta sellest, et seal enne põlluwargate tapmisekoht olnud. Kes põllult warastanud, selle keha maetud maa sisse ja jäetud üksi pea wälja. Siis rakendatud kaks härga piinaadra ette, mis puust olnud tehtud, ja aetud sellega warga pea otsast ära. Wiimne piinaader olla kaua aega Kadrina kiriku lae peal tulewatele põlvedele mälestuseks seisnud, ja rahwajutu järele olla

see praegugi veel seal. Kui teataja (Joh. Sõster) seda sealt taga otsinud, ei ole ta sealt aga kedagi leidnud.

Ilumäe kabeli töötus.

61. Rahwas usub, et igal asjal ja ehitusel oma hoidja on ja peale selle veel töötus. Kui töötus rikkumata on, siis seisab hoone terve, aga kui see rikutud saab, siis langeb ta ise maha. Ilumäe kabelil olnud järgmine töötus: Kui ema seitsme pojaga korraga kabelisse läheb, siis langeb kabel maa alla. Ühel emal olnud Palmses ka 7 poega, mispärast nad iialgi korraga kabelisse ei olla läinud. Ka ei ole kõik pojad korraga ema matusestki osa võtnud, et nad emaga ühes teise ilma ei läheks.

Kui Ilumäe kabelit uueste tehtud, siis olla Palmse herra palju hõbedat, aga iseäranis ühe hõberublatüki torni alusmüüri sisse pannud, aga teadmata, kus kohta, ja seal juures töötuse teinud: „Nii kaua, kui see rublatükk seal liikumata paigal seisab, ei lange see kabel mitte maha!“ Veel hiljuti, kui sinna kabelisse uut oreelit tehtud, olnud tarwis kabeli tornist uut ust läbi raiuda. Wanad inimesed öelnud selle kohta: „Aga mis siis, kui rublatükk seal kohas juhtub olema!“

Olewi kiriku ehitaja.

62. Kui kange mees Olew juba palju aastaid siin metsas (Palmses, aga kus metsas, ei ole teada) ühes üksikus talus oma naese ja lastega, teistest inimestest lahus, oli elanud, tunnud wiimaks, et surm ka temagi suu ükskord kinni sulub ja tema kalmule saab kantud. Et ta aga mitte ilma mälestust maha jätmata maailmast ei lahkuks, sellepärast võtnud ta nõuuks ühte niisugust tööd teha, mis mitu sada aastat seisab ja tulewa põlwe rahwale kanget meest meele tuletab. Selle ettewõttega läinud ta Tallinna ja hakanud seal suurt kirikut ehitama. Ehitus läinud ruttu edasi ja müürid tõusnud ruttu üles. Kirik olnud nii suur, et selle sarnast veel kuskil polnud nähtud. Kõigel ehituseajal käinud Olew iga öösi kodu. Ükskord saanud temal üks niisugune ehitusematerjal otsa, mida Tallinnast saada pole olnud, siis jooksnud Olew lõunasöögi ajal Narwa ja toonud sealt, mis ehituse juures tarwis olnud. Igal asjal on omad takistused, nõnda ka selle kange mehe kirikuehitusel. Olewit ei olla keegi nime pidi tunnud, ega pole ta seda kellelegi öelnud, ehk seda küll tema käest teada

nõutud. Kord teinud ta töötuse, et keegi tema nime enne ei pea teada saama, kui kirik valmis on. See töötus ärritanud tema wastaseid veel enam. Mitmed võtnud nõuiks temale näidata, et ta sõnapidamises mitte niisugune kangelane ei ole, kui oma töödes. Küll meelitatud teda ja ähwardatud, aga ilmaasjata. Wiimaks võetud kawalus appi. Tema järele hakatud walwama, kuhu ta õhtu läheb ja kust ta hommiku tuleb, et tema kodu teada saada. Wiimaks saadud ka see kawalusega kätte. Siis käidud iga öösi ja päewa tema toa akna all kuulamas, et ehk juhtub naene kuidagi oma mehe nime kogemata nimetama. Kaua olnud nende waew asjata, kuna kirik juba valmis hakanud saama. Ükskord hakanud aga Olewi poeg kibedaste nutma. Ema pannud ta kätikisse ja hakanud ise kiigutades kätkilaulu laulma:

„Ära nuta pojukene,
Ära nuta, ära kaeba.
Lass tuleb Olew koduje,
See toob sooje saiaida,
Magusaida maasikaida,
Paremaid pähkelaida.
See toob matilla rahada,
Külimitul kilingida,
Wakalla wana hõbedat!“

See laul olnud nüüd Olewi surmakuulutus. Wastased saanud sealt kangelase nime teada ja rutanud kohe Tallinna, et seda enne kiriku walmissaamist temale kuulutada. Kui nad näinud, et kirik juba pea valmis, olnud nende lootus peaaegu otsas. Üks aga hüüdnud veel alt Olewile: „Olew, lipuwars on kõwer!“ Kui Olew oma nime kuulnud ja veel seda, et lipuwars parandada tahab, kukkunud ta kirikutorni otsast maha ja surnuks. Kangelase auuks pandud aga kirikule tegija nimi. Olewi tehtud torn olla aga praegusest veel 15 sülda pikem olnud.

Kui Olew Tallinnas kirikut ehitanud, siis ehitanud poeg Narwas kirikut ja kantsisid. Selle töö juures olnud neil aga üksainus haamer, mida nad ühe käest teise kätte wisanud.

Kui Olew kirikutorni otsast maha kukkunud, siis tulnud uss ja konn tema seest välja, kuidas seda Olewiste kiriku seina ääres kiwi peal praegu näha olla. Ommeti ei tahta inimesed, kes seda räägiwad, mitte uskuda, et see nõnda on, waid ütlewad, et sakslased selle kiwi sinna pannud, et sellega Eesti wägawat kirikuehitajat nõjaks tunnistada. Kui Olew nõid oleks

olnud, ega ta siis kirikut oleks ehitama hakanud, sest et see püha koda on.

63. Ajaloo järele on Olewiste kirik taanlaste ehitatud. Aga selle meistri nime, kes selle suure ehituse on ette võtnud ja walmis teinud, ei ole enam leida. Ka seda ei teata õieti, millal see kirik on ehitatud. Ajalookirjutaja Arndt arwab, et see kirik aastal 1329 ehitatud. Aga see on eksitus, sest see kirik on juba palju waremal ajal olemas olnud. Sellest kirikust räägitakse 1267. aastal. Sellesama aasta 1. augustil andis Taani kuninga ema Margareta kui Tallinnamaa walitseja — sest et tema poeg, kuningas Eerik Glipping, Tallinnamaa temale elu-aja peale oli annud — Olai kiriku kõige õigustega waeste nunnade, Püha-Mihaeli Cisterziumi kloostri-le. Ka kuningas Eerik ise kinnitas selle kloostri-le täie kihelkonna õiguse Olai kiriku peale, nimelt Tallinna piiskopi loaga, mida ka paawst Martin IV. 1283 ja ka sellesama kuninga poeg ja järeltulija Eerik Menved 1287 kinnitasiwad.

Selle järele on arwata, et Eerik Glippingi eelkäijad Olewiste kiriku on asutanud, kuidas ka Eerik Plogpenning eesnimetatud kloostri on sisse seadnud. Ka Norra Püha-Olavuse nimi näitab eht Taani aluspõhjast olewat. Weel aastal 1346, lühikest aega enne seda, kui taanlaste päralt olew Tallinnamaa Saksa ordo kätte sai, kinnitas Waldemar III. oma eelkäijate kingitust.

Kaua aega oli see mõistatuslik ja kõigile tuttaw mälestusekiwi, mis Olewiste kiriku Bremeri kabeli hommikupoolse seina ääres wastu Pikka uulitsat on, oma alguse poolest tundmata. Seal all seina sees on suur nelja nurka tahwel, kelle keskel kaks õõnsust on, kelle mõlemil pool küljes kiwi sisse raiutud piltidega Kristuse kannatamise lugu kujutatakse. Sealsamas all on üks inimese luukere kiwi sisse raiutud, kellel peast uss läbi käib ja rinde peal konn. Seda olen kuulnud järgmisel wiisil seletama. Uss tähendawat inimese eksitajat, konn roojust ehk pattu, ja et patu läbi surm tulnud, seda tähendab inimese luukere. Patust, surmast ja kuradist päästab Kristuse kannatus, surm ja ülestõusmine inimesesugu. Selle wiimse luukere kujule on nüüd rahwawaim Olewi kiriku ehitaja mahakukkumise ja surma külge luuletanud, kelle seest uss ja konn wälja tulnud.

Nüüd on see aga selgeks saanud, et see üks mälestusekiwi on, mis ühe Tallinna kaupmehe Hans Paulsenile sinna on pandud, kes selle kabeli sinna kiriku külge on ehitatud. Alumise kiwi kõrwal sügawas on pool ärakõdunenud

kiri, mida ülemkooliõpetaja Pabst mitme katse järele wiimaks aastal 1861 wälja on saanud ja mis Alam-Saksa keeles nõnda käib :

Dat ick uorgaf ls mi gebl(euen)
Wes ick behelt heft my bo(geuen)
(H)irvme sal sik nemant to h(och) erh(euen)
Also roek uorgheydt des mynschen leuen

hans pawls
gedechenisze 1513.

Eesti keeli :

Mis ma ära andsin (hinge), see on mulle jäänud,
Mis mulle jäi (ihu), see on mind maha jätnud.
Seepärast ei pea ükski ennast kõrgeks tõstma.
Kui suits, kaob inimese elu.

Hans Paulseni mälestuseks 1513.

Peale selle kiwikirja on Tallinnas weel üks dokument olemas, mis purjemeistri Michel Paulseni esiwanematest räägib. Seal öeldakse: „Minu wanaisa isa, Hans Paulsen, kes Frankfurdis Maini jõe ääres sündinud, ja üks neist esimestest kaupmeestest ja Olewi kiriku eestseisjatest oli, laskis selle ilusa kabeli ehitada ja oma kuluga kabeli wälimise müüri külge wastu Pikka uulitsat Kristuse kannatamiseloo ja „Ecce homo!“ (Ennäe inimest!) kiwi sisse raiuda ja sinna seada, ja pani ka oma nime oma wapiga sinna juure. Tema ise ja tema abikaasa hingawad hauakiwi all № 164 kiriku sees. Minu wanaisa ema oli purjemeistri Hans Kõningi tütar, kellega ta abielusse heitis, kui ta Frankfurdist siia tuli. Ta pidi siis üks auuwäärt mees olema, et temale purjemeistri tütar abikaasaks anti ja teda kiriku eesseisjaks tehti.“

64. Nõnda on selge, et surmakuju kiwi Hans Paulseni seatud on, nimelt 1513. aastal.

Sellest selgub siis ka, et see Olewi kirikuehitaja töö, mahakukkumine ja surm alles pärast 1513 aastat eestlastest Olewi pähe luuletanud on, nimelt weel, et selle kiriku nimi Olew Norwégi Püha-Olavuse järele on pandud.

Kalewipoja jutust teame, et Olew juba Kalewipoja selt-siline oli. Näha on siis, et selle paganaaegsele wägimehele weel ristiusu ajal see suur Olewi kiriku töö juure on luuletatud. Küsitaw on aga siiski, kas Olewi nimi üleüldse paganaajal siin on olemas olnudki. See Püha Olavuse nimi on wist taanlaste läbi, kes ristiusku siin wälja laotasiwad, rahwa seas tuttawaks saanud ja laiale lagunenud.

Olwi ehk Olewi heinamaa.

65. Sagedaste tuleb seda ette, et siin maal Olwi ehk Olewi nimega kohtasid leida on. Niisuguse nimega heinamaa on Palmse mõisa juures, natuke maad mere pool Tõugukalme männikut, kus üks kõrgem seljak on. Selle seljaku taga pehme soone sees olla palju jämedaid tammepalkisid, mis juba muda sisse waonud, nii et üksi pealmised küljed näha on. Need olla väga jämedad ja pikad puud. Neist olla ka mõned wälja raiutud, kus nad seest weel üsna kõwad olnud. Ommeti ei olla sealt kuskilt tammekändu leida.

66. Wististe on need tammepuud sinna mädamaa sisse sillaks maha pandud, kelle sarnaseid meie maal väga sagedaste ja mitmes kohas ette tuleb, nii hästi sildadena ja ka üksikult, kus aga nüüd mitte ühte tammewõsa ligilähidal kaswamas ei ole. Sellest on näha, et meie maal ükskord üks tammede kaswuaeg ehk periode on olnud, kus neid maha on langenud ja wist hiljemalt sildadeks tehtud. Wist on see tammede kaswuaeg enne n. n. weeuputust olnud, kuidas seda mitmetest leidudest näha on, kus tammepakud mägede ja kõrgete kallaste alt mitme sülla ja jala sügawusest wälja on tulnud.

Mälestused metsa- ja karjakaitsjast Hellest.

67. Palmsest kirjutab Joh. Sõster, et tema lapsepõlwes kuulnud, et karjalastele olla enne Jüripäewa toorest karjawitsa ehk keppi lõigata keelatud, sest et Helle sellepärast pekswat. Ka kuulnud ta, et Helle loomadekaitsja olewat, mispärast toorest puud enne Jüripäewa ei tohtiwat weristada ehk lõigata. Sellest on siis näha, et Helle ka puude- ja taimedekaitsja on; sest kui enne Jüripäewa toorest puud weristatakse, siis hakkawat mets karja wihkama, kiskujad loomad teda taga kiusama. Hiljemalt olla ta wanu laulusid korjates järgmise laulu leidnud:

„Helle, Helle, meie Helle,
Meie kallis karja Helle,
Sinipea sigade Helle,
Punapea pörsaste Helle,
Walgepea wasika Helle,
Kirju kitsetalle Helle.“

Ja weel:

„Helle, Helle, heinad lattu,
Pillerille puud pinusse
Ilma nuorita mehita,
Terawata kirweeta,
Noorte meeste noorikuta.“

Leitud asjad.

68. Eesotsas nimetatud kiwist kirwes, 1 pronksist Kreeka usu rist, 6 Rootsi waskraha, 1 Taani waskraha, 7 wana Wene waskraha Udriki wallawanema Madis Lemnitsi käest. Need asjad on enamaste Udriki walla maa seest leitud.

69. Sadula raud-jalused, waljaste suulised ja 1 piik leitud Jõetaguse mõisa maa seest, mis Neeruti järele on.

Haljala kihelkond Essu, Käsmu ja Wainupea kabeliga.

1. Selle kihelkonna järele oliwad 13. aastasaja esimese poole sees, peale praeguse, terve Rakwere kihelkond, mis linna ümberkaudu on, kirik on wist 1219. ja 1254. aasta wahel asutatud. Haljala küla oli sell ajal kiriku päralt. Aastal 1485 sai Rakwere lossi maast ordomeister Freitag von Loringhoveni poolt Haljala kirikule maad kingitud. Selle kiriku järele oliwad 4 kabelit: Käsmu, Pihlaspea, Wainupea ja Toolse. Wiimne kabel on ära kaotatud. Pihlaspea lagunud kabel sai Sagadi mõisa omaniku, maanõuuniku von Focki poolt Eskusse hoopis uueste üles ehitatud, rohkest kingitud ja aastal 1845 pühitsetud.

2. Haljala on hästi suur ja kena kirik, kõrge torniga, Püha Mauritiusele pühendatud. Kiriku sees seinä peal on 2 suurt wana wappi ja paremal pool altari kõrwal on üks suur paekiwist hauakiwi seinä najale üles aetud, mis enne altari ees põrmandu sees maas oli. Kiwi sisse on kaks elusuurust kuju, üks sõjaülem ja tema naesterahwas, tikitud, allkirjaga: „Johan Hastfer ja Helene Taube. 1657.“ Altari ümber on weel 6—7 mungakirjadega hauakiwi. Torni lõunapoolse ukse kõrwas on üks Ladina keelne mungakirjadega tahwel ja Wrangelite wapp. Torni õhtupoolse ukse kõrwas, pahemat kätt, on rist müüri sisse tehtud, ühe kirikuõpetaja mälestuseks, kes sõjaajal sinna kiriku ukse juure oli ära tapetud. Wäljas aia peal oli kaks wana ümmargust risti; ühe peal seisis: „Hielp Maddies“; teise peal ei olnud midagi. Peale seda on seal kiriku ümber palju toredaid mõisnikkude haudasid. Iseäranis tore on üks uus kabel, kuhu surnud ajuti sisse pannakse. See oli wist ühe parun Wrangeli ehitatud. Põhjapoolse seinä sees oli üks kuld-kirjadega mälestusetahwel ja hommiku pool seinas oli üks hallist marmorist laud, nagu altari asemel, kus peal pea elusuurune walgest marmorist Kristuse kuju, laialeaetud kätega, oli, allkirjaga: „Tulge minu juure kõik, kes teie waewatud ja koor-

matud olete" j. n. e. — See on meie kujuratuja A. Weizenbergi töö, mis ta Roomas teinud. Et Tallinnamaal mõisnikkude ja jõukamate talunikkude hauad kirikute ümber on, siis on ka kirikute ümbrused seal puhtad, kus ilusad kruusitud jalgteed sees, ja hauad pöösaste ja lilledega ehitatud.

3. Haljala kiriku ehitamisest räägib wanajutt, et seda kirikut esiti Anikwere mõisa wäljale ehitama hakatud, aga mis päewal üles ehitatud, see olla öösel nägemata kätest maha kisatud. Siis hakatud kirikut teise koha peale ehitama, aga seal olnud lugu niisama. Wiimaks hakatud kirikut praeguse koha peale ehitama; seal tõusnud müürid iga öösi kolmele wõrrale nii palju, kui päewal tehtud. Seal olla siis öösel hüüdmist kuulnud: „Hall jalg!“ millest kirikule Haljala nimi saanud. — See on muidugi luule. Haljala nimi on wäga wana. See tuleb juba Läti Hindreku Ladina keelses ajaraamatus sagedaste kui Halele ette.

Kiwi- ja pronksiaeg.

4. Kiwist kirwes ja üks kiwistlabidas leitud ühest kalmemäest, mis Karula mõisast $1\frac{1}{2}$ wersta mere pool seisab, kust ka inimeste luid on wälja tulnud.

Rauaaeg.

5. „Were“ lõpuga kohanimed: Idawere ja Anikwere mõis.

Kiwikalmed.

6. Karula mõisast 4—5 wersta põhja poole ja mererannast 1 werst maa poole on metsa sees üks soo, mida Keldame-sooks hüütakse. Selle soo sees on üks mäekink, kelle peal seitse kiwikangrut on. Ka olla sealt kaewatud, aga midagi ei ole leitud.

Mullakalmed.

7. Kalmes Wihula Areda kõrtsi juurest 300 sammu eemal, kus kaunis kõrge ümmargune küngas on. Sealt urgitsenud karjapoisid sagedaste inimeste käe-, jala- ja sõrmeluid wälja. Ka sõrmuseid ja wanu rahasid leitud sealt. Sellest kohast ei olla enam palju järel, sest et see mõne aasta eest ühe silla täitmiseks ära weetud.

8. Kääpad Sagadi Salatse küla ja Anikwere mõisa raja peal. Seal on mitu kõrget küngast, mis wanarahwa jutu

järele matusekohad olewat. Nüüd on need põldudeks üles tehtud, kust palju wanu rahasid ja inimeste luid on wälja tulnud. Seal olnud ka üks kirik ehk kabel. Ommeti on need wanad paganaaegsed kääpad.

9. Üks Salatse küla peremees leidnud sealt ligidalt oma põllu seest mõne aasta eest tagasi kaunis hulga wanu preesisid, sõlgesid ja helmi, ja ka pooletollisuuruse kandilise kullatüki, mida ta 1890. a. keisri Aleksandri III-le Narwa linna juures kingituseks wiinud.

Katlamägi.

10. Ülemaal nimetatud matusekohast umbes $\frac{3}{4}$ wersta on üks kaunis kõrge kungas. Sellest räägib wanajutt, et sealt künka pealt üks suur rahakatel wälja kaewatud, kus weel praegu katla moodu auk sees on. Kui katel juba wäljas olnud, pandud ta sangast kolmesüallane palk läbi, et ta mitte maa sisse tagasi ei pääse kukkuma, kui mõni kogemata mõne wastiku sõna juhtub ütleva, mis haldjale, rahahoidja waimule, meele järele ei oleks. Ommeti tulnud õnnetus. Parajaste juhtunud Metsiku mõisaherra sinna, kui mehed raha jagamisega aru pidanud. Kui herra seda kuulnud, öelnud ta meestele: „Raba te saate, aga mitte raha!“ Nii kui herra selle sõna ütelnud, läinud palk prahwatades katki ja katel kukkunud mürinal maa sisse tagasi. Peale selle olla katel ise sealt üle jõe teise koha peale läinud ja ka lahtine hõberaha jooksnud sinna järele. Üks mees tulnud parajaste mööda teed, kui hõberaha üle tee jooksnud, ja toppinud enesele kõik taskud täis. Kui kodu saanud ja taskust wõtma läinud, ei ole seal mitte kopikatki olnud.

Muugakabel.

11. Karula mõisa puiestikus on üks wana kiwihoone, mida rahwas suure metsa seest olla leidnud ja Muugakabeliks hüütakse. Praegu on ta mõisa jääkeldriks.

Linnamäed.

12. Linnamäe koht Karula wallas Ilpalu küla juures, kus üks natuke kõrgem kungas on. Rahwas hüüab seda küll Linnamäeks, aga iseäralisi märkisid ei ole seal juures mitte näha.

13. Linnamäe koht Wihula külast 1 werst eemal, kus üks kaunis kõrge kungas on, mida rahwas Linnamäeks

hüüab. Sealt läheb suur tee Haldja külasse, kelle Rootsi wägi otse mererannast mõõkadega Linnamäe peale läbi raunud.

14. Linnamägi Warangu mõisa piiri sees Selli jõe ääres, mõisast 7—8 wersta lõuna pool.

Kõik need linnamäed pärast minu kontroll-reisi teatatud.

Aisadam.

15. Sagadi wallas 3 wersta merest kaugel on üks wäike org, kelle suu merde wälja läheb ja kelle põhjas wäike hallikas immitseb. Seda orgu kutsutakse Aisadamaks, kuhu laewad sisse aetud, ja hallikat nimetatakse Laewapõhja-hallikaks. Wanemad inimesed rääkinud, et nemad seal weel ühe wana laewapõhja tükka näinud.

Rakwere kihelkond.

1. Rakwere linn seisab kõige wiljakama Tallinnamaa jao sees, kellel keskajal oma meresadam, Toolse, oli, 400 maja ja mitu kirikut, kes kauplemise ja käsitöoga Tallinna ja Narwa linnaga wõitu pidas. 1558. aastast saadik, kui wiimne ordo-vogt Gerdt Huen von Anstenradt linna maha jättis, mis nüüd kord wenelaste, kord rootslaste ja poolakate käes oli, sai kauplemine ja käsitöö ära häwitatud.

Kirik on warsti pärast 1220. aastat ehitatud, kui Rakwere loss Taani kuninga Woldemar II. poolt asutatud sai. 13. aastaja esimese poole sees ei olnud Rakwere kirikul kedagi oma kihelkonda, waid praegune Rakwere kihelkond linna ümber oli Haljala kiriku päralt, praegune kirik aga teiste ärakadunud kirikutega oli üksi linna päralt. Aastal 1495 kinkis ordomeister Wolter von Plettenberg kirikule suure tüki maad, kellest weel 1591. a. 7 atra kiriku päralt oli. Aastal 1698 sai uus kirik, kelle ehituseks üks Rakwere kodanik, postiülem Barthel Sprink, enam kui 3000 taalrit omast warandusest oli annud, sisse õnnistatud ja seal juures Püha-Kolmainu kirikuks nimetatud. Põhja sõja ajal sai ta jälle jaolt ära rikutud, mis pärast jälle ilusti üles ehitati.

Kiwi- ja pronksiaeg.

Sellest ajast ei ole asju siit teada.

Rauaaeg.

2. „Were“ lõpuga kohanimesid on siin Rakwere üksinda.

3. Kiwi- ja mullakalmetest

ei ole siit kihelkonnas keegi midagi teatanud, ehk neist siin küll mitte puudust ei ole.

Kiwist ristid.

4. Karitsa Tabani talu peremees olla mõne aasta eest tagasi oma põllu seest kiwist risti leidnud, tundmata kirjadega. Kuhu see rist saanud, ei teata praegu.

5. Kiwist rist Kaarli walla wälja peal, aga see nägewat nõnda wälja, nagu mõni inimesekuju.

Linnamäed.

6. Rakwere lossi ase on täieste wanade eestlaste linnamägi. Kui wanad eestlased iga tähtsamat mäekinku omale linnamäeks oliwad walinud, siis ei wõinud nad iialgi ka seda lossikohta pruukimata jätnud olla. Selle maa rüütlike lossid on enamaste wanade eestlaste linnade asemele ehitatud.

Rahwajutu järele minna maa-alune tee Rakwere lossist kunni Toolse müüride alla. Selle jutu aluseks on wist wanad rauduksed Rakwere lossi müüride all, mis wist lossi oma alumiste ruumidesse ehk keldritesse wiiwad.

7. Linnamägi Kloodi mõisa maa sees, ligi 2 wersta mõisast hommiku pool. Seal on üks pikk, kitsas ja kõrge mäeselg, mida Pahnimäeks hüütakse, kelle keskpaiga peal eesnimetatud linnamägi seisab. Seal on mullast ja paekiwidest wana wall, kelle sisemine ruum mäe peal ligi tessätini suurune on. Põhja, õhtu ja lõuna pool on wall, kust mägi lausam on, aga õhtu pool küljes ei ole walli, sest et see külg katusesarnane järsk on. Walli sisemine ruum on hommiku poolt mäe moodu kõrge, aga õhtupoolne jagu tasane ja sile. Põhjapoolse walli peale on signalitorn üles seatud.

Selle kantsi hommikupoolse walli taga on kaks suurt ja sügawat õõnsust kaewatud, kelle hommikupoolne külg kitsaks ja kõrgeks walliks mullast ja paekiwidest üles on tehtud. Õõnsuste põhjad on üsna tasased, nagu majade põrmandud, mis tõeste inimeste kätetöö on.

Neist aukudest põhja ehk Haljala pool on sellesama mäe hommikupoolne külg, umbes ligi 100 sammu, pealt tasaseks tehtud, kell suure woodi nägu on, aga mullast ja paekiwidest walli ase näis selle lageduse õhtupoolsel ehk mäe pool külje peal olewat. Edasi Haljala poole näis weel üks niisugune tasane koht selle mäe peal olewat, aga seal on walliase jälle hommiku ehk väljaspoolse külje peal. Neid wiimseid kohte ei wõi küll mitte kantsiasemeteks pidada, aga nad näitawad ommeti, kui mitmet wiisi wanad elanikud seda mäge elamise tarwis on pruukinud, kui need kohad mitte hiljemal ajal sõjapatareideks ei ole tehtud.

Siis on sellesama mäe selja peal, esimesest suurest kantsist lõuna pool, weel üks suur mullawall ja kraaw, mis mäe-seljast risti läbi käib. Ehk küll hommiku- ja põhjapoolne külg kaunis lausaline on, siiski ei ole wallisid ega kraawi nende külgede peal, kuna õhtupoolne mäekülg wäga järsk on. Kui see wall mitte mõni hiljema aja sõjapatarei ei ole, siis on ta ka wana Eesti linna ase.

Et siin Pahnimäel wanad Eesti linna asemel on, sellest ei näi rahwa seas mingisugust juttu olewat. Ainult ise oma otsimise läbi olen ma need kohad siit leidnud.

Hii- ja ohwrikohad.

8. Hiiemägi Rakwere wallas Tõrma küla lähidal, mis umbes 20 sülda kõrge olla ja pealt tessätini suurune. Selle mäe all olnud wanal ajal jõgi, mida kohta praegu Jõeoruks nimetatakse, sest et see ka jõeaseme sarnane wälja nägewat. Rahwas ei olla seda jõe wett mitte puhta hoidnud, sest et üks eksinud tüdruk oma lapse muste nartsusid seal sees pesnud. Selle peale olla hiis tugewaste pasunat puhunud. Hiiemäele ilmunud üks suur hall sikk ja peale seda tulnud üks pilw, kes wee ja kalad enese sisse tõmbanud, mispeale ta wesikaare poole sõudnud, kunni waatajate silmist ära kadunud, kuna sikk maas pilwe all käinud. Jõeasemele pole muud järele jäänud, kui üksi kaanid muda sisse siplema. Sellest olla tall tänapäewani Kaanjärw nimeks jäänud, ja sinna kohta, kus tüdruk oma lapse nartsusid pesnud, mispärast hiis wihastanud, olla rahwas augu kaewanud, mida praegu weel Kaltsu-auguks kutsutakse. Sikk käinud pilwe ees maas ja hüüdnud: „Põgenege, põgenege! hiis tuleb!“

8. Teine jutt räägib sellest jõe äraminekust järgmisel wiisil: Hiiemäe all olnud wanal ajal jõgi, kelle aset praegu

Jõe oruks nimetatawat. Jõgi ise olla hiisi käsul sealt ära Kuusalu kihelkonda Kahala jaama juure põgenenud ja seal järweks muutunud, mida praegu Kahalajärweks kutsutakse. Kahala jaama juures olla mehed künnud, kui jõgi sinna läinud. Hiis hüüdnud ikka: „Hiisi ees, jõgi taga! põgenege poisid eest!“ Keegi teine waim olla poistele öelnud: „Lööge, poisid, sahad maa sisse püsti!“ Kui poisid seda teinud, jäänud jõgi sinna peatama ja muutunud järweks. Nõnda saanud praegune Kahalajärw.

9. Selle Hiimäe juures olla weel Hellemägi, Niinemägi ja Tõrwasaugumägi, mis kõik umbes 20 sülla kõrgused olla. Nende mägede peal olla Eesti jumalad elanud, kuhu neile ka ohwrid wiidud, mispärast need kohad rahwale pühad jumalateenistuse paigad olnud. Muidugi auustati taime- riigi jumalat Hellemäe peal. Tõrwasaugumäelt olla endisel ajal üks õiete tugew mõõgakäepide leitud, ja olewat seal mäe sees praegu 3 tündrit kulda peidus, mida aga keegi üles ei leia. Nende mägede peal kaswawat wäiklane sarapuu-, lepa- ja männamets, neist eemal aga suurem kuuse-, kase- ja männamets.

10. Wõimalik, et wanal ajal eestlased nende mägede peal oma jumalaid teenisiwad, sest Läti Hindrek räägib seal lähikonnas olewast Ebawere mäest, et seal peal Taara elanud, kust ta Saaremaale ära lennanud, ja kus ka pühad, jumalikud tammed kaswanud, mida ristiusu preestrid maha raiunud.

11. Taarawainu. See on üks heinamaa, mis Rakwere linnast Tõrma teed tulles paremat kätt teed maakoguduse surnuaia taga seisab. Kesk Tõrma küla keeb üks hallikas maa seest wälja, mida Tõwaks hüütakse. See jookseb Taarawainule ja kaob sinna laiale ära. Hallikas ei olla küll mitte wäga rohke weega, aga wesi ei lõpwat sealt kellegi mälestes otsa, waid andwat kõigele külale tarwitust.

12. Wõllamägi Rakwere linna juures, kus inimesi üles poodud. Seda wõllaposti olla mõned wanad inimesed weel näinud. Nüüd olla see koht juba linna majade all, ja postikohal olla Waimanni maja.

13. Lapse tapjate tüdrukute hukkamise-koht Rakwere lossi wallikraawi kaldal, kus tüdrukud kaelast saadik maa sisse pandud ja siis pead puusahkadega otsast ära aetud. Wiimne, keda seal ära hukatud, lugenud weel seda laulu: „Ma waene muld, kes pattu teinud.“

Wanad sõjaaja mälestused.

14. Wanal ajal olnud Tõrma küla üks väga suur küla, kellest nüüd waewalt $\frac{2}{3}$ järel olla. Sellegipärast olla praeguste inimeste mälestes seal veel kaks werstapikkust täna-wat olnud. Wanade sõdade ajal olla seda küla palju ära häwi-tatud. Sellest ajast mälestatakse veel mõndagi. Ükskord müü-nud talumees hobuse alutagusele (nõnda nimetawad nemad rööwliid ehk pardiajajaid — Tartumaal sissid, — kes pärast sõda maad rööwimas käinud), kes aga raha mehe käest wägisi ära wõtta tahtnud. Mees jooksnud Suureotsa soosse, mis sellel ajal nii põhjatu olnud, et teadmata inimene sisse wao-nud; nii jooksnud ka rööwel temale sinna järele ja waonud sisse, kuhu ta siis ära notitud. Üks teataja esiisadest olla omad wanemad, kas sõja ehk mässu läbi kaotanud, siis leidnud ta kaks wana inimest, kes selle poisikese oma juure wõtnud ja Suureotsa soosse wiinud, kus neil pelgumaja olnud. Sealgi pidanud kaks meest alati katuseholwis (hungas) wahti pidama. Loomad olnud neil maa all koobastes ja wõrud nina peal, et mitte ammuda ei saa, ja wili olla kirstudega maa sisse maetud. Siiski leidnud rööwliid selle koha üles ja tulnud kahe mehega sinna sisse, kui leiwaahi parajaste küdenud. Kõik inimesed läinud kõrwale, kuid ainult wäike laps jäänud kätkisse ja kana-pojad põrmandule. Üks neist rööwlitest tahtnud last, aga teine kanapoege ahju wisata, et küll inimesed siis wälja tulewad. Ise teinud nad endid aga riidest lahti, et ahjupaistel soojen-dada. Üks mees olla aga ahju peal peidus olnud ja näinud, et need meesterahwa riides naesterahwas olnud. Seda nähes tulnud ta ahju pealt maha, kutsunud teised ka wälja ja tapnud rööwliid ära.

15. Siis veel teadwad wanad inimesed neid kohte näi-data, kus Rootsi ja Wene wäe wahel wiimne sõda olnud, ja ka seda kiwi, kus peal pärast rahutegemist sõjaülemad lõunat söönud.

Katkusoo.

16. Sellest soost käib raudtee praegu Rakwere linna ligidal läbi. See soo olla katku elukoht olnud, kust ta wälja hüüdnud: „Anna, Maija, Kaija! tule metsast wälja! juba pergeli Wene wiis!“ Kes siis temale wastu hüüdnud, see jäänud kohe katkutõbesse ja surnud ära. (Selle hüüdmisega on teistes kohtades pärast sõda inimesi metsast wälja kutsutud.) Kord weerenud katk kui kera mõõda maad, kord käinud ta jälle poisikese näol ümber.

Olewi kiriku ehitajast.

17. Olew ehitanud Tallinnas Olewi kirikut, ilma et keegi tema nime oleks teadnud. Kui kirik juba valmis saanud, siis olla ta oma naesele oma nime awaldanud. Naene olla aga siis tema nime nimetanud, kui ta torni otsa risti seadnud. Sell silmapilgul aga, kui naene tema nime nimetanud, olla ta torni otsast maha kukkunnd, ja keskelt lõhki läinud, kust kärnkonn välja tulnud.

Wiru-Jaagupi kihelkond Tudulinna kabeliga.

1. Selle kihelkonna sees oliwad „Liber census Daniae“ ajal, 1219. ja 1254. aasta wahel, mõned tükid praegusest Rakwere kihelkonnast, ja ka põhja- ja põhjahommikupoolsest Wäikse-Maarja kihelkonnast. Selle wastu puuduwad Peipsi pool seiswad mõisad Oonurme ja Tudulinna, mis sell ajal wist Liiwimaa jaost oliwad. Ühest kingitusekirjast aastal 1473 on näha, et St. Jakobi kirik „tho Keel“, see on, Kehalas, Rakwere linna suure Saksa kiriku St. Maarja abikirik olnud. See kirik sai Iwan Hirmsa ajal hoopis ära häwitatud ja alles 1639 uueste üles ehitama hakatud. Selle kirikule, mis Kehala mõisa walda ehitatud, on 1453 ordomeister Joh. von Mengdeni, 1473 Joh. Wolthus von Heerse, 1482 Berendt von der Borg ja 1504 Wolther von Plettenbergi poolest maid kingitud. Selle kihelkonna õpetaja on ka ühes mõisnikkude tütarde kooliõpetaja ja jutlustaja Winni mõisas. Tudulinna olla 1766 puust kabel ehitatud ja kui see ära lagunud, jälle uueste üles tehtud.

2. Seal kiriku juures on ka kaks ümmargust kiwist risti. Ühe peal ei ole vähematki kirja; teise ristiratta peal on järgmine kiri: „Hier liegt begraben Mat Musti v. sein Weib Margarete, (Risti jala peal) vnd alle seine Kinder. Anno 1654. Den 8 Feb.“ See on: Siia on maetud Mat Musti ja tema naene Margarete, ja kõik tema lapsed. Aastal 1654. 8. weebruaril. Seal kiriku ümber on palju wäga wanu haudu. Kui seda kirikut wiimist korda suurendatud, siis on sealt wundamenti kae wates palju luukeresid imelikkude eheteaga välja tulnud, mis ühe mõisniku kätte olewat saanud, mis arwatakse Tartusse wiidud olewat.

Kiwi- ja pronksiaeg.

Siin ei ole sellest ajast asju teada.

Rauaaeg.

3. „Were“ lõpuga kohanimesid on Rägawere mõis, Koerawere küla.

Kiwikalmed.

4. Kiwikalmeid, 4 tükki, Küti wallas Kehala külas, Wilu talu põllu keskel, mis kõik üksteise ligi on. 1. — 27 sammu pikk, 23 sammu lai; 2. — 14 sammu pikk, 9 sammu lai; 3. — 14 sammu pikk, 8 sammu lai; 4. — 13 sammu pikk, 8 sammu lai. Sealt ümbert tulla põlenud luupuru ja süsi välja. Rahwas kutsub seda kohta Kirikuasemeks, sest et wanal ajal Jaagupi kirikut olla sinna ehitada tahetud. Aga mis päewal tehtud, see olla öösel maha lõhutud, mispärast kirik sinna ehitamata jäänud. See koht ei ole aga muud kui surnute põletamise ja nende tuhamatmise koht.

5. Kiwikalme Roela wallas soo sees, kus üks 6—7 süllda lai mäekink on, mis seest ja pealt kiwidega täidetud, umbes süllakõrgune, mida Keldremäeks kutsutakse. Seal peal on palju raudkiwa, kuna neid seal ümberkaudu kuskil ei ole.

6. Kiwikalme Küti wallas Kehala külas Kärbu talu põllu sees, 4 jalga kõrge, 31 sammu pikk, 20 sammu lai. Öhtu poolt otsast on seda juba ära lõhutud ja weetud, kust palju põlenud luupuru ja süsi välja tulnud.

Mulla- ja sõjakalmed.

7. Kalme Winni küla karjamaal Õuna talu piiri sees, kus üks sawimägi on, kust sawi kaewates palju surnute luid välja tulnud, ja ka mõned pronksist sõrmused. Arwata katkuaegne matusekoht.

8. Kalme Küti Wõhu karjamõisa põllu sees, mis juba põlluks tehtud, kust kündes surnute luid välja tuleb. On wist katkukalme.

9. Sõjakalme Winni mõisa maa sees Pajusti küla ligi, kus üks kaunis kõrge mäekink on. — Sealt on palju surnute luid ja sõjariistu välja tulnud, sest rahwajutu järele olnud seal Rootsi ja Wene wägede wahel suur lahing. Leitud sõjariistad ja asjad on kõik kaduma läinud. Sealt on ka üks pronksist sõrmus leitud, kelle pea peal wäga wana moodu wigurid on. Sellest on arwata, et see matusekoht palju wanem on, kui Rootsi ja Wene sõjaaegne. Sõrmus olla praegu Jaagupis ühe kaupmehe käes.

10. Sõjakalme Kūti wallas Koerawere külas Aadu talu õues tiigi ääres, kust ükskord tiigikallast kaewates hulk inimeste luukeresid, imelikka sõjariistu ja mõnesuguseid metallist ehteasju wälja tulnud.

Kabelimäed.

11. Kabelimägi Roela wallas Palasi külas, kus paar tosinat kääbaste sarnaseid hauakünkaid olewat. Need olla 15—18 jalga pikad ja 7 jalga laiad. Mõned neist olla 3—4 jalga kõrged, teised aga pisut üle maapinna kõrgemad. Kääpad seisawad pikuti põhjast lõunasse. Aastat 14 tagasi teinud keegi elumaja sinna peale, kust siis wundamenti kaewates 3 jala sügawuselt surnute luid wälja tulnud. Surnud olla pahema külje peale, pead õhtu poole, ikka üksteise ligi maha pandud, siis kord liiwa peale aetud ja peale selle kaks kunni kolm korda suuremaid põllukiwa peale kantud. Ka on mõned pronksist preesid ja spiralsõrmused sealt leitud ja ka mõned roostetanud raudasjad.

12. Kabelimägi Winni mõisa põllu sees, kus üks mäekink on, kelle õhtupoolse otsa peal üks koht ümmarguselt kiwidega ümber piiratud on, kust 2 jala sügawusest luukeresid on wälja tulnud. Mäe hommikupoolsest otsast on kruusa kaewates ka luid ja mõned sõjariistad wälja tulnud. Sinna maetud sõjaajal. Matusekoht igapidi 20 sammu suur.

13. Kabelimägi Kūti wallas Koerawere külas, kus üks wäike mäekink on, mida Kirikumäeks hüütakse. Seal olnud wanaste üks kirik.

14. Telliskiwimägi Kūti Kupna karjamõisa põllu sees, Jaagupi kiriku ees, kus üks kõrgem koht täis telliskiwitükka ja puru on. Koht on ligi 1 Riia wakamaa suurune. Sealt leitud ka potitükka, süsi ja inimeseluid, nii ka mõned wask-asjad. Seal seisnud enne kirikunuhtlusesammas.

Laagriwäli ja Lahinguase.

15. Kūti wallas Kehala külas kutsutakae ühte kohta Laagriwäljaks, kus ka sõjawäe leiwaküpsetamiseahjude asemed alles olla. Seal ümberkandud olla surnute luid, mõõku, odasid, suurtükikuulisid j. n. e. siit ja sealt leitud, sest et seal lahingut peetud.

Linna mäed.

16. Linna mägi Kūti wallas Saweaugu külas Wilu talu põllu ja heinamaa wahel, kaunis suur ja järsu kallastega, mida rahwas Linna mäeks nimetab. Kaewates tuleb süsi maa seest välja.

17. Linna mägi Põlula mõisa ja Mägedi küla wahel ümmarguse kiwiwalliga.

Hiie- ja ohwrikohad.

18. Hiie mägi Mõdriku wallas ja Mõdriku külas, kus üks kaunis suur mägi on. Wanal ajal käinud sinna kaugelt inimesed ohwerdamas ja palweid tegemas.

19. Ohwrikoht Põlula wallas Kuiwajõe külas koolimaja karjamaa sees, umbes 20 sammu pikk ja 12 sammu lai. See on üks wäike kink, mis serwiti paekildudega pealt üle tehtud. Pealmise korra all on ainult musta mulla ja kiwi segu. Muud sealt ei ole leitud.

20. Roela wallas Tudu külas on üks perekond, kelle liignimi Uku on. Sellest on näha, et Uku nimi weel priiuse tuleku ajal seal nurgas õieti tuttaw on olnud.

Äraläinud järw.

21. Kūti wallas Kehala küla juures olnud wanal hallil ajal järw. Üks tüdruk läinud Lihawõtte esimese püha hommikul järwele oma lapse muste nartsusid pesema. Wetewaim saanud selle üle pahaseks ja wihasanud ennast „seaks“. Ta kaewanud järwele tee ette ja wiinud ta taha Kuresoosse ära (3 wersta Kehala külast). Sellest jäänud sõna rahwa suhu: „Ta wihas-
tas ennast seaks“. Kuresoos korjanud tütarlapsed Kaia ja Maia jõhwikaid. Wetewaim käskinud neid eest ära minna, aga tütarlastel olnud jõhwikad armsad ja ei ole raatsinud nii-
pea ära minna. Järw uhanud aga neist üle ja matnud nad enese alla. Järw leidnud enesele Kuresoo äärel mõnusa aseme ja jäänud sinna seisma. Praegu olla ta seal kolmest küljest mägedega ümber piiratud, ja rahwas nimetawad seda Mustaks-
järweks, kelle kallastel tamme- ja kasemets kaswada. Seal olla nüüd järwel hea, ilus ja rahuline ase, kuhu keegi eksinud tüdruk ta wett oma lapse nartsudega solkima ei tule. Järwe ligidal olla üks kungas mõne männaga, kes haledalt kohiseda, sest seal olla see koht, kus jõhwika noppijad tütarlapsed järwe alla jäänud.

Wäikse-Maarja kihelkond.

1. Wanade kirikukirjade sees nimetatakse seda kirikut „Meie armsa naeste (see on Jesuse ema) Uuskirik“. Wäike-Maarja, kui wastand Ambla ehk Suure-Maarjale, oli algusest Simuna abikirik, waewalt 2 penikoormat Simunast eemal, mida Taani kuningas Waldemar III. iseenese, oma abikaasa Helwigi ja oma wanemate hingeõnnistuseks, 1346 oli ehitanud. Praost Benderi kirikuraamatu järele sai see kirik 1497 selleaegse kirikueestseisja Hans Wrangeli poolt uuendatud. 13. aastasaja esimese poole sees jooksis Järwamaa piir põhjast lõunasse kesk seda kihelkonda läbi, nõnda et hommikupoolne jagu Wirumaa ja suurem õhtupoolne jagu Järwamaa päralt oli.

2. Kirik on wäike, kellele paarikümne aasta eest kõrge torn peale ehitati. Kiriku ümber on ilus, kõrge kiwimüürist aed, ilusa rauast wärawate ja ustega. Ruum kiriku ümber on wäga puhtaste haritud ja kruusatud jalgteedega läbi aetud. Seal on palju mõisnikkude haudasid, mida lilled ja põõsastikud ehiwad. Ka paar wana ümmargust kiwiristi on seal kiriku ümber. Ühe risti jala peal on järgmine kiri: „Anno 1718, den 12 Augustus. Wistlast Michkkle Matis“. Ülewal risti rõnga peal: „Gott sei der seelen gnedig“ = Jumal olgu hingele armuline! Teise niisamasuguse, aga pooleks murdunud risti jala peal oli ainult: „Anno 1648“.

Kiwi- ja pronksiaeg.

Sellest ajast ei ole siin asju teada.

Rauaaeg.

3. „Were“ lõpuga kohanimi on siin Pandiwere mõis.

Kiwikalmeid ei ole siit kihelkonnast teatatud.

Mulla- ja katkukalmed.

4. Kalmemägi Põdrangu mõisa metsa sees Erina pool raudteed, kuhu sõjaajal surnuid maetud.

5. Sõjakalme Kiltsi wallas Liiwa külas, kus üks suur kruusaauk on, kust alati kruusa kaewates inimeste luukeresid wälja on tulnud. Ka olla sealt paari aasta eest hulk

wanu asju wälja tulnud, mida Kiltsi walitseja Tartu saatnud. Kiltsi mõisa maa seest tulnud sagedaste õige imelikka sõjariistu wälja, kust näha on, et seal wanal ajal lahinguid on löödud.

Kiwist ristid.

6. Kiwist rist Põdrangu mõisa tee ääres.
7. Kiwist rist Kiltsi raudteejaama ligidal.
8. Kiwist rist Risu küla juures kõrtsi ligidal, mis aga oma jala pealt maha on murdunud. Risti keskkohal on ümmargune soon keras ussi moodu sisse raiutud. Seal kohas juhtunud kaks pulmarongi teineteise wastu, kelle wahel sõda tõusnud ja üks peigmees saanud surma. Selle mälestuseks pandud see rist.

Linnamäed.

9. Linnamägi Äntu mõisa maa sees Nõmme mõisa ligi, mida Punamäeks nimetatakse. See on üks kitsas, pikk ja kõrge mägi, järsu kallastega, mis lausast maast järsku üles tõuseb, nagu see Tallinnamaal enamaste ikka nõnda on. Pealt on see mägi koguni kolmejaoline, nagu oleks seal kolm kantsi üksteise kõrwal olnud. Mäeserwa peal ümberringi on mullast ja paekiwikildudest wallid, kus juures mägi mõnes kohas pealt ka õoneks kaewatud. Mäejalal on mõlemil pool wesi.

10. Linnamägi Awispääl, koolimaja juures, järsu kallastega ja walliasemetega.

11. Ebaweremägi Kaarmani mõisa juures, mis kõige kõrgem Tallinnamaal. Läti Hindreku jutustuse järele olla selle mäe peal eestlaste püha hiis ehk tammik olnud, kus ka Taara ehk Taara kuhu seisnud. Selleaegse rahwajutu järele olla Taara sealt mäelt Saaremaale ära lennanud ja mitte enam tagasi tulnud. Ebaweremäel auustanud ja kummardanud nad veel neid pühasid puid. Kristlaste preestrid aga rainud need puud maha, mida eestlased ise mitte ei ole tohtinud teha, aga nad imestanud seal juures, et nende jumalikkude puude seest raiudes mitte werd ei olla wälja jooksnud.

12. Porkuni, ühe weest ümber piiratud saare peal, on wistist enne eestlaste kants olnud, kuhu Tallinna piiskopp Simon von der Borg aastal 1479 lossi ehitanud, kelle waremed alles praegu seal ülewäl on.

13. Maa-alune tee

läheb wõlwitult Kiltsi mõisast Wao mõisa, sest Kiltsis olla enne üks mungaklooster olnud, kelle ase alles praegu näha on.

14. Wana tee,

mida Poolateeks kutsutakse, minewat lõuna poolt Punamäge lõuna poole metsadesse sisse. Olla männa- ja tammepalkidest tehtud. On wist seesama tee, kellest Simuna kihelkonnas räägitakse.

Wanawalli- ehk tammiase.

15. Wao mõisa heinamaa sees Risu küla lähidal on üks kolmelt poolt paksu kuusemetsaga ümberpiiratud lagendik, mida Wõhndra lagendikuks nimetatakse. Selle lagendiku peal olla üks wana mullast wall ehk tamm weel tunda. Seal ligidal olla mõned madalad künkad, kus paekiwid peal olewat. Mõned arwata neid matusekohtadeks.

16. Sealt lagendikust põhja poole minnes, selle heinamaa ääres olla Kahekanrikaharud, mis üks kõrge, kaheharuline, metsaga kaetud mäeküngas on. Seal olnud kirik ehk loss. Asemeid seal küll ei ole. Ülepea on Wõhndra lagendiku hommikupoolne külg kõrge mäerinnakuga ümber piiratud, kus peal nüüd paks kuusemets kaswab. Wõimalik on, et sealt sõja-aegadel inimesed pelgupaika on otsinud.

Hallikas.

17. Wõhndra heinamaast Risu küla poole tulles, kus Kurangu metsawahitalu seisab, tulla selle talu ligidal selge hallikas kaljuse mäe seest wälja. Ta seiswat maa alt Porkuni mõisa järwega ühenduses, mis sealt umbes 20 wersta eemal on. Ükskord olla anele kuldkee kaela pandud ja ani Porkuni järwe ujuma lastud, aga see olla eespool räägitud Kurangu hallikas mäe seest wälja tulnud. Ükskord kewade sõitnud üks Kuie küla mees wankriga sealt kohast mööda Risu külasse. Korraga näeb ta, hallika kohta jõudes, et üks haug weega mäe seest hallikasse tuleb, siis weel teine ja kolmas ja ikka nõnda edasi. Ta pidanud hobuse kinni ja hakanud käega kalu püüdma, kunni ta wankri täis saanud. Sellest hallikast, mis kewade üsna wäheselt wett wälja annab, sünnib juba paari wersta kaugusel Mäda järw, selle järele poole wersta taga Oti-

järw, siis warsti Wanaweskijärw, muidugi kõik kolm wäiksed järwekesed; siis jookseb neist jõekene Ao suurde jõkke, mis jälle üle Piibejärwe ikka edasi Endlajärwe ja sealt Ema-
jõe poole läheb.

Pelguase.

18. Wao Risu küla ligidal on üks Sepaalusesoo heinamaa. Seal olla keset sood üks saarekene, kus kolm ehk neli suuremat kuuske peal kaswawad. Selle saarekese ees olla üks sügaw kaew, kellel weel rakked sees tunda olewat. Seal olnud sõjaaegadel rahwas pelgus. Selle saare ümber olla kõik sügawa mudaga heinamaa, aga see olla kõik täis suuri põlenud männakändusid.

Hiiemägi.

19. Risu küla juures nimetatakse ühte wäikest mäekinku Hiiemäeks. Praegu ei tea inimesed sellest kohast midagi rääkida, aga muidugi on wanal ajal seal kohal hiiemets ja ohwrikoht olnud.

Läänemaa.

Märjamaa kihelkond.

1. Selle kihelkonna asutuse üle ei ole kedagi teatust olemas, sest et kõik kirikuraamatud aastal 1716 kirikumõisaga ära on põlenud. Kirik on wist 13. aastasaja lõpul ehk 14. aastasaja algusel ehitatud; 1686. aastal sai ta parandatud.
2. Kiriku ümber on palju kiwist ratasristisid, kell kirjad peal. On enamaste 1603—1646 a. sees pandud.

Kiwi- ja pronksiaeg.

Siit ei ole selle aja asju teada.

Rauaaeg.

Kiwikalmed.

3. Kiwikalme Waimõisa wallas ja külas Mihkli talu põllu sees, kust selle lõhkumise juures hobusesuurauad ja üks kirwes on wälja tulnud. Asjad olla alles. Lõhkumise juures tulnud ka põlenud konditükka wälja.
4. Kiwikalmeid on seal weel mitme talu põllu sees suuremaid ja wähemaid, mis alles puutumata seisawad.
5. Kiwikalmeid on Sõttküla wallas ja külas, kust neid põldude seest lõhkudes ka wanu asju on wälja tulnud.

Mulla- ja katkukalmed.

6. Kalme Märjamaa mõisa heinamaa sees, kus üks wäiklane mägi on, kuhu wanal ajal surnuid maetud.
7. Kalmeid, kaks tükki, Limandu mõisa piiri sees, kust surnute luid ja wanu asju on wälja tulnud.

8. K a l m e Paeküla wallas Seljamäe talu karjamaal, kust surnute luid ja wanu ehteasju wälja on tulnud. Arwatakse katkuaegne matusekoht olema. Seal nähtud ka waimusid.

9. K a l m e Walgu wallas Oti talu maa sees, kust palju surnuluid wälja on tulnud.

10. K a l m e Linnametsa talu piiris, kust palju luid leitakse.

11. K a l m e Limandu mõisa ligidal metsa sees, kus üks mäekink on, keda N ü d i k a m ä e k s kutsutakse, kust surnuluid leitakse.

12. Sõj a k a l m e Orgita wallas ja külas Ringuta talu karjamaa sees, kus üks mäekink on, mida T õ r r e p a j u - m ä e k s kutsutakse. See mägi olla üsna walli sarnane ja surnuluid täis, kuhu sõjaajal maetud.

Kabelimägi.

13. Orgita mõisa piiri sees, mida W a n a k a b e l i - m ä e k s hüütakse, kus nagu kabeli müüriasemeid weel tunda olewat. Surnuluid on sealt alati wälja tulnud ja õhtutel tonta nähtud.

14. K u n i n g a h a u d Sipa mõisa nõmmes, kus üks suur ja järsk mägi on, mida P o o l a m ä e k s nimetatakse. Sinna tapetud üks Poola kuningas ära ja maetud mäe otsa maha.

15. W ü r s t i h a u a d Limandu mõisa Kükita kõrtsi wastu, Tallinna maantee ääres, kus hiljaaegu kaks kiwi posti aluste peal ülewal seisnud. Nüüd olla nad sealt ära häwitatud. Sinna olla kaks würsti maha maetud.

Sõjalaagriase

16. Märjamaa wallas Luuri talu põllu sees, kust kundes palju sõjariistu wälja tulnud.

17. Kiwikoopad Limandu mõisast Kükita kõrtsi poole 2—3 wersta maad, mida rahwas Mungahaudadeks nimetawad.

Linnamäed ja pelgupaigad.

18. L i n n a m ä g i Haimre ja Konuwere walla piiril, Konuwere jõe põhjapoolsel kaldal. Pikkus 200 sammu, laius 50 sammu, kõrgus 4—5 sülda. Pealt natuke lohkus ja tam-

med kaswawad peal. Sütöpära on kaewates sealt leida. Pärnu maanteest 1 werst hommiku pool.

19. Kantsimägi Söttküla mõisa põllu sees, kus üks kaunis kõrge mägi on, kelle peal mets kaswab. Olnud wanal sõja ajal kants ehk warjupaik.

20. Kantsimägi Märjamaa mõisa põllu ääres, kus üks kaunis kõrge mägi metsasalgaga on. Ka seal olnud wanal sõjaajal kants, kus weel praegu mäeäärt mööda walliasemeid tunda.

Nõiamägi.

21. Orgita mõisa heinamaal, kus üks väiklane mäekink on, mida Nõiamäeks kutsutakse, kus üks suur nõid haawapuu riida peal ära põletatud ja tema tuhk sinna maha maetud.

Hiie- ja ohwriasemed.

22. Hiiemägi Haimre wallas Aru ja Sõmera küla wahel, kus peal wanaste tammed kaswanud.

23. Hiiekoht Kasti wallas Jerküla põllu sees, kus üks 18 sammu laiune kink on, mida Hiiekünkaks kutsutakse. Seal peal kaswanud wanaste suur hiiepuu, kelle alla ohwrid wiidud. Sealt leitud sagedaste ohwirahasid ja muid ohwriandisid.

24. Hiiepuu Sipa wallas ja külas, mis wäga suur olla, ja mis wanal ajal tähtis olnud, iseäranis sellepärast, et keegi ei tundwat, mis puu see olewat. Noored rahwas käinud seal pühade ajal ringi tantsimas.

25. Hiiease Waikülas Wanakubja talu põllu sees, kus üks lohukoht on, mida Hiieasemeks hüütakse. Enne olla seal leplik kaswanud, mida Ristilepikuks kutsutud. Seal olnud ka wanaste üks püha tamm, kelle all palweid tegemas ja ohwerdamas käidud.

26. Hiieasemed Waimõisa põllu sees, kaks tükki, kus endisel ajal pühad hiied olnud. Mõlemate Hiiekohtade wahet on pool wersta.

27. Ohwrihallikas Paeküla wallas Soswere külas Laasi talu heinamaa sees, kust wanu rahasid on leitud. Sealt wiidawat weel praegu terwisewett.

Suur tähtis kiwi.

28. Tallinna-Pärnu maantee ääres Kükita kõrtsi lähidal metsa sees, mis Limandu mõisa päralt on. See on üks

ligi 20 jalga pikk ja 10 jalga kõrge raudkiwi, mis kahe suure paekiwiposti otsas seisab. Kiwi olla pea puusärgi moodi wälja raiutud, kellel ka enne kirjasid peal olnud, nüüd aga ära kadunud. Enne olla ta maast palju kõrgemal seisnud, sest et tall teine post teise otsa all olla, mis aga nüüd nõnda madalasse waonud, et inimese weel waewalt alt läbi pugema pääseb. Mis mälestuseks see kiwi sinna pandud, ei tea keegi rääkida. Mõned wanad inimesed kõnelewad, et sinna kolm Wene würsti maetud. Ligema uurimise wäärt on küll see kiwi, kui seal enne kirju peal on olnud.

Kloostriase.

29. Salu karjamõisa põllul jõekaldal, mida Kihu munkade kabelikohaks kutsutakse. Waremeküngas on praegu weel näha. Mungad põgenenud riisumiste eest kirikutorni, kust nad pealetungijaid tagasi tõrjudes neile kiwa treppi mööda kaela kukutanud. Et poolakad neist nii ei ole jagu saanud, siis pannud nad kiriku põlema. Sellest ajast seista see koht waremes.

Wanakirikukoht.

30. Limandu mõisas, mida praegu mõisa aidaks pruugitawat. Wäljaspoolt olla see hoone mõnest kohast weel kiriku moodi, kõrge, terawa wiiluga, kelle sees weel wana tammepuust luuk olla. Praegugi kutsutawat seda aita endiseks kirikuks.

Olewi koht.

31. Olewi nimi on juba sellepärast kuulus, et Olew Kalewipoja seltsiline olnud ja ka Tallinna Olewi kiriku ehitaja, kelle elukohta ega nime Olewi kirikut ehitades keegi ei ole tohtinud teada, sest see olla siis Olewi surm olnud. Sellepärast tõeste on üks Olewi koht ka olemas, nimelt Walgu wallas Nõlwa Sõela talust 1 $\frac{1}{2}$ wersta eemal, kus weel suured alusmüüriasemed maa sees olla. See koht olla ühe jõe ligi, kelle kaldal mets, keda ka Olewi metsaks kutsutakse. Sealt olla hilja aja eest üks ketitükk leitud, kellel tina-kuul otsas.

Kuuda Seljamägi.

32. Sellest mäest räägitakse, et Suur Tõllus selle mäe peal wõidelnud, kellest rahwa suus hilja aja eest weel

üks suur laul olnud. Tõlluse haud ei olewat Kuuda Selja-
mäelt mitte kaugemal kui 5—6 wersta.

Wigala kihelkond.

1. Selle kihelkonna asutusest ei ole kedagi teatust enam
alal, sest et wanad kirjad aastal 1789 Wigala lossi põlemise
juures, kuhu õpetaja Ignatius kirikuraamatutega kirikumõisa
ehituse ajal oli elama asunud, ära oliwad häwinenud. Ka esi-
mese kiriku ja õpetajamaja ehitusest ei ole midagi teada.
Hiljema parandamise juures on ommeti leitud, et see kirik üks-
kord tule läbi ära oli rikutud. Nii on ka ühest wanast kirjast
näha, et sõjaajal 1710 üks jagu kiriku hõbeasju ja kellad ära
on riisutud. Aastal 1844 ja 45 sai wana, wäikse kiriku ase-
mele kihelkonna kulul uus, suurem kirik ehitatud ja 11. augustil
1846 sisse õnnistatud. Kirik on Püha-Maarjale pühendatud.

Kiwi- ja pronksiaeg.

Asju ei ole sellest ajast siin teada.

Rauaaeg.

2. „Were“ lõpuga kohanimesid on siin: Jädewere
ja Konuwere mõis, Tiduwere ja Kurewere küla.

Kiwikalmed.

3. Kiwikalme Walgu piiri wiimse nurga sees, wastu
Liiwimaa rada.

4. Kiwikalme Jädewere jaama wastu üle jõe, mida
ka Kirikuwareks kutsutakse.

5. Kiwikalme Päärdu wallas Kurewere küla juures,
põhja pool jõe.

Mulla- ja katkukalmed.

6. Kalme Wigalas Aitsamaa talu toa taga, järsu jõe-
kalda nuka sees, mida Titemäenukiks hüütakse. Kewa-
dine weewoolus uhtuda sealt alati inimeseluid välja.

7. Kalme ehk wana kirikuaed sealsamas üle jõe, kus
wanaste Käära kirik olnud.

8. Kalme Jädiweres Aringa talu põllul, jõekaldal, kust
inimeseluid välja tulla.

9. K a l m e Nõlwa Paka talu põllu sees jõekaldal, kus praegu hauaasemeid tunda olewat.

10. K a l m e Wigalas Araste külas Männiku talu maa sees, kus enne Ristialt saun seisnud.

11. K a l m e Weelikses Takkasilla lähidal Kõhi talu maa sees järsu jõekalda peal. Sinna olla ka kolm Poola rööwlit maetud, keda Kõhi perenaene keewa õlleweega ära kupatanud.

13. K a l m e mägi Päärdu mõisa maa sees, poolwersta Konuwere pool, kust palju luid leitakse. Seda kohta kutsutakse Linnustekalmeks.

13. K a t k u k a l m e Päärdu mõisast 1 werst lõuna pool, suure maantee ja jõe wahel.

14. K a t k u k a l m e Päärdu Miku ja Maiste talu wahel.

15. K a l m e Päärdu Miku talust poolwersta lõuna pool jõe ääres.

16. K a l m e Wana-Wigala tee ääres Konuwere jõest 2 wersta lõuna pool, seisab õhtu pool teed.

17. K a l m e Wigala piiri sees, eesnimetatud tee ääres, Nõmmekülast 1¹/₂ wersta lõunahommiku pool.

18. K a l m e hommiku pool jädiwere mõisat, mõisa ligi, jõe lõunapoolse kalda peal.

19. Sõj a k a l m e Wigalas Selja poe ees, kus üks kõrgem maakoht aukus olla.

20. L a h i n g u h a u a d Päärdu piiri sees Pippare küla juures.

Kabelimäed.

21. Kabelimägi Seljaküla linnamäest 2 wersta hommiku pool, jõe põhjapoolsel kaldal, Wernawa küla juures.

22. Kabelimägi Wigala Lisettenhowist 1 werst lõuna-õhtu pool jõe ääres.

Tõlluse haud.

23. Tõllus ehk Tõll oli üks wana kangelane Saaremaal. Tema haud pidi Saaremaal olema, aga ommeti näidatakse Päärdu Päärni Koskäre heinamaa sees ühte hauda, mida Tõlluse h a u a k s nimetatakse. Hauaküngas on umbes 1¹/₂ jalga kõrge, 3 jalga lai, ja 6 jalga pikk. Õhtu pool otsas kaswab kadakas ja hommiku pool kuusk.

24. Seljamägi algab 1 werst Wigala mõisast, kuhu wersta pikkuselt surnuid olla maetud ja kus ühes kohas õieti palju surnuluid olewat. Sinna maetud katkuajal.

Kiwirist.

25. Nurtus Paka külas olla jõe kaldal üks kiwirist olnud, mis hiljemalt jõkke langenud.

Hiie- ja ohwerdamisekohad.

26. Hiiease Wana-Wigala tee ääres hommiku pool küljes, 1 werst Konuwere jõest lõuna pool. Puu juba maha raiutud.

27. Hiiease Wigalas Kāsu külas, kus ka Hiie nime-line talu on.

28. Hiiekoht Wigala mõisa põllul jõekalda peal, kus üks väga ilus org olla. Puu olnud wanaduse pärast õõnes, kuhu kolm inimest wõinud mahtuda, kuna ta pea ikka haljendanud. Nüüd olla ta känd weel alles ja selle ümber kuusetukk.

29. Hiiease Wigala Awaste külas õhtu pool maantee ääres.

30. Hiiease Wigala Jāssi küla juures hommiku pool küljes Jādiwera jõe ääres.

31. Hiie- ja ohwerdamisekoht Päärdu wallas Kurewera külas Rebasejaani talu põllu sees, oja kaldal, kuhu rahwas weel hiljuti lesknaeste läbi neljapäewa õhtutel ohwrid saatnud, mis pärast päewa loojaminekut sinna maha pandud. Need annid olnud sool, leib, raha, hõbewalge (hõbeda küljest kaabitud puru) ja 9 sugu wiljateri. Neli põlwe tagasi raiunud üks mees, Rebase Aadu, seal kaswawa pihlakapuu maha, mis järele ta ihu üleni mustaks läinud ja ta ära surnud. 40—50 aastat tagasi olnud selle puu känd weel näha, aga rahwas, kes sealt mööda läinud, pidanud 3 korda sülitama, et kannust neile häda ei tuleks.

32. Hiiekoht Wigala Saua koplis, suure Pärnu maantee ääres, $\frac{1}{2}$ wersta Jediwera jaamast Tallinna poole, kus ka rahaauk öeldakse olewat. See koht on nägus, tema ümber tallatud piir. Wist on seal ümber hiie ringi tantsitud.

Langenud kirikuase.

33. Wigala kirikust umbes 3 wersta Sāala jõe paremal kaldal Kāāra talu maa sees olnud muistsel ajal kirik, mis jõekaldaga alla waonud. Kalda sees olla praegu weel auk. Sealt leitud ka mõnesuguseid asju, nimelt kewadise jäämineku järele rahasid. On wist mõni wana ohwrilohk.

Jõkke lastud kirikukellad.

34. Sealsamas olla ka üks hõbedast kirikukell sõja eest jõeke lastud, aga mitte tänini kätte saadud.

Nurtus Paka küla wana matuseaia kohal olla ka kiriku kell jõe hauras sees.

Linnamägi.

35. Konuwere Maandi talu piiri sees on wana linna-mägi. See on üks järsk kunstlik künegas jõe kaldal, mida weel oja ehk kaewatud lai kraaw ümber piirab. Pikkus 200 samm, laius 50 samm, kõrgus 4—5 sülda. Keskelt on talohüüsus ja tammed kaswawad peal. Sõepuru tuleb pealt pin-nast wälja. Inimesed arwawad, et seal keldrid sees olewat, mida aga mitte ei ole. Sealt natuke eemal on Linna-metsa talu, kelle piiris wana matusekoht olla.

36. Seal ligidal olewas jões olla ühes sügawas jõe-hauras weel wanade eestlaste warakatel, kellel wasest kaas peal. Seal sees olla palju talurahwa warandust, mida nad sõja ajal jõeke lasknud, kuhu ta tänapäewani jäänud. Ainult willase kõiega wõida seda wälja wõtta.

Wanad teed.

37. Wana tee Päärdu wallas algab Konuwere mõisa poolt ja läheb läbi Illaste (Wigala) heinamaa, kus see Päärdu Raswametsa pool weel hästi tunda on, sest et see kruusine ja muidugi rohtunud on. Üks haru läheb Wanakse Wanatoa maast läbi Rääsküla peale, kus tammest sillapakud praegu weel jõe kaldas näha on. Teine haru wiib Ahkamaa tänavast läbi jõe poole, sinna kohta, kus arwatawaste Päärdu mõis enne wõis olla olnud. Seda teed hüütakse Munkadeteeks.

38. Rossi Jüri tee Päärdu rabas, Jediwere jaamast 4—5 wersta Paelepa kaudu Järwakanti.

39. Awaste maalinna tee, mis kiwidest läbi soo on ehitatud.

40. Wana sõjatee algab Nurtus Põldtaguse talu krundist peale ja läheb Weelise poole. Rööbastel asemed olla weel näha.

Poolaka- ehk Tantsumägi.

41. See on Päärdu Wanakse Wanatoa maa sees, mis nüüd põld on. Neli põlwe tagasi elanud Porste talus üks mees, nimega Paawel, kes nüüd tugew olnud, et ta heinamaal

saadusi wedades ikka hobuse järele 5, ja enese järele 2 saadu wõtnud. Kord Illaste heinamaalt koju tõtates tulnud temale eesnimetatud mäel riisuja ratsa poolakas wastu. Paawel lõõnud poolaka ja ta hobuse maha. Hiljuti olnud seal weel kaks hauaküngast näha ja nende ümber karjalaste tantsupiir. Kui Paawel kodu jõudnud, leidnud ta sealt weel 3 ratsa poolakast eest riisumast, kelle sadulad höherahadest ja sõlgedest üsna hiilganud. Paawel kihutanud nad wikatiga wehkeldes kõik oma ees Willema alla jõehauda sisse.

Rahaaugud.

42. Wigala lossiwaremed on praeguse Kiwi-Wigala mõisa õues jõekalda peal. Nende all olla keldrid, kus suur warandus kastidega peidus olla, keda üks must kass hoidwat; sealt käia ka üks maaalune tee jõe alt läbi. Suure rehe ees tiigis olla näkineitsit nähtud ennast pesema.

43. Rahaauk Wigalas. jaama põllu kohas jões.

44. Katlahallikas Wigalas Nõlwal Katla talu maa sees. Seal olla w skkatel kulla ja hõbedaga peidus, mida muidu kätte ei wõi saada, kui ohwerdagu keegi oma esimene poeg. Seda töötanud kord üks ema. Seal aetud 3 süllane palk läbi katla sanga ja katel tõusnudki nähtawale. Keegi hüüdnud aga: „Wõi last talle tarwis!“ kui palk pooleks murdunud ja kullawarandus suure kõlinaga sügawusesse langenud. Ommeti olla weel lootust seda päästa. Kui noor kana esimese muna muneda ja sellest kukk tulla, siis wõida seda ohwriks wiia ja katel tõusta jälle üles.

Laewakaared.

45. Awaste soo seest olla mõnekümne aasta eest laewa põhi ehk kaared leitud. Kas need alles olemas on, ei ole teatatud.

46. Raiküla soost Sandiristi oja juurest leitud niisama mõne aja eest tagasi laewa põhi ja pealtpuud.

Mihkli kihelkond.

1. Mihkli kirik peab hästi waraselt ehitatud olema, et juba 1593. aastal selle asutuse üle enam teateid ei olnud. Seda kihelkonda kutsutakse ka Soontagana, wana linnamäe järele, mis seal kihelkonnas Liiwimaa jao sees aset on,

mida sakslased 1215 ära wõitsiwad ja häwitasiwad. Kirik on tubli kiwist hoone, keskmist suurust ja wõlwitud laega, kell ilus, kõrge aiamüür ümber on ja ümbrus hästi puhas. Seal kaswawad kaks suurt tundmata puud, mis taanlaste istutatud öeldakse oletat. Wanu hauaristisid ei olnud sealt ümbert leida.

Kiwi- ja pronksiajast
ei ole siin kohte ega asju teada.

Rauaajast.

2. „Were“ lõpuga kohanimesid on siin Painwere küla ja Rabawere küla.

Mulla- ja katkukalmed.

3. Kalme Weltsa wallas Urita külas Kalmu talu põllu sees, kust põlenud luid ja asju leitud.

4. Kalme Oonurme wallas Kalmu talu juures.

5. Kiwikalmeid Weltsa wallas Urita külas Kalmu talu põllu sees, mitu tükki, kust wanu ehteid leitud.

Hiie- ja ohwerdamisekohad.

6. Hiiekoht Weltsa wallas Wõitra küla juures, kus üks soo on, mida Hiiesooks kutsutakse.

7. Hiiemägi Weltsa mõisa heinamaa sees, kus paarikümne aasta eest veel hiiepuud kaswanud.

8. Hiiemets Karinõmme wallas Painwere külas Pael-suu talu koplis.

9. Ohwrihallikas sealsamas talukoplis, mida ka Koka hallikaks kutsutakse, sest et paganaajal seal hallika juures kokk elanud, kes rahwale hallikasse wiimiseks ohwrid keetnud ja walmistanud. Ka olnud see kokk suur arst.

10. Ohwrihallikas Weltsa mõisa heinamaa sees, kust terwisewett toodud.

Linnamägi.

11. Keblaste mõisa heinamaa sees on linnamägi, keskelt lohus ja ääred wallimoodi kõrgemad. Seal nähtud palju nägemisi ja jutustatakse ka peidetud warandusekeldritest.

12. Pangamägi. Oidenurme mõisa maa sees Panga kõrtsi taga on kaunis suur mäeseljandik, mida Pangamäeks

kutsutakse Seal seljandiku peal on ühes kohas palju aukusid ja koopaid ja maaaluseid urgasteesid, mida rahwas Juuda- aukudeks nimetab. Rahwas räägib, et ristiusu tulemise ajal sinna eksinud tüdrukud wiidud, Jumala rahwale ehk juudalistele pärisorjadeks. Räägitakse, et seal maa all ka keldrid olewat.

Warbla kihelkond.

1. Warbla on Hanila abikirik, mis aastal 1797 ehitatud, wist üks puust ehitus. Aastal 1859 on sinna uus kiwist kirik ehitatud. Kirik kannab Püha-Urbani nime.

Kirikust 100 sammu lõuna pool on üks 24 sammu pikk ja 18 sammu lai liiwaküngas. See olla wana katolikuagse Warbla kiriku ase, praegu umbes 1½ sülda kõrge. Kaewates on sealt sawiga tehtud alusmüürid wälja tulnud ja kõikesugust põlenud puru ja ka surnuluid.

Kiwi- ja pronksiajast ei ole asju ega kohte siit kihelkonnast teada.

Rauaaeg.

2. Kiwikalme Iluste wallas maantee ääres wastu Watla piiri.

3. Kiwikalme Saulepa mõisa põllu sees, mere pool küljes, 21 sammu keskelt läbi mõõta suur.

4. Kiwikalme Waiste wallas Hiidelaane talu põllu sees, mis aga suuremalt jaolt ära on lõhutud, kust palju põlenud kondipuru ja süsi wälja tulnud.

5. Kiwikalme Paatsalu wallas Hallika küla karjamaa nurga sees.

6. Kiwikalmeid, kaks tükki, sealsamas külas Hiie-mäe ehk Pangamäe seljal, kust pronksasju leitud.

Mulla- ja katkukalmed.

7. Kalme Saulepa wallas Ōhu külas Laigiti talu põllu taga, kus üks pikk mäeseljandik on, kust kruusa kaewates palju surnuluid ja ristsid wälja tulnud. Ka wanu asju leitud sealt.

8. Kalme Saare külas Saulepa wallas Saare talu põllu sees, kus üks wäike liiwamäeseljandik on, kust palju surnuluid wälja tulnud, kuhu ka katkuajal maetud.

9. Katkukalme Padermaa wallas Sauetaga talu juures.

10. Kalme Paadremaa wallas Kalmeta talu karjasmaal, kust kruusa kaewates surnuluid wälja tulnud. Männamets kaswab seal peal. Arwatakse ka katkuajal sinna maetud olewat.

11. Kalme Wana-Warbla Rintsi talu põllu sees, kust kaewates surnuluid wälja tulnud, kus aga surnud kõik kummuli maetud olnud.

12. Kalme Warbla kiriku juures Helmkülas, ühe suure tuuleweski kõrwal, kust kruusa kaewates palju surnuluid wälja tulnud. Ka helmi ja kaurimushlid on sealt leitud, mis minu kätte on saanud ja nüüd Tallinna museumis on.

13. Kalme praeguse Warbla surnuaia kohal. See surnuaed on ise üsna uus, mis hästi pika liiwaseljäandiku peale on asutatud, aga see seljak on kõik üleni surnuluid täis, mis sellest näha on, et tuul sagedaste tuiskawa liiwa surnute luukerede pealt ära ajab ja luud paljaks jääwad.

Hiie- ja ohwerdamisekohad.

14. Hiie tam Saulepa wallas Aapsi külas Toritamme talu piiri sees. See on üks väga suur ja jäme wana puu, mida Taaratammeks kutsutakse, mis wanal ajal väga kuulus ja tähtis olnud.

15. Hiiekoht Saulepa wallas Kulli talu juures.

16. Hiiealune Saulepa wallas Öhu külas.

17. Hiiease Waiste wallas Lehenda külas Hiidelaane talu põllu sees.

18. Hiiease Paatsalu wallas Hallika küla karjamaal, mida mäerinnakut ka Hiiepangamäeks kutsutakse.

19. Ohwrihallikas Mötsu wallas Ennikse külas, kuhu sisse rahasid ohwerdatakse ja selle wastu sealt terwise-wett tuuakse.

20. Ohwrikiwi Wana-Warbla wallas Seljandi talu koplis, kell lohk peal on, kuhu sisse praegu weel ohwriandisid haiguste wastu wiidawat.

21. Ohwrikiwi Kilgi metsas Kilgi talu juures, ümmargune lohk selja peal.

Linnamägi.

22. Mötsu wallas Kaiste talu juures metsas on pikk mäeseljandik. Ühte kõrgemat kohta kutsutakse Linnapersemäeks, kus muistsel ajal linn olnud.

Hanila kihelkond.

1. Selle kiriku ja kihelkonna asutuse üle ei ole wana-dest kirjadest midagi teatusi leida. Asutamise üle öeldakse kirikukatsumise-protokollis 1593, et üks waga mees mõisniku soost, Peter Üksküll Padenormest, selle kiriku ehitanud. Arwa-takse, et see 14. aastasaja sees on sündinud. Kirik kannab Püha-Pauluse nime.

2. Wanajutu järele tahetud Hanila kirikut esiti Halja-mäele — Abaja ja Kaseküla wahale — ehitada, aga mis päewal tehtud, see öösel ära laotatud. Siis hakatud uut kohta otsima. Selle tarwis pandud härjad wankri ette ja kiwid peale ja lastud neid minna, kuhu nad ise tahawad. Härjad läinud ka kunni praeguse kiriku kohta ja heitnud sinna magama. Kirik tehtud sinna üles ja jäänud seisma. Sõjaajal wiidud kirikukell Kase lahte ja lastud wette, et waenlane seda kätte ei saaks. Ei olla aga pärast enam üles leitud, sest et märki ei olnud pandud, kuhu kell wette lastud.

3. Hanila kiriku taga wanas surnuaias on hauakiwi, kellel iseäraline kujutus peal on. See wigur ei ole mitte sisse lõigatud, waid kõrgelt peale raiutud. Muid kirju ei ole.

Kiwi- ja pronksiajast

4. ei ole siin asju teada. Leedu rahwa nimest on wist Leedimägi Wirtsus Rõuste küla juures.

Rauaaeg.

5. Gooti keele nimeline Kaide ehk Kaide küla Hanila kiriku wallas. „Were“ lõpuga kohanimed on Kure-were, Esiwere ja Salewere küla.

Kiwikalmed.

6. Kiwikalmeid on Ridase külas kaks tükki.

7. Kiwikalmeid, seitse tükki, Hanila kirikust maan-teed mööda 1½ wersta Lihula poole minnes. Need on kõik kolmenurgelised, kellel terawad otsad maa (edela) poole seista. Need suured kiwihunnikud weetud Uue-Wirtsu mõisa põllu ette aiaks ära, kust 1 wersta pikkuselt aida saadud. Praegust on need 7 kolmenurgelist kalmeaset alles.

Mulla- ja katkukalmed.

8. Kalmemägi Kõere küla ligidal, külast keskhom-miku pool, kuhu surnuid olla maetud.

9. Kalme Wirtsu Rame küla põllul, kust surnuluid on välja tulnud.

10. Kalme ehk wana matusekoht Mõisaküla külje all, õhtu pool küljes, kust surnuluid ja pikergusi hõberahasid on välja tulnud, sest et sealt maantee kruusa kaewatud.

11. Kalme, umbes 200 ruutsülda suur, seisab Mõisaküla kõrtsist weerand wersta põhjahommiku pool.

12. Kalme Tõugumäel Salewere mõisa rehest umbes 100 sammu lõunaõhtu poole, kust kruusa kaewates on välja tulnud surnuluid, sõrmusid, käewõrusid, rahasid, litrid, nuge ja tammepuust surnukirstulaudu.

13. Kalme Nehatus umbes 1 werst mõisast õhtu pool, kust surnuluid, asju ja rahasid välja kaewatud. Rahad olnud wastest ja leidja lasknud nad kaduma minna.

14. Kalme Hanila kirikuwallas Kaidu külas Wana-pere talu põllu sees, kust kruusa kaewates rohkeste inimeseluid välja tulnud. Ka olla sealt litrid, sõrmusid jne. leitud, mis aga kõik kaduma on läinud. Ülepea tulla seal ümberkaudu igaltpoolt surnuluid välja, kust iial kruusa wõetawat.

15. Kalme Uue-Warbla Rauste küla juures.

16. Kalme Uue-Wirtsu Alewe küla juures ranna ääres.

17. Kalme Piiwarootsis Oksa küla juures.

18. Matuseaed Wirtsust 8 wersta põhja poole, mere ääres.

19. Matusekoht nelja hauaga Wirtsu wallas Kaseküla põllu sees, kell tugew kiwiaed ümber tehtud, mida praegu kahekordne suurte aluskiwide rida näitab. Need hauad on kõik üksteise ligi, et sinna ruumi wahela üle ei ole jäänud, üks ots õhtus, teine hommikus. Iga haua peale on inimesepikuselt mõnikordne paekiwikord, põigiti hauda, serwiti laotud. Ka aed on nii suur tehtud, kui hauad aga lubawad.

20. Matusekoht, mida „Rööwli wesiaed“ kutsutakse, on Saastna mõisast lääne pool mere ääres, kiwiaed ümber. Rahwajutu järele lõõnud seal läänlased waenlasi ja matnud surnud sinna maha.

21. Wana haud, mida Rootsi kuninga Ingwari hauaks kutsutakse, seisab Saastna mõisast õhtu pool Matsalu lahe ranna ääres, Porimäel. Praegu kaswab kaunis wana tamm tema haul nooremate hulgas. Muinasjuttude järele on Rootsi kuningas Ingwar seal rannas ära tapetud ja tema keha sinna maha maetud, kellele Rootsi laulik Tiedolf omas 37. laulus leinalaulu laulab, et „idatuul talle leinahääle-

sid toowat, ja wahutawad laenewood nutupisaraid ta hauale langeda lasewad, kus ta oma wahwa wägimeest taga kaebab.

22. Kabeliase ja Surnuaiaase Saastna mõisa ligi, mõisast natuke õhtu pool.

23. Kabeliase Woose wallas Kouse külas Kukeaadu talu põllu sees. See koht olla ammust ajast sula põld ja keegi ei tea sellest muud rääkida, kui et seal enne kabel olnud, mida ka kirikuks kutsutud.

24. Kabelimägi Paatsalus Iluste küla juures. On niisama põlluks tehtud.

25. Pidalitõbiste surnuaed Abaja mõisa juurest 1 werst eemal, kuhu wanaste pidalitõbiseid maetud, sest et Abaja mõisa juures pidalitõbiste hospital olnud. Surnuaed on aga Silluhallika juures.

26. Pidalitõbiste kabel ja surnuaed olnud ka Tuudi mõisa juures. Seal on mõisast lõuna pool üks pikergune kitsas mägi soo sees, mida Pidalimäeks kutsutakse. Mägi ise on selge liiw. Wist on pidalitõbised teistest nõnda lahus olnud, kus neil oma kabel ja ka matusease olnud. Rahwajutu järele olnud selle mäe lõuna pool külje peal kirik, mis ära waonud, kus praegu üks nõgu olewat. Kirikukellad olnud weel kaua maa all kuulda.

27. Kabelimägi natuke maad Kõere külast lääne pool, kus rahwajutu järele kirik olnud.

28. Wirtsu lossipealiku haud. Wana jutu järele olla Wirtsu lossi omanik sealt lossi alt läbi käiwaid kaubalaewu kas riisunud ehk raske tolliga koormanud. Siis olla, wist Hansa kaubaseltsi poolt, loss ära lõhutud. Lossi omanik ajanud ratsahobusega linnamäelt minema ja jõudnud Hanila poole kiwisilla otsa, kus talle niisuguse suurtükikuuliga järele lastud, kus kaks tükki ahelatega koos olnud, misläbi ta seal-samas surma saanud. Seal olla see haud praegu põhja pool maantee ääres, paar silda teest eemal.

29. Langenud kirikuaset näidatakse Wirtsus Mullaauugu ja Liwaauugu saunade wahel, kus iluste ilmadega õhtuti haledat kellahelinat kuulda olewat.

Kiwist ristid.

30. Kiwistrist Esiwere küla põllul ja

31. Kiwistrist Kaseküla põllul. Esiwere külas warastanud keegi midagi põllult, keda kätte saadud ja püsti maha maetud, mis peale ta pea adraga otsast ära aetud. Siis

pandud selle koha peale kiwist rist, et see põlluwargatele warguse trahwi meele tuletaks. Kaseküla risti kohta on jutt: Et Kaseküla ükskord wiimse taluni ära põlenud. Siis töotanud küla elanikud ühel meelel, et Jumal neid edaspidi niisuguse raske nuhtluse eest wõtaks hoida, et nemad mitte Lauritse- ja Pärtlipäewal põllu peale töösse ei taha minna. (Laurits on ju katoliku rahwa tulekaitsja.) Ja ka, et Jumal neid nii suure põua eest hoiaks, mis neil sell suwel olnud. Need kaks nimetatud küla pidanud seda töötust tänini meeles ja teinud selle järele, kuna nüüd uuel ajal noor põli juba põllule tööle tükkiwat. (Pärtlipäew on rukkitegemise keskpunkt: 3 päewa enne ja 3 päewa pärast Pärtlipäewa külwatakse rukkid.)

32. Kaks kiwist risti on Woose mõisa põllul Hingedemaal teine teise ligi. Nende kohta räägitakse, et seal kohal wanal ajal kaks pulmarongi teine teise wastu tulnud, kes eest mitte kõrwale ei ole tahtnud minna. Peigmehed olnud sõjamundris ja sõjariistadega ehitatud. Siin läinud peigmehed teineteise wasta ja saanud mõlemad surma, kuhu neid siis maha maetud ja kiwist ristid mälestuseks peale pandud. Mõnikord sõdinud terve pulmarahwas ühes.

Hiieasemed ja ohwrikohad.

33. Hiiepuu. Mõisaküla ja Kuke mõisa wahel olla wana saarepuu känd, kellel weel hiljuti haljas wõsa küljes olnud. Muinasjutu järele rännanud puud ühest kohast teise. Selle saarepuu pastla pael läinud lahti ja ta hakanud seda kinni panema. Selle aja sees kadunud teised puud tema silmist ära ja ta jäänud ainuüksi sinna lageda peale kaswama. Niisuguseid rändajaid puid peeti pühaks.

34. Hiiepuu ja ohwerdamisekoht. Pool wersta Kõere külast õhtu poole kaswab wiherpuu, kuhu soolapotsusid, sukapaelu ja muid asju wiidawat, kellega wistrikka, paiseid ja muid haigeid kohte waotatawat; see kaotawat häda ära, kui niisugusid asju sinna wiidawat. Praegu olla see weel pruugiks.

35. Hiiekohte on Wooses 2.

36. Hiiekoht Piiwarootsis.

37. Hiiekohte Matsalus 2.

38. Hiiepuu Massu mõisa karjalautade juures, kus üks wana pihlakatüwi weel uusi wõsusid ajab, kuhu praegugi nartsutopsude sees soola külge riputatakse, mida haiguste parandamiseks sinna wiiakse.

39. Hiietamm Saastna mõisa juures, mis üks wäga wana jäme puu on, keda pühaks peetakse. Selle okste küljes on ka praegu weel ohwrinärtsusid näha, mis rahwas sellele puule ohwerdab.

40. Hiiease Kouse küla juures.

41. Hiiekoht Ridase küla juures.

42. Ohwrihallikas Mõisaküla ligi, mere pool külles, kust ohwri eest terwisewett tuuakse.

43. Hiiehallikas Wooses.

44. Hiiekiwi Wooses.

45. Hiiekiwi Ridase küla põllul, õieti suur mürakas mäe otsas.

46. Ohwrikiwi. Mõisaküla mõisast põhjaõhtu pool Saare heinamaa sees olla üks kiwi, kelle pealt wett tuuakse (siis kui wihma on sadanud), kellega wistrikka ehk maaaluseid pestakse, mis neid ära kaotada.

47. Teine niisamasugune kiwi olla Mõisaküla küla all, hommiku pool mäe külje ääres.

48. Ohwrikiwi Uue-Wirtsus Sepa küla juures.

49. Ohwrikiwi Wirtsus Kase talu juures.

50. Ohwrikiwi Wirtsu wäina ääres, põhja pool suurt maanteed.

Linnamäed ja -asemed.

51. Linnamägi Watla wallas Saaremaa-Pärnu maantee ligi. Kindlusekoht on mäe põhja pool otsa peal. Kindluse sisimus umbes 1000 ruutsülda suur. Mäe piirab hommiku ja põhja poolt raba ja õhtu poolt madal, kuiw maa. Wanal ajal oli muidugi lage wesi selle mäe ümber. Wististe on muistsel ajal selle linnamäe ümber laewadega sõidetud, sest rahwajutu järele leidnud orjuseajal turbalõikajad seal soost ühe kaunis suure laewa jäänused raba põhjast. Selle Tuhusoo pinnamuld ehk pori olla mitu sülda sügaw. Linna wall olla tükati paekiwest wõlwitud ja siis paksult mullaga kaetud.

52. Linnaase Massu mõisa põllu sees, rehe juures, kus üks suur kiwiring ümber on ja keskel põld. Seda nime-tatakse Linnusteränk. Seal olnud wanaste linn. Ringi sisimus on 60 sammu läbi mõõta ja ümbertringi 253 sammu. Kiwiringi kõrgus 2—3 jalga. Sealt olla ka mõnesuguseid wanu sõjariistu ja pronksist ehteasju wälja tulnud.

53. Maalinnaase Pikawere külas. Enne katku olnud Hanila kihelkonnas Mõisaküla ja Massu mõisa wahel

4—5 wersta pikune küla. Seda tõendawad weel wanad, kõrged, kiwidega tehtud hobuseteed ja majade aherwarred. Küla alanud Massu mõisa kohalt ja ulatanud ligi Mõisakülani. Mõisakülapoolne küla olnud põhja pool praegust maanteed. Küla nimi olnud Pikawere. Küla on wist waenlaste läbi ära põletatud ja häwitatud. Lõuna pool küla otsas olnud suur, ilus mets. See põlenud ka ära ja nüüd on selle asemel suur Wirtsu ja Massu raba, ja tükk sood. Sood hüütakse Kiilisooks. Katk surmanud Pikawere ümberkaudsed inimesed ära. Pärast katku olla Saaremaalt 4 wenda tulnud ja asunud Pikawere külasse elama. Kohad, peale nende nelja koha, häwitanud ajahammas ära. Saaremaa wennad pannud oma kohtadele oma eneste nimed: Lauriku, Härma, Nigula ja Laose. Külanimi on praegust Kokuti. Pikawere küla juures on ka eesnimetatud maalinna ase, enne jutustatud küla edela pool otsa peal, kuna teine ots mere pool seisab. Maalinna ase on ka selgeste näha.

Kiirestemägi.

54. Wirtsu rannal Muhu wäina kaldal on üks ümmargune, järsk ja kõrge heinakuhja moodu mägi, mida Kiirestemäeks kutsutakse. Mägi on kunni 10 sülla kõrguseni suurtest raudkiwimürakatest üksteise peale laotud ja näitaks, nagu oleks see mõni inimesetöö ehk hauaküngas. Aga et kiwid inimeste jõuu kohta liig suured on, siis peab seda looduse tööks pidama. Suured kiwid ulatawad kunni ladwani, kus nad natuke harwemine on, aga mägi ise on merekruus. Rahwas ei tea selle mäe kohta midagi rääkida.

Wirtsu Wanalinnast.

55. Wirtsu Wanalinn seisab Wana-Wirtsu mõisast põhja pool mere kaldal, kelle kolm külge merest ümber piiratud, üksi õhtupoolne külg on wastu kindlat maad, kus torn seisnud. Torn olla weel 3—4 sülda merepinnast kõrgem, kuna muud müüriasemed madalamad on, kus seinteasemed ja keldritesissekäigud weel näha ja prügi täis on. Waremetest otse lõuna poole on teekoht selgeste näha, mis kiwidega on täidetud ja kunni postmaanteeeni ulatab, mis umbes 100 sammu pikk on. Tee kõrwal keskkohal on kaunis suur tiik ja üle postmaantee teine tiik, selle ligidal kaew ja üks küngas, mida rahwas Pätsiahuwareks kutsub, kus sõjaajal leiba tehtud. Seal on niisugused targad leiwameistrid olnud, kes Hiiu-

maalt waadiga soolast merewett leiwade sisse toonud. Mere-laened käiwad wastu lossi müüri, kust kohe pullwärg algab, kuhu jämedaist palkidest kastid tehtud, kelle nurgad raudkangidega kindlaks kinnitatud ja kastid kiwidega täidetud. Pullwärg ulatab peaaegu pool wersta pikuti mööda ranna äärt kunni Mustasaksa sääreni, mis Rohinina poolt merde ulatab. See on hea warjupaik laewadele walju meretuulte eest.

Selle Wanalinna kohta teatakse jutustada, et lossi pealik ühe suure ahila lasknud üle Wäina Kuiwastesse panna, et läbikäiwate laewade käest tolliraha wõtta ehk neid riisuda. Siis tulnud ükskord Inglise sõjalaewad ja jäänud sinna kettidesse kinni. Siis hakatud suurtükkidega Wanalinna peale laskma ja tehtud ta puruks, kus juures ka pealik otsa saanud. Wist on Hansa selts selle lossi ära häwitanud, mis ehk tema waba laewasõitu on takistanud ja tülitanud.

56. Hansa seltsiks nimetati ühte hulka kauplejaid linnasid Saksamaal, Rootsimaal, Ojasaarel, Riia, Tallinna, Narwa ja Nowgorodi linna, kes wabalt kauplesiwad, wäga wägewad oliwad, oma sõjawäge pidasiwad ja endid kõige takistuste wastu kaitsesiwad.

57. Wanalinna keldritest räägitakse weel: Ükskord kangu-tanud üks julge teopoiss ühe keldri raudukse lahti, aga ei ole julgenud sisse minna, sest punane härg maganud suure kasti peal, tõusnud üles ja inisenud tema wastu. Poiss ei olla muud kätte saanud, kui ühe habemenoa ja kõwasi ukse eest riuli pealt. Teinekord nähtud seal jälle punast härga wäljas ümber jooksmas, ja kui ükskord seal laewa tehtud, jooksnud jännes otsekohe sepikotta, kuhu ta nagu maa alla ära kadunud. Mitmed näinud Wanalinna all meres ka näkki ja kuulnud wõõrast häält mere peal.

Paternosteri saar ehk Kesse- ehk Käsna laid.

58. „Pater noster“ on Ladina keele „Meie Isa“ palwe esimesed sõnad. Siis on Suures wäinas, Rohuninalt nатуке Muhu saare poole, üks wäike saar, mida Paternoster nime-tatakse. Wanajutu järele saanud saar omale sellest selle nime, et ükskord üks suurtsugu naesterahwas, kes laewaga merehädas olnud, sinna saare peale wälja pääsnud, kuhu ta kohe põlwili maha langenud ja Paternoster, see on: „Meie Isa“ palunud.

Leitud asjad.

59. Hanila kirikuwalla Kaida küla Kalmemäelt leitud mõned wanad Rootsi ja Taani rahad ja üks pronksist käewõru.

60. Mõnikümme aastat tagasi on Wirtsu Leedimäelt palju wanu sõjariistu: piikisid, odasid, kirweid jne. põldu tehes välja küntud ja üles leitud.

Karuse kihelkond.

1. Karuse kiriku ehituse ajast ei teata ka midagi kindlaste. Wististe on see kirik juba enne 1271. aastat Püha-Margareta auuks ehitatud olnud, sest et ordomeister Otto von Rodenstein, kes 16. weebruaril 1271 seal ligidal jää peal lahingus leedulaste wastu surma sai, omale sinna „igawese rahuaseme igaweseks mälestuseks“ walmistada lasknud, kuidas kirikukatsumise protokollist 18. juunil 1598 seda leida on. Sellest matuse- ehk hauakohast, mis altari ees olnud, ei ole praegu midagi märki enam järel.

2. Wanajutt räägib, et Karuse kirikul wanaste hõbedast kell olnud. See kell olewat waenlaste eest Uplinna mäele, kus mõne sülla laiune mädakoht olewat, sisse lastud ja ära peidetud, aga ei olla enam sügawuse pärast kätte saadud. Neid kuulnud jõulu- ja nääriõõsel kaua aega haledaste helisema.

Kiwi- ja pronksiajast

ei ole siin kohte ega asju teada.

Rauaaeg.

„Were“ lõpuga kohanimi on siin Wagiwere küla.

Mulla- ja katkukalmed.

3. Kiwikalme Watlas Pajumaa küla koolimaja taga. See on üks väga suur kalme, 103 seitsmejalast sülda pikk ja 44 sülda lai. Liiw on seal täis põlenud kondi- ja wasepuru, kust näha, et see üks suur surnupõletamiskoht on.

Mulla- ja katkukalmed.

4. Kalme, eespool räägitud kiwikalmest edasi Lin-nustemäe poole minna, kus üks liiwa seljandik on. Sealt leitud laialt surnuluid ja sõjariistu. Sinna maetud sõjaaegus.

5. Kalme Watla mõisa juures hommiku pool, kus ühte masinarehte ehitatud, kust siis palju surnuluid välja tulnud.

6. Kalme Kiska Kaima küla juures.
7. Kalme ehk Lahinguase Matsalu Järsi külas.
8. Kabelimägi Tutumäe Tappuse küla juures.
9. Reomägi selle tee ääres, mis lõuna pool Piiwarootsi mõisat randa mööda Aadu talu poole läheb, mõisa ja Aadu talu wahel, kuhu enne iga teekäija, kes sellest teadnud, ikka midagi wisanud, nõnda et suur prügimägi saanud. Seal kohas teinud üks isa oma tütre auule liiga.

Hiieasemed ja ohwrikohad.

10. Hiie mägi Piiwarootsi mõisast hommikupool, Paidla ja Oksa talu wahel.
11. Hiiekoht Matsalu Laulepa küla ligi.
12. Hiiekoht Matsalu Pettali küla juures.
13. Hiie mägi Paadermaa wallas Tuhu külas, kus männamets peal kaswab. Sealt metsast ei ole keegi puud ega oksa ära tohtinud raiuda, siis kardetud kohe loomade ja muude õnnetust. Wiimaks raiunud mõis hulga puid sealt pealt ära.
14. Hiie alune Karuse kirikuwallas ja külas, kus tammemets peal kaswab. Wanaaegne püha ohwerdamisekoht.
15. Hiie mägi Nehatu mõisa põllu sees, kus enne suured tammed peal kaswanud.
16. Ohwrihallikas Nehatu mõisa heinamaa sees, järwe kaldas, mida ka Koonusmäehallikaks kutsutakse. Sinna wiidud palju rahaohwrisid ja saadud siis terwisewett. Sealt otsitud palju rahasid välja.

Leitud asjad.

17. Järise külas mõnekümmekorina aasta eest tagasi olla uut põldu tehes palju sõjariistu, kui piikisid, odasid, kirweid jne. leitud.

Lihula kihelkond.

1. Millal Lihula kirik on ehitatud, ei ole teada, sest kõige wanemad kirjad on aastal 1765 kirikumõisaga ära põlenud. Muidugi on sinna ka warsti kirik ehitatud, kui juba lossi ehitati. Mõned ajalookirjutajad kirjutawad wõltsilt, et see Leale lossi koht seesama olewat, mis Sakala wanema Lembitu päralt on olnud, mis sugugi wõimalik ei ole. Läti Hind-

reku „Castrum Leale“ XXIV, 3 on praegune Lihula lossi ase, kus ka sell ajal eestlaste kants on olnud. Aga „Castrum Leole“ XXIII, 7, ja „Castrum ad Palam“ XXVI, 5 ja 13, ja XXVII, 2, on üks ja seesama Wiljandimaa wanema Lembitu kants, mis praegu Suure-Jaani kihelkonnas Lõhawere mõisa juures, Nawaste — wanal ajal Palu — jõe ligidal on. Läti Hindrek on seda ja Põltsamaa jõe üheks pidanud ja Paalaks hüüdnud, sest et ta Põltsamaa poolt alla tuleb. Lõhaweres ehk Lehowas põletas Läti Hindreku jutustuse järel kristlaste wägi kantsi pihapuu aia ära, kelle kännud ma ise maa seest olen wälja kaewanud, ja kus metsapoolne mäekül, kuhu peale wägi puid kandis ja kantsiaia ära põletas, kõik täis tulesüsi ja suuri põlenud puutükkisid oli. Aastal 1219 nimetas piiskopp Albert oma wenna Hermanni Lihula piiskopiks, millal wist juba sinna loss pidi ehitatud olema. Aga Hermann wõttis juba aastal 1224 Tartu omale eluaseme.

Kiwi- ja pronksiajast

ei ole siin asju ega kohte teada.

Rauaaeg.

2. „Were“ lõpuga kohanimesid on siin Pariwere küla.

Kiwikalmed.

3. Kiwikalme Lihula wallas Ala külas Uue-Taasi talu põllu sees, mis aga osalt ära lõhutud. Leitud põlenud luupuru.

Mulla- ja katkukalmed.

4. Kalme sealsamas talu põllu sees, 50—60 sammu esimesest eemal, 27 sammu pikk, 22 sammu lai, kust kundes surnuluid wälja on tulnud. Seal on ka põletatud surnuluid leida. Paari aasta eest tagasi tulnud sealt surnuluud neljakandilise laudkastiga wälja. Üks wana mees teadnud jutustada, et kui peale Põhja sõja kassakad Sipa mõisas laagris olnud, siis matnud nad omad surnud selle mäe sisse.

5. Kalme Lihula alewis Paasi maja all, kust ehituse ajal surnuluid wälja tulnud. See on üks pikk mäeseljandik, mis mitme maja alt läbi käib, kus wõimalikult üleüldse surnuluid wõib sees olla.

6. Kalme Penijõe Pariwere külas Tooma talu põllu sees, Pärnu maantee ääres, kust üks suur luukere wälja on

kaewatud, kellel ketid ja mitmetmoodu metall-asjad ligi olnud. Seal leitud ka veel teisi luukeresid.

Hiie- ja ohwerdamisekohad.

7. Hiie mägi Lihula Elwati küla põllu sees, kus üks kõrgem koht on, mida Hiie mäeks kutsutakse. Seal kaswanud wanal ajal hiiemets.

8. Hiie mets Lihula Sipa karjamõisa heinamaal, mida ka Kiwiwõllastemetsaks kutsutakse. See koht on mere pool Lihula maantee ääres.

9. Hiie mets. Sipa karjamõisa hoonete ümber on kena puiestik, mida Hiie metsaks kutsutakse. Seal ohwerdatud wanal ajal hiie teele.

10. Ohwrikiwi. Sipa karjamõisa põllu sees Lihula postmaantee ääres on üks kaunis suur kiwi, mida Rõkandikiwiks kutsutakse. Rahwas räägib sellest kiwist, et sellel niisugune imewõim juures olewat, et ikka üks kopik raha kiwi peal pidawat seisma. Wõetawat see ära, siis tekkiwat teine kohe asemele. Sinna kiwi peale wiidawat kõiksuguste haiguste arstimiseks ohwrit.

11. Ohwrihallikas Lihula Elwati külas, kust ohwrit eest terwisewett on toodud ja weelgi tuuakse.

Rauduks.

12. Üskord tulnud härgega Lihula mõisa põllul kundes üks suur rauduks ühe koopa pealt wälja, nõnda et härjad auku waonud. Mõis lasknud kohe augu kinni ajada, sellepärast ei teata, mis seal sees on olnud.

Kirewere kihelkond.

1. Selle kiriku asutusest Püha-Nikolai auuks ei ole midagi teada. See on praegu Lihula abikirik. Sellel kirikul on 1650. aastal 6 adramaad olnud, kus ise õpetaja on elanud. 1728. sai Kirewere ja Lihula kihelkond ühendatud, nõnda et Lihula õpetaja ka Kirewere kirikut teenib.

Kiwi- ja pronksiajast

ei ole siit midagi teada.

Rauaaeg.

2. „Were“ lõpuga kohanimi on Kirewere kirik.

Kiwikalmed.

3. Kiwikalme Lautna wallas Kellu küla juures, hommiku pool küla, mida ka Ottamäeks kutsutakse, 19 sammu keskelt läbi mööta. Sealt on põlenud luutükka ja süsi leida. Üks wana mees teadnud rääkida, et paganaajal sinna Otta mäele surnuid torupillimänguga ja tantsuga põletada wiidud. Ka tulnud sealt põletamata luid wälja.

Mulla- ja katkukalmed.

4. Kalme Kesküla wallas Kubja talu põllu sees, kust kundes surnuluid wälja on tulnud.

5. Kalme Kasari wallas Rootsi küla juures, 1 werst maad külast lõuna pool, kus üks mäeseljandik raba sisse ulatab, kust palju surnuluid ja ehteasju on wälja tulnud. Seda kohta kutsutakse ka Pakassillamäeks.

6. Kalme Kirewere kiriku maa sees, $\frac{1}{4}$ wersta kirkust lõunaõhtu pool, ühe kõrgel kruusaaugu kaldal olewa sauna juures, kust sagedaste luukeresid on wälja tulnud.

7. Kalme Lautna Kellu külas, õhtu pool küljes, kust surnuluid wälja on tulnud. On keskelt läbi mööta 17 sammu suur. Ümbertringi põlluks tehtud. Ka kuulnud seal oigajaid luid. Seda kohta kutsutakse ka Keldrimäeks.

8. Kalme Kloostri wallas Selli külas Juhani talu põllu sees, kus üks wäikene kink on, mida Ollamäeks kutsutakse. Suur $\frac{1}{8}$ wakamaad. Sealt on sagedaste surnuluid leitud. Sinna maetud katkuajal.

9. Kalme Kloostri wallas Kulli talu elumaja all, kust ehituseajal wundamenti kaewates palju luukeresid $1\frac{1}{2}$ jala sügawuselt wälja tulnud.

10. Kalme Kloostri mõisa karjalautade juures, kust palju surnuluid wälja kaewatud, mida mõisaherra lasknud Kirewere surnuajale wiia ja maha matta.

11. Rahwajuü järele olla Kloostri mõisa maja all mitu keldrit surnukirstudega täis täidetud, mis aga kinni olewat. Seal olla ühe keldri sees ka üks pütt kulda peidus. Maa-alune tee käiwat sealt kloostri alt kunni Lihula lossi alla, mida kaudu mungad nunnadel wõõrsil käinud. Ka olla seda maa-aluse tee wõlwi mitmes kohas heinamaade sees tunda, kust ta läbi käiwat.

Hiie- ja ohwerdamisekohad. ligi olnud.

12. Hiie m ä g i Kesküla mõisa põllu sees, mõisast $\frac{1}{4}$ wersta hommiku poole, kus põllu sees üks kõrgem koht on, mida Hiie m ä e k s kutsutakse. Seal kaswanud wanaste hiiepuud. Hiie m ä e juures on üks enam kui wakamaa suurune neljakandiline auk. Sealt jooksnud järw alla. See lohk on ilusti neljakandilises wormis, kust arwata on, et see kaewatud on.

13. Hiie a s e Wanamõisa wallas Wõhma külas, mis nüüd põld on. Ka on seal üks Hiie talu.

14. Hiie m ä g i Lautna mõisa põllu sees, üks kõrgem koht, kus wanaste hiiepuud kaswanud.

15. Oh w r i k i w i Lautna Kellu külas Säära Jaani talu põllu sees. See on üks lai, madal kiwi, pealt augukesi täis. Selle kiwi juures käiwat rahwas weel praegu ohwerdamas, et haiguste wastu abi leida. Seal olla augukeste sees süsi, klaasi- ja potitükka, linaseemneid, nartsusid jne.

16. Kloostri mõisa põllu sees on kolm mäge: Sammeti-, Neitsi- ja Salum ä g i. Sammetimägi saanud oma nime sellest, et seal sees wanaste kloostri suur keller olnud, kus sammetiriideid hoitud, sest et need sell ajal kallid ja neid auu sees peetud. See sammetiriiete keller olla praegu weel kõige täiega seal m ä e sees, mida kohta keegi enam üles ei leidwat.

17. Neitsi m ä g i, mis merekaldal on, olla oma nime sellest saanud, et seal wanal ajal rüütlite tütrede suwel kaks kuud aega suwitamas käinud, mille tarwis neil seal m ä e peal laudadest suwemajad üles tehtud. Wanal ajal ei olla rüütlite tütrid mitte „preilideks“ kutsutud, waid „neitsideks“.

18. Salum ä g i on üks kõrge merekallas, kelle peal mõned wanad tammed kaswawad. On wist hiiekoht olnud.

19. S õ j a l a a g r i a s e. Kirewere kiriku ümber käib lõuna ja õhtu poolt kõrge paekallas, kus sõjawägi laagris olnud ja wist ka lahingut pidanud. Sest sellest mäest tulnud palju sõjariistu, kui odasid, mõõku, kirweid jne. wälja.

20. K i w i w a r e m. Kasari wallas ja külas, õhtu pool küla, on üks 100 sammu pikk ja üle 10 sammu lai kiwiware, kus ilmatu suured kiwimürakad üksteise otsa on aetud. Inimese jõuu tarwis näitawad nad wäga suured olewat. Wistist on jää nad sinna wälja kannud. Rahwajutt räägib, et terwe pulmarong inimesi sinna kiwideks ära neetud. Mõned räägiwad jälle, et see üks wanapagana põlletäis kiwa olla.

Kullamaa kihelkond.

1. Kullamaa kiriku asutuse üle ei ole kirjalikka teatusi alal. Wist on teda taanlased ehitanud. Kirikumaa kinkis Suure-Kullamaa mõis, mis nüüd Koluwere mõisaga ühendatud on. Salentaga küla, mis kiriku päralt, sai Gustaw Adolfi poolt 1613 kirikule kinnitatud. Kirik on Püha-Johannesele pühendatud.

Kiwi- ja pronksiajast

ei ole siin kohte ega asju teada.

Rauaaeg.

2. „Were“ lõpuga kohanimesid on siin: Koluwere ja Leewere mõis, Urewere küla.

Kiwikalmed.

3. Kiwikalme Kuijõe mõisa põllu sees, Haapsalu poole minnes pahemat kätt, suure tee ääres. Ta on ümmargune, 17 sammu keskelt läbi mõõta ja umbes 2 jalga maa-pinnast kõrgem.

4. Kiwikalme Leewere wallas Kāo küla juures, kust kirweid, nuge, odasid ja muid ehteasju on leitud.

5. Kiwikalme ase Koluwere wallas Laukna külas Wainu talu põllu sees, mis laewamoodu pikerik näitab olema, sest maa on sealt kohalt natuke kõrgem ja põlenud luuprügiga täidetud. Ehk see kiwikangur sealt juba 50—60 aastat tagasi ära on lõhutud ja seda kohta kaua küntakse, siiski on seal palju põlenud luupuru näha, kust ka waskehteasju, kirweid, odasid, nuge jne. on leitud.

6. Kiwikangur Maidla wallas Üdremaa külas Hiie talu põllu sees Hiieaseme kõrwas, kus üks koht põllust natuke kõrgem on. Mõne aasta eest tagasi weetud kiwid sealt ära ja ase küntud üles. Põlenud luutükka on sealt mulla seest veel leida.

7. Kiwikalmeid on kaheksa tükki Liiwi mõisa heinamaa peal, wastu Kesküla ja Laiküla piiri, kus üks kõrgem maaseljandik mädaraba sisse ulatab. Selle seljandiku peal on siis need kiwiwaremed:

1 on 27 sammu pikk, 12 sammu lai.

2 — 13 sammu läbi mõõta igapidi.

3 — 17 sammu läbi mõõta igapidi.

- 4 — 20 sammu läbi mõõta igapidi.
- 5 — 12 sammu igapidi lai.
- 6 — 28 sammu pikk, 14 sammu lai.
- 7 — 20 sammu pikk, 14 sammu lai.
- 8 — 17 sammu pikk, 8 sammu lai.
8. Kiwikalmeid olla ka Patsu soos. Sinna juure keset mädasood wiivat üksainus tee.

Mulla- ja katkukalmed.

9. Kalme Kuijõe wallas ja Põldtaguse talu piiri sees, kust palju surnuluid välja tulnud.

10. Kalme Kuijõe Walgeristi sepikoja juures, kust maantee just üle käib. See on üks väike liiwarinnakas, $\frac{1}{8}$ waka-maad suur, kus palju luupuru liiwa sees on.

11. Kalme Maidla koolimaja karjamaal, kus üks mäekink on, mida Tikamäeks kutsutakse, kust kruusa kaewates surnuluid on välja tulnud.

12. Kalme Rõumaa Risti jaamast Tallinna poole minnes paremat kätt tee ääres, kus kruusaaugud on, kust kruusa kaewates alati surnuluid on välja tulnud.

13. Kalme Rõumaa Risti jaama juures Kullamaa poole minnes pahemat kätt tee ääres. Seal on üks kaunis suur mägi, mida Leemäeks kutsutakse, kust surnuluid välja on tulnud.

14. Kalme Leewri mõisa põllu sees, kust kruusa wõttes alati surnuluid välja tuleb.

15. Kalme Loodna mõisa heinamaa sees, kus üks väike mäekink on, kust alati surnuluid välja tulla.

16. Kalme Kohatu mõisa heinamaa sees, kus üks suur mägi on, keda Liiwamäeks kutsutakse. Sealt tulnud kruusa kaewates surnuluid välja.

17. Kalme Sipa Seljamõisa põllu sees, kust surnuluid kündes välja tulla.

18. Kalme Loodna wallas Winguta külas Mäe talu karjamaa sees, kust surnuluid välja tuleb.

19. Kalmuaugud sealsamas külas Pärdisaani talu karjamaal, põhja pool maanteed. See koht on auklik, mida rahwas Kalmuaudeks kutsub. Surnuluid on sealt välja tulnud ja nähtud seal ka tantsijaid waimusid.

20. Kalme Muraste wallas (Märjamaa kihelkonnas?) ja külas Tõnise talu heinamaa sees, kus üks pikk mäeseljandik on, mida Ahtamaamäeks kutsutakse, kust surnukonta välja tuleb.

21. Kalme Wäikse-Kullamaa Upsalu talu karjamaal, kus üks 150 sammu pikk ja 50 sammu lai liiwamägi on. Seda kutsuwad rahwas Pealuumäeks. Sealt leitud laialt surnuluid.

22. Kalme wäli Suure-Kullamaa wallas Jõeääre külas Kaltri talu põllu sees. Sealt on surnuluid leitud.

23. Kalme Ohtla wallas ja külas Tonni talu põllu sees, kust üks liiwaseljandik läbi käib, ja mida Karusemäeks kutsutakse. Sellest mäest tuleb kahest kohast kruusa kaewates palju inimeseluid wälja ja rahwas räägib, et sinna katkuajal maetud. Mõlemate kohtade wahet, kust luid wälja on tulnud, on umbes 100 sammu. Sealt kuulnud õhtutel ka luude oigamist.

24. Kalme Koluweres Laukna külas Wainu talu põllu sees, kus üks kõrgem koht 36 sammu pikuti ja 11 sammu laiuti kündmata on jäetud, aga kruusa wedamisega hästi ära lõhutud. Kruusa wõttes on sealt luukeresid wälja tulnud. Keegi wanamees on rääkinud, et Laukna küla rahwas katku kätte kõik ära surnud, peale üheainsa tüdruku, kes kõik sinna kalmesse maetud. Peale katku toodud sinna jälle Rootsist rahwast.

25. Kalme Kuijõe wallas ja külas Nõmme talu männikus, kus ühest liiwamäest palju surnuluid wälja on tulnud. Sinna maetud katkuajal.

26. Kalme Koluwere wallas Laukna küla karjamaal. See on ühe mäekingi kõrwal olew lohk, kust kartulikoopaid ja liiwa kaewates inimeste luukeresid, wanu rahasid, helmi ja muid ehtasju wälja on tulnud. Rahwajutu järele tapnud katk kõik külarahwa maha, ainult üks wanamees, Widumaa isa, jäänud elusse. See rakendanud kaks musta härja tugewa wankri ette, ladunud surnute koorma peale ja läinud siis, hargade ees käies ja lauluraamatust lugedes, kalme poole. Kalme peal olla ta kõik surnud ühte auku ajanud ja mullaga kinni matnud. Üks wana eit rääkinud, et tema ise kuulnud, kui üks kont seal oiganud. Rahwas nimetab seda kohta weel Surnuaukudepealseks.

27. Kalme Sooniste mõisa põllu sees, teorehe juures, kus üks poolewakamaa suurune mägi on, mida Katkumäeks kutsutakse. Räägitakse, et sinna katkuajal palju surnuid maetud. Sealt on ka surnuluid ja ehtasju leitud.

28. Kalme Kuijõe koolimaja maa sees, kus ühest wäiksest liiwakingust palju surnuluid wälja on tulnud.

29. Kalme Kuijõe wallas Kallamaa talu maa sees, kus üks kõrge liiwamägi on, keda Surnumäeks kutsutakse.

30. Kalme Jõgisuu Pähkkülas Tõnisuu talu maa sees, kus üks mäeseljandik on, kust luid ja ka rahasid on leitud.

31. Kalme Oomküla nõmmes, kust inimeste luid ja üks mõök leitud.

32. Kalme Leewri wallas Kaasmaa külas, kus üks mägi põllu sees on, mida Suurekswareks kutsutakse. Sealt leitawat kõiksuguseid wasktükka ja rõngaid, mida külapoisid korjawat ja seppadele raudasjade jootmiseks ära andwat. Sealt leitud ka odasid ja mõögakäsikuid. See koht olla täis sõepuru, kust näha, et seal surnuid on põletatud. Seal olnud Poola soldatite laager.

33. Kalme Leewri mõisa maa sees, linnamäest 150 sammu eemal, kus liiwane maa on ja wanad tammed peal kaswawad. Sealt tammede juurest kaewatud palju surnuluid wälja, kui sealt kruusa wõetud. Luukered olnud üsna tihe-daste üksteise kõrwa maetud, keda mõisaherra wiimaks maha matta lasknud. Arwatakse katkuajal sinna maetud.

34. Kabeliase olla Leewri mõisa põllu sees puude seas.

Lahinguasemed.

35. Lahinguaseme. Kuijõe mõisa maa sees Harju- ja Läänemaa piiri pääl, ühe wäikse jõe kaldal, olnud wanal ajal lahing, nõnda et jõgi werest punane olnud ja surnukehadest silda tehtud. Sealt jõest hakkab üks mäeseljandik peale, mis mitu wersta pikk on. Kahel pool on mädasoo kõrwal ja mäeseljandikul ise järsud kaldad. Mitmes kohas, kus selle mäe peal aukusid ehk kraawisid oli kaewatud, on maapind 2—3 jala sügawuselt tulesütega täidetud, nagu seda wana Eesti linna-mägede peal näha on. Mõnes on koguni palgitükid maapinnas leida. Rahwas ei tea muud sellest seljandikust rääkida, kui et seal wanaste palju sõdasid ja lahinguid, põletamisi ja tapmisi olnud. See seljandik on mõnest kohast ainult 100 kunni 150 sammu lai.

36. Sõjakalme ehk kantsiwall. Koluwere mõisa põllu sees Kalju küla ligidal, olnud mõne aasta eest üks kõrgem, wallimoodu koht olnud, mis aga ära kaewatud ja ära weetud. Siis tulnud säält palju surnuluid ja mitmesuguseid sõjariistu wälja. On wist sõjaaegne matusekoht, aga praegu põld.

37. Lahinguase Loodna wallas Kersamaa küla juures lõuna pool maanteed, kus paemurdmiseaukudest paari aasta eest tagasi palju sõjariistu välja tulnud. Siis tulla veel laialt sealt küla ligidalt suurtükikuulisid ja muid sõjariistu välja. Sääl on siis lahing olnud. Ka rääkinud üks wana-meies, et wist Põhja sõja ajal seal lahingut peetud.

38. Sõjalaagriase Teenuse wallas Urewere külas Tõnu talu heinamaa sees, kus üks kaunis suur mägi on, kus sõjawägi laagris olnud. Sealt leitud ka sõjariistu ja muid asju.

39. Laagriase Maidla wallas Saluselja talu karjamaa sees, kus üks kõrgem koht mädast soost ümber piiratud on, kuhu soost läbi üks wana teekoht wiib. Seda kinku nimetatakse Rüütlimäeks ja rahwas räägib, et seal wanal ajal rüütlid laagris olnud. Sealt leitud mitmesuguseid sõjariistu, nagu mõõkasid, kirweid, odasid ja nuge.

Kääbastemäed.

40. Kääbas Ohtla mõisa juures Martna poolt tulles pahemat kätt maantee ääres. See kungas on läbi mõõta 12 sammu suur, kuhu keskele wäike auk oli kaewatud, kust näha wõis, et seal 1 jala sügawusel maa sees luupuru, süsi ja põlenud kiwitükka oli.

41. Kääpaaugud Maidla mõisa põllu sees Paju mõisa ligidal, kus maa aukliseks on kaewatud, mida Kääpaaukudeks nimetatakse. Sealt tulnud mõne aasta eest surnuluid välja. Väljal on kahes kohas Kääpaaugud, kelle wahet 70 sammu on.

42. Kääbastemägi Maidla wallas Mätliku talu põllu keskel, kus üks $\frac{1}{4}$ wakamaa suurune mäekungas on, mida rahwas Kääbastemäeks kutsub. Sealt tulnud kord auku kaewates üks väga suur surnuluukere välja. Mäe peal ei ole seal midagi iseäralikku näha, kui ainult kartuli- ja liiwaaugud. Selle Kääpamäe ümber olew põld on kõik kiwistanud mereloomadega ja kenade korallitükikestega täidetud.

43. Kääbastemägi Sooniste wallas Wanaküla talu põllus, kus üks wäike mäerinnakas on, mida Kääbastemäeks kutsutakse. Sealt olla ka surnuluid leitud.

44. Kääpamägi Teenuse wallas Urewere külas Hiie talu karjamaa sees, kus ühte kõrgemat kohta Kääpamäeks kutsutakse, kust surnuluid välja tulnud. Mõned luud oiganud. See seljandik olla pealt künklik.

45. Kääbastekoht Teenuse mõisa metsas Lubjaugu mäel, mida Kääbasteks kutsutakse. Sealt leitud palju surnuluid kruusa kaewates.

Wõllakoht.

46. Jõgisuu mäeseljandikul on Kaarle talu maa peal Wõllastes aun. Tema ligidalt leitakse inimeseluid. Rahwajutu järele olnud siin wõllas, kus kurjategijad üles poodud ja wist ka sinna maha maetud.

Hiie- ja ohwerdamisekohad.

47. Hiiekoht Waikna wallas Üdramaa külas Hiie talu põllu sees, kus wanaste hiiepuud kaswanud.

48. Hiieniinepuu olnud weel hiljuti Liiwi wallas Mõrda küla põllul, mis aga öösel salaja maha raiutud.

49. Hiiealuse küla Päri wallas, kus wanaste hiis on olnud. Seda küla kutsutakse ka Oomkü laks.

50. Hiiesalu olnud Teenuse wallas Urewere külas Hiiemetsa talu karjamaal, kus palumas käidud.

51. Hiiemägi Maidla wallas ja külas Hiie talu karjamaal, kus üks ligi paar wakamaad suur mägi on. See olnud wanal ajal kuulus hiiemägi, kuhu rahwas kaugelt palwetamas käinud. Siis kaswanud seal peal ka suured tammed. Mõne kümnekonna aasta eest tagasi olnud seal keset mäge üks suur rämmelgas, mida pühaks peetud. Praegust kaswab kuusemets seal mäe peal.

52. Hiiemägi Kuijõe mõisa soos, kus üks mäekink on, keda Hiiemäeks kutsutakse.

53. Hiiemägi Ohtla mõisa põllu sees, $\frac{1}{2}$ wersta mõisast lõuna pool, kus ühte kõrgemat kohta Hiiemäeks kutsutakse. Selle mäe peal olnud wanal ajal ilus tammemets, kuhu palju rahwast kaugelt kokku käinud. Praegu on see mägi kõik puhtaks põlluks tehtud, kus ainult mõned suured kiwiwaremed siin ja seal näha on.

54. Hiiekoht Liiwi wallas Mõrdu küla heinamaal, $\frac{1}{4}$ wersta külast wesikaare poole, kus üks madal koht on, mida Hiiepaoks kutsutakse. Seda on pelgukohaks pruugitud, sest paokoht on eest ärapagemisekoht.

55. Hiiesalu olnud Liiwi wallas Tõnise talu põllu sees. Seal on ka üks kiwi, mida Hiiekiwiks kutsutakse.

56. Hiiekoht Rõumaa wallas ja külas, Piirsalu poolt tulles paremat kätt tee ääres.

57. Hiiekoht olnud Käända wallas Hiie talu põllu sees, kuhu rahwas wanaste palumas käinud.

58. Hiiekoht Leewri mõisa juures, kus üks hobustekopel on, mida Hiiekopliks kutsutakse. Seal olnud wanaste hiiemets.

59. Hiiemets olnud Luiste wallas Wiira külas Hiie talu maa sees.

60. Hiie mägi Wäikse-Kullamaa mõisa maa sees, hommiku pool postmaanteed.

61. Hiiekiwi Jõgisuu Tulgi talu karjamaal, mida ka Hiiealuseks ehk Wanahiiekohaks hüütakse.

62. Hiieniinepuud Patsus.

63. Hiiekiwi Liiwi karjamõisas Ubasalus. Mõisaherra lasknud puid ümber istutada ja aia ümber teha.

64. Hiiekiwi ja Hiiekoht Liiwi mõisa karjamaal, mõni sada sammu mõisast põhjapool, kus üks kaunis suur kiwi on, mida Hiiekiwiks kutsutakse.

65. Hiiekoht Käända küla maa sees, Hiietaganõmmes. Wanajutu järele olla see Hiie mägi olnud, mis nüüd paksu männa- ja kadakametsaga läbi on kaswanud. See kõrgem koht on umbes 50 sammu läbi mõõta, ümmargune ja suurte raudkiwidega ümber piiratud. Öhtu pool olla weel üks kõrgem koht, mida ohwerdamisekohaks arwatakse.

66. Ohwri- ehk Hiiekiwi Koluwere wallas Laukna külas Kõrwi talu põllu sees, kus üks kaunis suur kiwi on, mida rahwas ka Hiiekiwiks nimetab. Selle kiwi juures on käidud wanaste palumas. Kiwi peal on wäike pragu, kuhu ohwriannid pandud.

67. Ohwrikiwi Wäikse-Kullamaa wallas Lepiku talu heinamaa sees, hommiku pool postmaanteed, kus sellel kiwil ka lohk peal on. Seal kiwi peal nähtud sagedaste waimusid, ja ka kord üht walget naesterahwa moodu kääbast nähtud, kes aga kohe ära kadunud, kui poisid juure läinud.

68. Ohwrihallikas Waikna mõisa heinamaal, wäikse oja ääres, kust terwisewett tuuakse ja sinna rahasid jne. ohwriks wiiakse.

69. Ohwrihallikas Maidla mõisa heinamaal, mida Koonusemäehallikaks nimetatakse. Ka sellest hallikast tuuakse terwisewett ja wiiakse sinna ohwrid.

70. Ohwrihallikas sellesama mõisa heinamaa sees, aga sellesama ojakese ääres, kellest Waiknal räägiti, kust terwisewett, iseäranis silmadele, wiiakse ja rahasid ja muid asju ohwerdatakse.

Linnamäed.

71. Linnamägi Leewri mõisa põllu sees, mida Mungalinnamäeks kutsutakse. See mägi on pikergune ja kõrgem kui ümberkaudu maa. On pealt tihedaid kiwikangruid täis, kelle peal noored niinepuud ja kased kaswawad.

72. W a n a k a n t s i a s e Koluwere Rõumaa küla maa sees, Öngmaa kõrtsi juures ja Mäe talu põllu sees; põhja ja lõuna poolt piirawad seda tümad sood ja õhtu poolt warjab seda mudane jõgi. See seisab kaunis kõrge mäe otsas, mis nüüd küll põlluks on tehtud, kus aga mäeserwad kõrgemad ja keskel sissekäimisekohad madalamad on.

73. K a n t s i m ä g i Maidla soo sees, wäikse jõe kaldal, umbes 1¹/₂ wakamaad suur ja 60 sammu risti lai, järsu kallastega, üle 20 jala kõrge, mida W e n e m ä e k s kutsutakse. Seal olnud Wene sõjawägi wanal ajal laagris ja lasknud sealt Koluwere lossi peale suurtükkidega. Jõe pool mäekülje peal olnud weel mõne aasta eest trepiastmeid tunda, kust wist wanaste oli käidud jõest wett toomas. Et see mägi ümbertringi pehme soo sees on, siis on selle mäe elanikud ainult jõe mööda wenedega sinna mäele minna wõinud. Praegu kaswab seal paks noor mets peal, kus mäeserwad natuke kõrgemad ja keskest natuke lohus. On wist wana eestlaste linnamägi.

74. L i n n a m ä g i Kullamaa kirikust põhja-õhtu pool kirikumõisa maa sees, umbes 300 sammu kirikust eemal, mida rahwas R o h u m ä e k s nimetab, sest et see üleüldse halja rohuga kaswanud on. See on 4—5 sülda kõrge, 69 sammu lai ja 74 sammu pikk. Enne olnud pikem, nüüd olla ta põhjapoolne ots kruusaks ära weetud. Keskelt on ta natuke lohus ja ääred kõrgemad. Poolejala sügawuselt on see mägi pealt põlenud luid ja puusüsi täis, kus ka hobuseluid seas on, kust arwata wõib, et see pihapuuaiaga kants kõige inimeste ja loomadega ära on põletatud. Põhja pool otsas, kust liiwa wõetud, olla paekiwist wõlwiots nähtawale tulnud, aga ilma ühenduse materjalita. Rahwas räägib sellest mõndasugust. Seal mäe sees olewat 7 kuldkuju ehk jälle kuldorelid, kelle mängimist jõululaupäewa õhtutel kuuldud. Ehk seal olewat üks hõbekirst täis kulda, mis poolakate sõjakassa olla. Siis olla poolakad ükskord oma laagri selle mäe peale asutanud, kust nad Koluwere lossi tahtnud ära wõita ja selle peale suurtükkidega lasknud. Ülem sõjajuhataja olnud üks würist, kes Koluwere lossi poole mäe äärele oma telgi

lasknud üles lüüa. Et rootslastel Koluwere lossis wiimaks näljahäda kätte tulnud ja poolakad äramineku peale ei olla mõtelnudki, siis tellinud rootslased Poola würsti tallitajat naesterahwast, et ta würsti järgmisel neljapäewal Rohumäe telki kahe küünla wahele sööma paneb, ja kolmas weel keskele. Siis wiidud Koluwere lossi ainuke wasksuurtükk üles lossi torni ja lastud Poola würst kolme tule wahelt sealt maha. Selle järele läinud Poola wägi sealt ära.

75. Linnaase Waikna mõisa põllu sees, kus mäekink on, mida Jaanilinnamäeks kutsutakse. See ei ole suurem kui ühe tubli eluhoone ase. Mõni wana kindlus ei wõi ta olla.

76. Pelgukoht. Kalju wallas ja külas Riistamaa talu heinamaal on üks kaunis suur mägi, mida Karukõrwamäeks kutsutakse. Selle mäe ümber on pehme heinamaa. Seal mäe peal olnud kaks Joosta talukohta. Need talumehed läinud riisumise läbi nii rikkaks, et mäele kindla walli ümber teinud ja suured tugewad raudwärawad ette, mis suurt kärinat sünnitanud, kui neid õhtul kinni pandud. Neil olnud seal ka natuke põldu teha, kus nad ka karja kaswatanud. Mõnikord tulnud nad oma mäelt wälja kassakaid riisuma, kui need oma waranduse ja saagiga nende ligikonnast on juhtunud läbi minema. Keegi ei ole Joosta meestest jagu saanud. Nad käinud ehitatud riides ja elanud wäga jõukalt. Aherwarreasemed ja põllupeenrad olla praegu weel selle mäe peal näha.

77. Pelgukoht Sooniste ja Soosalu raja peal, kaugel pehme soo sees, mida Rehelaskmemäeks kutsutakse. Mägi on $\frac{1}{2}$ wersta pikk ja $\frac{1}{4}$ wersta lai, mis wanal ajal kõik põld on olnud, kus ka üks wana aherwars koht on. See on 2 wersta kõige lähemast kindlast maast eemal, nii pehme soo sees, kuhu inimene suwel ainult suure waewaga jala ligi pääseb. On wana pelgukoht.

78. Kirstumägi. Kuijõe wallas Siiri talu soo sees on üks wäiklane mäekink, mida Kirstumäeks ja Kirstupaoks nimetatakse. Seal peal olnud rahwas ja wahest soldatid sõja eest pelgus. Kirstupaoks on seda mäge wist sellepärast nimetatud, et sinna wist kirstudega warandust on ära peidetud.

Rahhaugud.

79. Koluwere Loostriweski maa sees on katlaauk, kus suur rahawarandus sees olla, mida ükskord 2 paari härrega

tahetud wälja wedada. Aga kukk laulnud ja kõik warandus jäänud sinna paika.

80. Rahakatel olla Päre mõisa wana wiinaköögi juures tiigis.

81. Haapsalulossi warandus wiidud waenlaste eest Patsu soo sisse, kus see praegu ühe tammepuust kasti sees seiswat.

82. Luistemõisa rohuaias peidetud suurte kuuskede alla hõbedast apostlid ära.

83. Mõrda soo seest leitud kraawit lõigates wanker, kell tammepakk peal olnud. Sealt tulnud ka hulk tammepalkisid maa seest wälja.

84. Liwi mõisa põllust, aga iseäranis õuest, tulnud sagedaste wanu asju ja rahasid wälja. Kord tulnud wiie jala sügawuselt mitmewormilisi wasest käewõrusid wälja.

85. Liwi mõisa põllu sees on üks kiwi, kelle peale järgmine kiri on raiutud: A. D. M. HINKC LIVE. 1389. Mõisaherra parun Ungern-Sternberg seletanud seda nõnda, et tema mõne aasta eest tagasi need kirjad kiwi sisse lasknud raiuda, mälestuseks, et üks selle nimega liiwlane Kuramaalt sell ajal mõisa sinna asutanud. Kiri tähendab: Hindrek, lii-nimega liiwlane.

86. Teenuse mõisa rohuaia keskel on igawene tammepuu, kelle juurtel sagedaste rahaaugu tuld leegitemas nähtud. Wanajutu järele olnud seal kohas üks talu, kelle wärawas eesnimetatud tamm kaswanud.

87. Jõgisuu Jürimardi talus leitud wasest käewõrud.

Kääbasest.

88. Sõna „kääbas“ olla siin küll kaunis tuttaw, sest wanu matusekohte nimetatakse kääbasteks. Kas ta mõnda iseäralist kaitsewaimu ehk surnu inimese waimu tähendab, ei wõi kinnitada. Niipalju on aga kindel, et inimeste seas usk praegu weel alal on, et surnuaedades õõsetel waimusid käimas on, keda kääbasteks ja nähwitseteks nimetatakse, kes neid armetumalt ära kägistawat, kes aga nende piiri puutuda. Nad tohtiwat kolm wersta surnuaiast eemal oma wõimu pruukida. Head ei tegewat nad iialgi, kuid üksnes paha. Enese kuju muutwat nad mitmetwiisi, aga suuremalt jaolt näidata nad ennast naesterahwa kujul. Wanaaasta õõsel olewat nad igale wäljas teekäijale kardetawad. Siis olewat igal waimul luba

üks tund maa peal wiibida. Ka lapsi hirmutatawat sellega: „Ära mine pimedas öue, nähwits tuleb!“

Näärilaupäewa õhtu oli kätte tulemas ja igaüks walmistanud ennast kalli püha wastuwõtmiseks. Koluwere mõisa wahimehele antud üks kiri selle käsuga kätte, seda Nääri hommikuks Haapsalu linna teatud kohta ära anda. Ehk mehikesel küll wastumeelt oli sellel kardetawal ööl teele minna, ei wõinud ta ommeti midagi parata, waid pidi piitsa hirmu kartes teele minema. Kui ta mõisast paar wersta Ollimäele oli jõudnud, siis näeb ta tagasi waadates, et hunt tema järele sammub. Et mehikesel seda nähes küll hirm oli, astus ta siiski julgeste edasi. Rõumaa mõisast, kus mees otse üle soonurga läinud, läinud hunt ülewalt mõisa põllult läbi. Seljamäe kõrtsis, kuhu mees sisse läinud, kaebanud ta oma kartust ja ka seda, et hunt juba 20 wersta tema järele kõnnib. Aknast wälja waadates näinud ta hunti kõrtsi taga põllul istuwat. Seal öelnud talle kõrtsimees, et kui hunt tall kaasas käib, siis tall mingit wiga ei ole. Siis läinud wahimees jälle oma teed edasi, kuna hunt nüüd temale üsna ligidale tulnud. Wiimaks jõudnud ta Wõndküla põllule, kust risti maantee Nigula kiriku poolt tuleb ja põigiti üle postmaantee läheb. Sinna ristteele jõudes näinud ta äkitselt ülitoredas riides ehitatud naesterahwakujulist waimu enese poole tulewat, kuna aga hunt seda nähes, kui nool temast mööda kihutanud ja selle waimuga suure kärinaga põllu peale läinud. Mees jõudnud ilma takistuseta Haapsalu linna ja tagasi tulles waadanud ta seda kohta, kuhu hunt nähwitsega oli läinud. Ta ei ole sealt midagi muud leidnud, kui siidiriide hilpusid ja pisut sinist widu maast.

Wanajutud räägiwad igalpool, et hunt kooljaid ja nähwitsid taga ajab ja ära sööb ja nõnda inimestele kaitsjaks on, nagu eesolewas jutus. Need waimud näidata endid ka suwel kõige lühemal ööl, aga kõige enamaste Uueaasta öösel. Siis nähtawat neid ka mõnikord heinasao moodu wastutulijatelt mööda minema, aga siis ei tegewat nad ialgi kahju. Kääbas ilmuwat ikka enamaste walges riides. Sellest on rahwa sekka see ütlus jäänud: „Walge kui kääbas ehk nähwits!“

89. Helle kohta ei ole siin palju midagi teada. Wõib olla, et see nimi „Hellamaa“ küla nimega kuidagi ühenduses saisab.

90. Olewist ehk Olewi kiriku ehitajast. Olew olnud wägew kirikuehitaja. Kui ta aga risti tornitipule on läinud üles panema, siis hüüdnud tema wäike poeg alt: „Isa, kas kirik walmis on?“ Isa saanud waewalt „Jah“ ütelda, kui

ta torni otsast maha kukkunud ja surma saanud, kus juures tall uss ja konn suust välja tulnud. Nõnda seista ta praegu Olewiste kiriku juures müüri ääres kiwi peal. Teine jutt jälle räägib, et Olewi tütar kodu hüüdnud: „Täna tuleb isa koju ja toob tuhat tündrit kulda,“ mida Olew kuulnud ja ise oma hooletuse läbi maha kukkunud.

Martna kihelkond.

1. Martna kirik on Püha-Martini auuks taanlaste ehitatud, mida Saksa ordo wägi 1298 ära lõhkus. Siis ehitas kiriku 15. aastasaja lõpul ehk 16. aastasaja algusel Saare- ja Läänemaa piiskopp Johann Orges uueste üles. Tema wapp, mis kiwi sisse on raiutud, on kirikuukse kohal ülewal seinas. Kirikuõpetaja maja on siin mitu korda ära põlenud ja wiimast korda weel 1821. aastal, kus kõik kirikuraamatukogu ja wanad kirjad ära on põlenud.

Kiwi- ja pronksiajast

ei ole siit kohte ja asju teada.

Rauaaeg.

2. „Were“ lõpuga kohanimesid on Keskwere ja Enikwere mõis.

Kiwikalmed.

3. Kiwikalme Enikwere wallas ja külas Juhani talu põllu sees, ühe kõrgema koha peal. See kalme on tüki kaupa ära lõhutud ja weetud, nõnda et ühest suurest kalmest mitu väikest järele on jäänud. Kiwid on seal ka korra järele seatud. Põlenud luupuru ja süsi on kiwide wahelt leida.

Mulla- ja katkukalmed.

4. Kalme Wäikse-Rõude mõisa metsas, kus üks kruusakink on, kust kruusa kaewates palju surnuluid on välja tulnud, nõnda et kruusawõtmise sealt ära on keeldud.

5. Kalme Keskwere wallas Aru küla juures, kust surnuluid on välja tulnud. Nüüd põld.

6. Kalmekoht Ehmja wallas Lülili talu põllu sees, mida ka Kalmuwäljaks kutsutakse. Enne tulnud sealt kündes luid välja.

7. Kalmemägi Suure-Lähtru wallas Kokre külas, kus põllu sees kruusaauk on, kust alati surnuluid välja on tulnud, kelle kaela ümber helmi ja muid ehteid on olnud.

8. Kalmemägi Suure-Lähtru wallas Kirna küla Kooli talu karjamaal, kus üks 24 sammu pealt lai kink on.

9. Kalme Wäikse-Lähtru mõisa põllu sees, kust kundes surnuluid välja on tulnud.

10. Kalme Suure-Lähtru wallas Wanaküla karjamaal, kus üks pikk mäerinnakas on, kelle ühte jagu Hüüdiaugumäeks kutsutakse. Seal on kruusa kaewates surnuluid, helmi ja muid ehteasju välja tulnud.

11. Kalme Haeska wallas ja sellenimelise küla karjamaal, kust surnuluid välja kaewatud. Rahwas räägib, et katkuajal terve küla peale ühe pererahwa katku ohwriks langenud, kes siis kõik sinna kalmesse maetud.

12. Kabelimägi Wäikse-Rõude wallas Libumäe ja Wäikse-Rõude küla wahel, Haapsalu poolt Lihula poole tulles pahemat kätt tee ääres, kus üks kink on, kust ka surnuluid, rahasid ja asju leitud. See kink on juba enamaste põlluks tehtud, kuid natuke on sellest weel terweks jäänud. Seda kohta kutsutakse ka Taträmäeks, kus metsõunapuud peal kaswawad.

13. Kääpaaugud Martna kiriku wallas Jaagu talu karjamaal. Seal olla ka kruusa wõetud, kust siis surnuluid välja tulnud. Augud ei ole muud kui kruusaaugud, kus enne üks kungas on olnud. Seal nähtud ka waimusid.

14. Kääbastemägi Suure-Lähtru Wanaküla karjamaal Hüüdimäe ligidal, kus üks teine mäerinnakas on. Seda kutsutakse Kääbastemäeks. Seal tulnud surnuluid välja.

15. Kääbastemägi Laiküla mõisa põllu sees, põhja pool mõisat teorehe ligidal, kust ka surnukonta on välja kaewatud.

16. Kääpamägi Rannamõisa karjamaal, kahe maantee nurga sees, kus üks wäikene kink on. Seal nähtud waimusid.

Hiie- ja ohwrikohad.

17. Hiiekoht Haeska wallas ja külas, kus mõnekümne aasta eest tagasi weel wanad tammekännud näha olnud. Nüüd põld.

18. Hiiease Ehmja mõisa maa sees, kus üks põld Linnaasemest $\frac{1}{4}$ wersta wesikaare poole seisab, mida Hiie-põlluks kutsutakse.

19. Hiie mägi Wäikse-Lähtru mõisa metsas, kus üks kõrge ja mitu wersta pikk liiwamägi on. Seal kutsutakse ühte kohta Hiie mäeks.

20. Hiiealune Liiwi wallas Patse külas, mis nüüd kõik põlluks küntud on. Seal Hiiealuse ligidal on ka üks Hiie talu.

21. Hiiease Suure-Lähtru Wanaküla juures, kus Hiiepõllud on ja ka Hiiepaoheinamaa. Pao tähendab mõnda pelgukohta.

22. Hiiease Laiküla wallas ja külas, Kooli talu põllu sees, kus Hiielepik kaswanud. Kui seda lepikut põlluks üles haritud, siis tulnud sealt wanu sõjariistu ja kirweid wälja.

23. Ohwrikiwi Martna kiriku wallas Jüri talu põllu sees. On kaunis suur.

24. Ohwrikiwi Ranna wallas Oonga külas Aede-aluse talu põllu sees, kus juures arstimas käidud.

25. Ohwrikiwi sealsamas külas Kõwera talu maa sees, kelle lohu sisse wanaste ja ka mõned nüüdki weel ohwrid wiiwad.

26. Ohwrihallikas Rannamõisa maa sees, kust üks wäike oja läbi jookseb. Selle oja kaldal on üks hallikas, kust terwisewett toodud ja ohwriks rahasid ja muid andisid wiidud. Olnud kuulus ohwrihallikas.

27. Martna kirikuwalla Kulluse küla Tiigi Jüri talu koplis on kaks raudkiwi, mis enne üks olnud. Ühe peal neist olla ühe lapse jälg ja teise peal Kristuse jälg näha.

Linnaasemed ja pelgukohad.

28. Linnaase Ehmja wallas ja külas Linnamäe talu põllu sees, kus üks kiwidest aluswalliga ümberpiiratud, natukene kõrgem põllukoht on, mida rahwas Linnaasemeks kutsub. See kiwiring on mõnest kohast aga paari kiwi pak-sune ja 3—4 jala kõrgune. Ümbertringi mõõta 185 sammu. Selle kiwiringi keskel on puhas põld. Sealt ümberolewast põllust tulnud ka mõned pronksist ja hõbedast asjad wälja. Siis räägitakse weel, et sinna kiwide alla maetud üks suur kindral hõbekirstuga maha. Üks linnamägi, nii kui kõrged,

järsu kallastega ja wallidega mäed, ei ole see küll mitte, waid aga üks wana walliga eluase, mida Linnaasemeks hüütakse.

29. Pelgukoht Laiküla küla karjamaal, kus mäda raba sees üks wäiklane mäekink on, mida ka Pärnimäeks kutsutakse. Selle mäe peal elanud wanul sõjaaegul rahwas pelgus. Seal peal olla ka üks kiwiaherwars.

30. Muugakopad. Ehmja mõisa heinamaal on mäekink, kus üksikud tammed kaswawad. Rahwajutu järele olla wanal ajal selle mäe peal palju muukisid elanud, kus neil hooned ja koopad olnud, mida waenlased aga sõjaajal kõik ära häwitanud.

Ridali kihelkond.

1. Ridali ehk Maarja-Magdalena kirik olla see kõige esimene kirik Tallinnamaal, mida taanlased olla ehitanud. Nime on ta selle maa wanast nimest Rotalia saanud. Rotalia oli Läti Hindreku ajal kuulus ja tuttaw koht. Millal see kirik asutatud, ei ole wõimalik teada, sest rahutumatel sõjaaegadel olla kiriku dokumendid kõik Kopenhageni ära wiidud. Üksainus Gustav Adolphi kiri olla weel alles, mis järele kirikule 2 adramaad olla kingitud. Teine adramaa aga olla juba amugi kaduma läinud.

2. Selle kiriku ümber on wanu ristisid, wõlwitud haudasid ja wanu mälestusi. Öhtupoolses kirikuotsas on üks suur müüriting näha, kus all wist surnukeller on, kuhu aga kedagi ust sisse ei lähe. Teine sarnane keller olla kirikumõisa all kinni müüritud.

Kiriku sees on palju wanu wappisid ja altar toredaste puust wälja nikerdatud ja kujudega ehitatud.

Kiriku pööningult käiwat altari kohalt salatee läbi müüri maa alla. All olewat aga edasimineke eest kinni wõlwitud. Siit käiwat maaalune tee Haapsalu lossi alla. Rahwajutt räägib, et see kirik kohe peale Haapsalu lossikirikut ehitatud. Kiriku wanem kell on 1692. aastast. Wanaste ulatanud meri kunni Ridali kiriku alla, kuhu laewad alla käinud. Sellepärast ei olla ka kirikule torni otsa tehtud, waid aga lõunapoolsele küljele.

Kiwi- ja pronksiajast

ei ole siit kihelkonnast asju ega kohte teada.

Rauaaeg.

Mulla- ja katkukalmed.

3. Kalme Kiltsi wallas Topu rannas Mägede talu karjamaal, kus üks kink on. Seal on haudadekohad veel tunda. On surnute luid leitud. On 21 sammu läbi mõõta suur.

4. Kalme Kiltsi wallas Mägari küla põllu sees, kus üks kõrgem koht on, mida Katkumäeks kutsutakse. Sinna maetud katkuajal. Praegu on see koht põld.

5. Kalme Kiltsi mõisa õues, kus sagedaste surnuluid ette tulnud. Millal sinna maetud, on teadmata.

6. Kalme Kiltsi mõisa metsas, 1 werst mõisast lõuna pool, kus üks kõrge liiwamägi on, mida Nõmmemäeks kutsutakse. Sealt tulnud palju luid välja, sest et sinna katkuajal inimesi maetud. Matusekoht on läbi mõõta 28 sammu suur, kus pääl praegu männik kaswab.

7. Kalme Lindi ehk Ungru wallas Mäeküla karjamaal, kus palju konta välja tulnud. Ka sinna maetud katkuajal. Hauakünkaid on veel praegu näha.

8. Kalme Haapsalu kirikuwalla ja Kiltsi walla piiri peal Tanski küla lähidal. Sealt leitud luid ja ehteid.

9. Kalme Ridali kirikukõrtsi juures, kust hilja veel inimeseluid ja helmi leitud.

10. Kalme Sinalepa wallas Kolila külas Jaani talu põllu sees, kust kundes alati surnuluid välja tulnud.

11. Katkukalme Kebla mõisa heinamaa sees, mida Katkumäeks kutsutud. Sinna maetud palju katkusurnuid, mida üks wanamees toimetanud. Ta kaewanud suure augu mäe sisse ja lugenud mõned Pühakirja salmikesed pääle. Kui ta esimese labida täie mulda peale wisanud, siis olnud äkitselt suur walge lina surnute peal, nõnda et kõik surnud ilusti maetud olnud, et mees julgeste surnutele mulda wõinud peale ajada.

Kalme Kebla mõisas, kust 1 jala sügawuselt surnuluukeresid välja tulnud.

12. Haud Kiltsi mõisa põllu sees, mõisast Ridali kiriku poole tulles paremat kätt tee ääres, kuhu wäike kiwihunnik peale laotud. Rahwajutu järele olla seal kohal üks — ei tea mikspärast — püssiga maha lastud ja sinnasamasse maha maetud. See kiwihunnik on hauakünka suurune.

13. Wõlwitud haud. Sinalepa mõisa heinamaal olla üks väike kungas, kelle all wõlwitud haud olla, kuhu wanal ajal üks mõisnik maetud.

14. Lahinguase Wõnnu wallas ja külas Suurewälja talu maa sees, kust sagedaste wanu sõjariistu, rahasid jne. wälja tulnud. Mitmed sõjariistad olla seal talus alal, mida aga kellelegi ei näidatawat. Rahwajutu järele saanud see pere-mees maa seest leitud rahaga rikkaks.

15. Kirikuase. Kilti wallas Topu rannas Mägede talu karjamaal on üks kõrgem kiwiline koht, mida rahwas Muugakirikuasemeks kutsub.

16. Wanad tammed. Uuemõisa aias on 7 tugewat tamme, kes üksteisest lahus kaswawad. Igaühe all olewat ühe piiskopi haud. Siia käiwat Uuemõisast merenurga alt läbi maaalune tee Haapsalu lossi, kust mööda sõjaajal moona sisse weetud. Haapsalus räägitakse ka sedasama juttu. Seal lossi õues on küll maaalune wõlw, kelle õhtupoolne ots 25 aasta eest tagasi lahti oli, mida ma oma silmaga olen näinud. Aga see wõlw ei ole just mitte maa sees, waid on maa peal, nagu wallikumm, mis kunni Uuemõisa poole külje ringmüüriini ulatab.

Hiie- ja ohwerdamise kohad.

17. Hiiemägi Uuemõisa wallas Wilkla küla põllu sees.

18. Hiiepuu känd Kilti wallas Mägari külas Mehkle talu põllu sees, mida keegi ära häwitada ei julge, sest et haigusi ja õnnetusi kardetakse.

19. Hiiease Sinalepa wallas Kolila külas Hiiewälja talu põllu sees.

20. Ohwrikiwi Wõnnu wallas Erjamaa külas Lutaku talu karjamaa sees, kelle pääl Kalewipoja jälg olewat, kus maaaluseid, sügelisi jne. käidawat arstimas.

21. Ohwrikiwi sealsamas jõekallast mööda natuke edasi minna.

22. Ohwrikiwi Kilti wallas Kolu külas Uha talu põllu sees, kus maaaluseid käidawat arstimas.

23. Ohwrikiwi sealsamas külas Andrukse talu põllu sees. Kiwil olla augud peal. Aukudesse pandawat haiguste wastu ohwrid. Hilja aja eest oli seal leida süsi, klaasitükka, nartsuhilpusid jne. Ka rahasid pandawat sinna mõnikord ohwriks.

24. Ohwrikiwi Ridali kirikust $\frac{1}{4}$ wersta Haapsalu poole minnes, paremat kätt tee ääres, kiwi peal on kaks lohku, kuhu ohwrid peale pandud. Wäga suur kiwi. Sealt kiwi juurest tulnud kruusa kaewates üks luukere pussnoaga wälja.

25. Ohwrikiwi Sinalepa wallas Kolila külas Hiiewälja talu põllu sees.

Tubri linnamägi.

26. Wõnnu wallas Sanika küla lõunapoolsel küljel on üks wäga pikk mäeseljandik, mis rahwa jutu järele wanaste mererand olnud. Selle mäeseljandiku peal kutsub rahwas ühte kõrgemat kohta Tubri linnasemeks, kus wanaste Eesti linn olnud ja kuhu alla laewad käinud, sest et sealt mäe ligidalt põllu seest mädanud laewakaared leitud. See linnakoht on ümmargune, 70 sammu läbi mõõta suur ja natuke pikast mäeseljandikust kõrgem. Selle äärte peal on neli kiwiladet, mis sinna ritta nagu wallialuseks seatud. Keskelt olla see aga lohus, kus rahwajutu järele Tubri linn ära olla waonud. Kirikukella äär paistwat praegu weel maa seest wälja, aga keegi ei julgawat seda wälja kaewata. Seal ligidal olla ka üks Tubri nimeline talu. Aasta eest tagasi on professor Hausmann seda linnakohta kaewamas käinud ja sealt ka wanu tammepuust sambaid maa seest leidnud, mis wana pihapuuaja jäänused on.

27. Kloostriase ja Kloostrimatusease Wõnnu Jessi karjamõisa juures.

28. Ühe Rootsi kuninga haud olewat mereranna ääres Puiši külas. Ka Rootsi wanadjutud räägiwad sellest, et üks nende kuningas Läänemaa rannas ära tapetud ja al Steini, s. o. Kiwide juure maha maetud. Eesnimetatud ranna ääres ja külas olewat üks suur kiwihunnik, Kiwidepää, kust ka Kiwidepää mõis nime saanud. Selle kiwihunniku alla arwatakse kuningas maetud olewat. Nüüd on aga professor Grewingk mõnekümne aasta eest tagasi selle kiwihunniku lasknud läbi kaewata, aga ta ei ole kõige vähemat märki inimesekontidest ega matuseasemest leidnud, muud kui aga kiwa ja merest wäljaaetud liiwa. Sellepärast arwab ta selle kiwihunniku ainult merel sinna wälja lükatud olema.

Lääne-Nigula kihelkond.

1. Selle kiriku alustuse ajast ei ole midagi ligemat teatust. Kõige wanem dokument, mis selle kiriku kirjakogus on, on Saaremaa piiskopi Johanni Ladina keelne käekiri 14. märtsist 1518, kus kinnitatakse, et selle kirikule üks abiõpetaja pidi pandama. Tähelepanemisewäärt on, et selles dokumendis küll Püha-Laurentsiust, Antoniust ja teisi pühi mehi nimetatakse, aga Püha-Nikolaid, kelle nime see kirik kannab, ei nimetata seal mitte. Enne on seal puust kirik olnud, aga aastal 1760 sai sinna kiwist kirik ehitatud.

Wanajutu järele tahetud kirikut kõige esmalt Aru walla Möisaküla karjamaale ehitada, kus praegu üks kiwikalme on; aga mis päewal ehitatud, see öösel maha lõhutud. Siis raken-datud must härg kiwikoorma ette ja lastud minna, kuhu ise tahab. Härg läinud kunni praeguse Nigula kiriku juures olewa jõe le ja jäänud sinna seisma ja jooma. Sinna siis ehi-tatud kirik.

Teine jutt räägib, et kirik wanaste Kapra männikus olnud, kus weel praegu kirikuwaremeid näha olla. Kui wahest mõni loom kadunud ja karjapoisi käest küsitakse: „Kust sa nad kätte said?“ siis wastab poiss: „Oliwad kiriku ware-metel.“ Ka on karjalapsed sealt mitmed wanad rahad leidnud, mis wist wanad ohwriannid on. Ka Poola kuninga ristikiwi näidatakse seal, kus rahwas endid arstimas ja ohwrid wiimas käib. Siis räägitakse, et sinna waremetele tahetud Nigula kirikut ehitada, kus ehitusematerjal walmis olnud, aga ühel öösel wedanud üks mees, Nigulas nimi, kõik selle materjali sealt härgadega ära. See mees olnud rikas ja ei ole mitte tahtnud, et kirik nii kaugele temast ehitatakse, waid just tema maa peale. Sinna hakatud siis kirikut ehitama, aga mis päewal tehtud, see öösel maha kistud. Siis wõetud wana Nigulas ise kinni ja müüritud kirikumüüri sisse ja pandud talle härjajake pea alla. Ja nõnda jäänud kirikumüürid seisma.

Poola kuninga aisakell ei seiswat mitte Nigula kiriku tornis, waid ta lasknud selle tornist maha tuua, mida ta oma aisakellaks pruukinud. Selle kella lasknud praeguse Nigula kiriku juures olewa Priguldi kõrtsi taha hallikasse lasta, kus see tänapäewani olewat.

Kiwi- ja pronksiajast

ei ole siin asju teada. Arwatawaste Leedu keele kohanimi on Leedi mõis.

2. Rauaaeg.

„Were“ lõpuga kohanimesid on Tagawere, Palewere ja Konwere mõis.

Kiwikalmed.

3. Kiwikalme Seljaküla Pärna talu põllu sees, mida Kirikuasemeks kutsutakse. See on 2 jalga muust maa-pinnast kõrgem ja 21 sammu keskelt läbi mõõta suur. Kiwide wahel on põlenud luid ja süsi. Sealt leitud sagedaste väikseid waskasju mõned üsna imelikud, aga alal ei ole neid hoitud.

4. Kiwikalmeid, 2 väikest, Widruki mõisa põllu sees, kelle küljest palju ära lõhutud.

5. Kiwikalme Taebla wallas Wõntküla põllu sees, mis tükati juba ära lõhutud. Keskelt, kus ta weel kõige terwem, on ta 12 sammu läbi mõõta suur. Rahwas ei tea sellest midagi rääkida. Kiwide wahel leidub põlenud luupuru ja süsi. Rahwajutu järele olnud seal külawäljal paarikümne aasta eest mitu niisugust kiwiaret, mis ajajooksul ära häwitatud.

6. Kiwikalme Aruwallas Mõisaküla karjamaal, kuhu wanajutu järele Nigula kirikut esiti tahetud ehitada. See kalme on ümmargune ja enamaste paekiwidest kokku kantud. Ta on umbes 3 jalga kõrge ja 27 sammu läbi mõõta suur. Leidub kiwide wahelt põlenud luupuru ja süsi. Paarikümne aasta eest olnud palju suurem; aga ükskord olnud kalme ümbert karjamaa põlluks, siis lõhutud kalme ka palju vähemaks.

7. Kiwikalme Saunja mõisa põllu sees, mida Pihelgaalusekspõlluks kutsutakse. See kalme olnud enne suurem, aga aegapidi vähemaks lõhutud, kust põlenud luupuru ja süsi leida olnud. Nüüd weel 19 sammu läbi mõõta suur.

8. Kiwikalme Uuemõisa wallas Rannakülas Loomse talu põllu sees, mis keskelt 10 sammu läbi mõõta suur on. Rahwajutu järele maetud sinna katkuajal surnuid.

9. Kiwikalme Taebla wallas Kodarpiku külas Wana-jüri talu karjamaa sees. Sinna waonud kirik ära. Kiwikangru lähidale maetud wanaste 12 apostli hõbekujud maha

10. Kiwikalme olnud sealsamas naabri talu maa sees, kus uut põldu tehtud ja maa sees suur laotud kiwiware ette tulnud.

Mulla- ja katkukalmed.

11. Kalme Seljaküla mõisa metsas, umbes 500 sammu mõisast põhja poole, kust surnuluid leitud.

12. Kalme sealsamas Seljaküla Pärna talu ligidal põllu sees, kust luid ja ehteasju välja on tulnud. Praegust põld.

13. Kalme. Keedika wallas Tammiku talu maa sees on väga pikk liiwamägi, kust palju surnuluid välja on kaewatud, sest et sealt kruusa wõetakse.

14. Kalme Hardu mõisa maa sees, kus üks mägi on, kust surnuluid välja tulnud.

15. Kalme Palewere wallas Kõnnu külas Sõõrusmaa talu põllu sees, kus üks ümmargune, 25 sammu läbi mõõta suur kink on, kust surnuluid välja kaewatud. Arwatakse, et katkuajal sinna maetud.

16. Kalme Leedi mõisa põllu sees, kust kundes surnuluid välja tulnud.

17. Kalme Auaste wallas Soola külas Uuri talu põllu sees, kuhu katkuajal maetud. Seda põldu kutsutakse Kalmewäljaks.

18. Kalme Uuemõisa wallas Wedra küla Kalmu talu põllu sees, kust surnuluid leitud.

19. Kalme Arumõisa põllu sees, otse mõisa puistiku ääres, kust surnuluid välja tulnud. Sinna olla ka üks rahakatel ära peidetud, mida mitmele unes juhatatud, aga et hirmusad ja kohutawad waimud seda walwawat, ei julgewat keegi kaewama hakata. On enamaste põlluks küntud, ainult üks serwake on järele jäänud.

20. Kääbaste mägi Palewere wallas Aru talu karjamaal, kust liiwa kaewates surnuluid välja tuleb. See kink on $\frac{1}{4}$ wakamaad suur ja ta pealispind wäikseid künkaid ehk kääpaid täis.

21. Kabelimägi Kirimäe wallas ja küla põllu sees teevarude wahel, kust surnuluid leitud.

22. Kabelimägi Niibi wallas Inkülas Wanajüri talu põllu sees, kus üks wäike kink on, kust luid ja mitmesuguseid wanu asju ja rahasid wälja tulnud.

23. Kabelikoht Uuemõisa wallas Wedre külas Oti talu põllu sees, kust kündmise juures palju luukeresid wälja tulnud.

24. Kabelimägi Kirimäe mõisa juures, kus wanal ajal kabel püäl olnud.

25. Kabelimägi Salajõe wallas ja külas Wiiwiku talu põllu sees, kus üks hästi kiwiline mäekink olla, mida põldu ka Kabelipõlluks kutsutakse. Sealt leitud palju wanu waskasju ja luid. See koht on merekalda ligi.

26. Kuningahaud. Oru mõisa Kapra metsas on üks mäekink. Tema peal on üks kõwer 2 jalga kõrge paekiwist post, mida rahwas Poola kuninga ristikiwiks nimetab. Kord käinud Poola kuningas wanal ajal oma wenna ja suure hulga sõjameestega Haapsalu ümber riisumas. Ta rõõwinud siin mitu aastat hirmsaste ja saatnud suuri waranduse-woorisid sagedaste Poolamaa poole, kuna ta ise ikka edasi riisunud. Ta sõitnud uhke ratsahobusega, kes riisunud kuld- ja hõberahadega ära ehitatud olnud. Tema järele sõitnud wäga suur ja tugew wanker, kuhu rõõwitud warandus kogutud. Selle wankri all olnud suur kell, mis waljuste helisenud, kui wanker sõitnud. Nii kaugelt, kui kellahelinat ümberkaudu kuulda olnud, pidanud sõjamehed maad riisuma. Kaugemale kellahelinat ei ole lubatud minna, kartes, et ära wõib eksida. Ükskord, kui ta Kapra metsa juurest mööda sõitnud, kuhu palju inimesi pelgu oliwad läinud, hõisanud kuningas Eesti keeles, mida ta omal pikal riisumiseajal ära õppinud: „Kaie, Maie, tulge metsast wälja! Juba kõhn poolaka wõtnud!“ Nõnda tahtnud ta oma Eesti keelega rahwast wälja awateleda. Parajaste, kui ta nõnda metsa ääres hõisanud, olnud üks mees tema ees paksu kuuse otsas, kes püssi palge pannud ja kuninga maha lasknud. Seda nähes jooksnud kõik Poola wägi hirmuga oma laewade (?) peale ja sõitnud oma teed. Nüüd tulnud inimesed pelgust wälja, wõtnud Poola kuninga ja tema hobuse ümbert kõik hõbe- ja kuldrahad ja ehted ära ja matnud tema sinnasamasse paika Kapra metsa maha, kuhu see kõwer paepost temale mälestuseks peale pandud. Ka tema sõjariistad pandud temale ligi. See kell aga, mis wara-koorma wankri all olnud, olla praegu weel Nigula kiriku

tornis. Pärastpoole on rahwa sekka niisugune usk tekkinud, et Poola kuninga hauaposti juures on hakatud arstimas ja abi otsimas käima. Iseäranis sügelisi käidawat veel praegu seal arstimas. Selle tarwis wõetawat pudeliga wett ja wiht ligi. Pudelist kallatawat siis wett sügeliste ehk mõne muu haige koha peale ja wiheldawat wihaga. Kui wihtlemine lõpetatud, siis wisatawat wiht sinna kiwi juure maha ja wahest ka veel mõni raha, ja arstimine on korras. Mõned wõtawat sealt kiwi küljest veel killukesi ligi, et kodus edasi arstida. Wõib olla, et seal kiwi peal endisel ajal kirju ehk mõnda muud märki on olnud, aga killukeste äraraiumise läbi on post hoopis korbaseks saanud, mis tema sileda korra on ära häwitanud.

Hiie- ja ohwerdamisekohad.

27. Hiiekoht Palewere wallas Kõnnu külas Oti talu põllu sees, kus üks wana suur pärnapuu kaswab, mida Hiiepuuks kutsutakse. See pärn olla veel paganaajast järele. Ta seisab Haapsalu maanteest lõuna poole.

28. Hiiekoht Uueküla ehk Uegla wallas Jolukse külas. Ueda talu piirist jookseb üks oja läbi, mida Hiieojaks kutsutakse. Seal olnud püha hiis. Ka põldusid seal oja ligi kutsutakse Hiiepõldudeks.

29. Hiiepuud. Palewere mõisas on kaks wana jalaka-puud. Seal käinud eestlased ohwerdamas. Praegu nimetatawat neid veel rahwa suus „wanad jumalad.“

Linnamäed ja pelgupaigad.

30. Linnamägi Keedika mõisa metsas, lõuna pool Haapsalu maanteed, kus üks kaunis suur liiwamägi on, mida ka Linnamäeks kutsutakse. Olla järsu ja kõrge kallastega, metsast ümber piiratud.

31. Linnamägi Palewere mõisa metsas, kus üks pikk mäeseljandik on, mida Pikajalamäeks kutsutakse. Selle mäe serwa peal on üks kõrgem koht, mis nagu walliga on ümber piiratud, mida kohta Wallidepealseks kutsutakse. Rahwajutu järele olewat seal üks warandusekeller all ja olnud wanaste seal linn. Mullawalliga ümberpiiratud koht on üle paari wakamaa suur ja tugew palgimets kaswab peal. Kae-wates tulla 2 jala sügawuselt puusüsi nähtawale. Wallid on täieste inimeste kätetöö. Teine külg on 7—8 sülda kõrge,

kuna teine külg laugu alla läheb, kust kraaw läbi on lõigatud. Wist linnamägi.

32. Linnamägi Leedi mõisa karjamaal, 1 werst mõisast lõuna pool, kus üks liiwane mäeseljandik on. Selle keskel on üks neljanurgeline, natuke pikergune kõrge mägi, mida Hallimäeks, see on Hundimäeks kutsutakse, kus wanal ajal linn olnud. See olla järsu kallastega ja keskelt natukene lohus. Olla umbes 100 sammu pikk. Rahwas räägib weel, et sinna kirik ära waonud.

33. Linnamägi Kirimäe mõisa ligi, üks mullast üleskantud mägi, 4—5 sülda kõrge ja umbes 100 sülda ümber mõõta. Seda kutsutakse Hallimäeks, kus paganaaegsed eestlased ohwerdanud. On wist ka wana linnamägi.

34. Wanamõisa aase olla Uuemõisa wallas Ranna külas Randpõllul, kus Taebla mõisa wanaste olnud. Selle mõisaaseme ligidal olla üks väikene kink, mida Laulekojamäeks kutsutakse.

35. Kalewipoja jälgedega kiwid. Kalewipojal olnud see wastumeelt, et Haapsalusse lossi ehitatud. Ta tahtnud selle puruks wisata. Ta läinud kiwiga Wedra külasse Patakamäele, mis Haapsalust 15 wersta kaugel, sihtinud kiwiga Haapsalu lossi torni pihta, aga wisates libisenud tema jalg, et kiwi mitte märgile ei ole jõudnud, waid Wõnnusaarde maha kukkunud, kus ta weel praegu seisab. Kiwi on 3 sülda kõrge, 5 sülda pikk ja 3 sülda lai. Üks jagu on kiwi otsast ära katkenud ja seisab kiwi all maas. Kalewipoeg läinud weel kiwi juurest läbi, ja kui ta sealt ära tulnud, siis jäänud ta jäljed kiwide peale kõik ritta, üks mere ääre Wauksimäele, teine säält weerand wersta edasi, kolmas Waseltõukamäele ja neljas Lahewa külasse. Need 4 jäljega kiwi tulewad otsekohe Wõnnusaare suure kiwi juurest, kus kõik ühewõrra kaugel on, ligi werst maad. Nende juures käinud rahwas endid arstimas ja ohwrid wiimas.

Noarootsi kihelkond.

1. See kirik on wist juba 1220. aastal ehitatud, kui Rootsi kuningas Johann I Linköpingi piiskopi Kaarliga Rotalia randa tuli, kus ta rahwast õpetada, ristida ja kirikuid ehitada laskis. Wist on kirik aga alles 1391 Saare- ja Läänemaa piiskopi Winrich von Kniprode poolt sisse õnnistatud ja

Püha-Katarinale pühendatud, mis tarwis ta saadikud Haapsalust Noarootsi saatnud.

Siin elawad Rootsi rahwas ja peetakse kirikus Rootsi keeli jumalateenistust.

Kiwi- ja pronksiajast

ei ole siin asju teada.

Rauaaeg.

Siin on ka mõisate- ja kohtade nimed enamaste kõik Rootsi keelsed.

Kiwi kalme.

2. Niibi wallas Nõmmkülas Plasu talu põllu sees, mis mõne aasta eest tagasi ära häwitatud, kust põlenud konditükk ja mõned wanad asjad on leitud.

Mulla- ja katkukalmed.

3. Kalme Pirkse mõisa maa sees, mõisast 1 werst maad lõuna poole, kust surnuluid wälja tulnud ja kuhu katkual ajal maetud. Praegu põld.

4. Kalme Noarootsi kirikuwallas, 2 $\frac{1}{2}$ wersta kirikust põhja poole, Kudani külas ja Juhansi talu põllu sees, kust kundes surnuluid wälja on tulnud. Wist katkuaegne matusekoht.

5. Kalme Paslepa wallas Eistrepi külas, kust kundes surnuluid wälja tuleb. Olla katkukalme.

6. Kabelimägi Niibi wallas Klanemaa külas Kabli talu karjamaal, kust kartulikoopaid kaewates inimeseluid wälja tulnud. See kink on $\frac{1}{8}$ wakamaad suur. Seal nähtud sagedaste waimusid, iseäranis neljapäewa õhtutel. Ükskord läinud tüdrukud Kabelimäest mööda kõrtsi, ja kutsunud neid ligi, öeldes: „Kalmepoisid, tulge kõrtsi kua!“ Kohe olnud kalmepoisid walmis tulemas, kus nad tüdrukutega kõrtsis õieti tubliste tantsinud. Wiimaks saanud tüdrukud aru, et need waimud on; sest kui nad tantsides wahest tüdrukutele kogemata jala peale astunud, siis olnud nende jalad kondised ja jääkülmad. Kohe kadunud ka kalmepoisid, kui neid ära oli tuntud. Tüdrukud aga ei ole enne hommikut kõrtsist julgenud koju minna.

Kiwinõmm.

7. Kiwinõmm. Niibi wallas Metsküläs kutsutakse ühte suurt metsa Kiwinõmmeks. Seal metsas on ühe kõrgema koha peal hulk parajaid suuri kiwa ringi seatud ja nende pääle määratu suur kiwipõrakas. Rahwas räägib, et sõjaajal Maarahwa warandus sinna ära peidetud, kus ta selle kiwikoorma all praegu alles olla. Kiwide ümbrus kõmawat kui keldrilagi. Seal kiwide ümber laanes olla veel põllupeenraid ja aherwarsi tunda, kust arwata on, et seal wanal ajal ükskord on elatud.

Ohwrikiwi.

8. Sutlepa mõisa põllu sees, kuhu wanaste ohwrid wiidud. Olla hea suur mürakas.

9. Mõisaase olewat Niibi wallas Nõmmküläs, kus keldriasemed, telliskivi puru jne. näha olewat. Sealt olla ka mõned asjad leitud. Seda põldu, kus see koht sees on, kutsutakse Keldrimäepõlluks. Seal on ka veel wana mõisatiigi ase tunda.

HIND 1 RBL. 25 KOP.